

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

На правах рукопису

ПАРУТА ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12:316.61

ПРАВОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави
і права; історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Жаровська Ірина Мирославівна,
доктор юридичних наук, доцент

Львів–2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	
ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИ	11
1.1 Огляд джерельної бази та методологія дослідження правової ідентичності	11
1.2 Генеза правової ідентичності особи	29
1.3 Правова ідентичність особи як юридична категорія	48
1.4 Структурні компоненти, функції та види правової ідентичності особи	62
Висновки до розділу 1	78
РОЗДІЛ 2 МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИ	
2.1 Поняття механізму формування правової ідентичності особи ...	86
2.2 Основні елементи механізму формування правової ідентичності особи	102
2.3 Забезпечувальні елементи механізму формування правової ідентичності особи	120
Висновки до розділу 2	131
РОЗДІЛ 3 ПРАВОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОСТІ	
3.1 Проблеми правової ідентичності особи у глобалізованому суспільстві	135
3.2 Проблеми формування та функціонування правової	

ідентичності особи в Україні	147
3.3 Шляхи вирішення проблем правової ідентичності особи в Україні	172
Висновки до розділу 3	183
ВИСНОВКИ	188
ДОДАТКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	214

ВСТУП

Актуальність теми. Правова політика демократичної держави сьогодні зосереджена на пошуку шляхів вирішення проблем, пов'язаних із подоланням конкретно-історичних наслідків ідеології соціалізму, а також із труднощами видозміни суперечливої системи юридичної науки на складному етапі її функціонування. Питання правового виховання, правової соціалізації, законності і правопорядку вимагають від теоретичного правознавства інтенсифікації й переосмислення дослідження ролі особи як основного творця державно-правових відносин.

Одним із таких напрямів є аналіз правової ідентичності особи. Він актуалізується у зв'язку із: 1) трансформаційними змінами цінностей у суспільстві, ускладненням глобалізаційних процесів сучасності; 2) розглядом проблем сутності людини у праві, що особливо актуальне для України в час проведення правових реформ в умовах надзвичайної політизації та економічної нестабільності; 3) зміною світоглядних основ суспільства, що спричиняє потребу оновлення вітчизняної юридичної науки, її застарілої теорії, що функціонувала поза європейським і світовим демократичним контекстом; 4) дослідження умотивовується ще й у зв'язку із запровадженням правової політики, спрямованої на формування європейських правових цінностей у громадян, утвердження невідчужуваних прав людини та верховенства права.

Однак, попри теоретичну і практичну потребу в розробці означеної проблеми, у спеціальній літературі проблеми правової ідентичності досліджено недостатньо.

Водночас, чимало мислителів минулого розглядали зв'язок людини та держави, зокрема Арістотель, Платон, Сократ, Цицерон, Г. Гроцій, Т. Гобс, І. Кант, Дж. Локк. Роль соціальної ідентичності проаналізовано в наукових дослідженнях З. Фрейда, Е. Еріксона, Ф. Ніцше, Е. Фромма. Взаємообумовленість діяльності людини і її соціального становища відображено в поглядах українських

мислителів та державних діячів, як-от: Б. Кістяківського, І. Франка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, В. Винниченка та ін.

Теоретичним підґрунтям для дослідження правової ідентичності особи стали праці таких вчених: Ю. Бисаги, О. Зайчука, П. Захарченка, М. Кельмана, О. Костенка, В. Котюка, Н. Оніщенко, О. Петришина, П. Рабіновича, О. Скакун, Ю. Фігель (під час розгляду теоретико-правових явищ сучасної правової реальності); С. Бостана, В. Макарчука, М. Никифорака (щодо історичних аспектів досліджуваної проблематики); Н. Бортник, І. Жаровської, В. Ковальчука, І. Личенко, О. Остапенка (щодо аналізу взаємовпливу особи та органів державної влади); О. Балинської, Т. Гарасиміва, О. Грищук, С. Сливки, А. Токарської, М. Цимбалюка (щодо формування правової ідентичності та правової свідомості особи); А. Аарнію, Н. Ісаєвої, Є. Рєзнікова, С. Хантінгтона, Ю. Хабермаса (щодо механізму формування правової ідентичності особи) та ін.

Однак, незважаючи на певну зацікавленість науковців проблемами особи у праві, комплексного монографічного дослідження правової ідентичності в Україні досі не здійснювалося, що й зумовило вибір теми дисертації та визначило основний напрям наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими Національною академією правових наук України 03.03.2016 р., а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є загальнотеоретичний аналіз правової ідентичності особи.

Для досягнення вказаної мети сформовано такі *задачі*:

– здійснити огляд джерельної бази і визначити методологію дослідження правової ідентичності;

- дослідити процес генези правової ідентичності;
- розкрити сутність правової ідентичності особи як юридичної категорії;
- виокремити структурні компоненти, функції та види правової ідентичності особи;
- розглянути механізм формування правової ідентичності особи;
- охарактеризувати основні елементи механізму формування правової ідентичності;
- встановити забезпечувальні елементи механізму формування правової ідентичності особи;
- з'ясувати проблеми ідентичності особи у сучасному глобалізованому суспільстві;
- виявити проблеми формування та функціонування правової ідентичності особи в Україні;
- запропонувати шляхи вирішення проблем правової ідентичності особи в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, у правовому полі яких формується права ідентичність особи.

Предмет дослідження – права ідентичність особи.

Методи дослідження. Достовірність і теоретико-практичну обґрунтованість дисертаційного дослідження забезпечено за допомогою комплексу філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, вибір яких зумовлений метою і задачами, сформульованими в роботі.

За допомогою діалектичного методу наукового пізнання досліджено правову ідентичність як правову категорію (підрозділ 1.3), функції правової ідентичності, визначено її структурні компоненти та види (підрозділ 1.4). Для виявлення проблем правової ідентичності особи у глобалізованому суспільстві (підрозділ 3.1), у процесі наукового пошуку шляхів їхнього вирішення в Україні (підрозділ 3.3) застосовано синергетичний підхід. Історичний метод використано для дослідження розвитку концепції правової ідентичності (підрозділ 1.2), з'ясування проблем формування та функціонування правової ідентичності особи в

Україні (підрозділ 3.2). Формально-юридичний метод використано для формулювання основних теоретичних положень дисертаційної роботи (підрозділи 1.3, 1.4, 2.1, 2.2). Під час дослідження основних і забезпечувальних елементів механізму формування правової ідентичності використано інтегративний метод (підрозділи 2.2, 2.3). Функціональний метод застосовано для дослідження ролі правової ідентичності особи в процесі зміни та розвитку правової системи, а також для пошуку шляхів вирішення проблем правової ідентичності особи в Україні (підрозділ 3.3).

Достовірність та обґрунтованість висновків дослідження підтверджується емпіричними даними, репрезентативність яких засвідчена зібраним упродовж 2013–2016 років матеріалом. За спеціально розробленими анкетами опитано 300 респондентів, серед яких 100 працівників органів публічної влади (суду, прокуратури, державної фіскальної служби, органів місцевого самоврядування) та 200 громадян, що не перебувають на публічній службі. Окрім того, вивчено матеріали адміністративних та кримінальних справ, результати розгляду яких підтверджують наявність проблем правової ідентичності загальних і спеціальних суб'єктів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в українській теоретико-правовій науці комплексним дослідженням правової ідентичності особи, оскільки:

вперше:

– запропоновано з метою оновлення загальнотеоретичного правознавства ввести в систему юридичних категорій правову ідентичність як персоналізовану якість особи, яка відображає стан психологічного засвоєння власного правового статусу і свідчить про усвідомлення особою своєї ролі у правовій системі;

– визначено правову ідентифікацію як інтелектуальний процес самооцінки і сприйняття особою її індивідуального правового статусу, що формує правову ідентичність як персоналізовану якість особи;

– узагальнено функції правової ідентичності особи, з-поміж яких когнітивна, ціннісна, емоційна, регулятивна, превентивна, захисна, пошукова та

адаптаційна;

– виокремлено види правової ідентичності особи: за сферою діяльності суб'єкта правової ідентичності (правова ідентичність загального і професійного суб'єкта); за громадянством (правова ідентичність громадян, іноземців, інших категорій суб'єктів); за ступенем суспільної користі (позитивна та негативна);

удосконалено:

– методологічні підходи до дослідження правової ідентичності особи та вчення про генезис наукових поглядів шляхом виокремлення основних історичних етапів її розвитку;

– поняття механізму формування правової ідентичності особи, завдяки диференціації послідовних етапів: ознайомлення з правовою реальністю, відбір та інтеріоризація елементів правового статусу, діяльнісний етап;

– підхід до визначення елементів механізму формування правової ідентичності, а саме, через поділ на основні (об'єкт і суб'єкт правової ідентифікації) та забезпечувальні (індивідуальні та соціально-правові) чинники впливу;

– розуміння структури правової ідентичності шляхом виокремлення нормативного, психологічного і поведінкового компонентів;

набули подальшого розвитку:

– вчення про структуру соціальної ідентичності на основі дослідження взаємодії правової та інших видів соціальної ідентичності;

– тези про значення кризи правової ідентичності особи у глобалізованому суспільстві;

– положення щодо вдосконалення правової політики держави для вирішення проблем правової ідентичності в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані висновки та пропозиції можуть бути використані для вдосконалення концептуальних положень загальнотеоретичної юриспруденції, є практично корисними в процесі розбудови держави. Сформульовані й обґрунтовані в дисертації положення можуть бути використані у:

– *правотворчості* – щодо реформування правової політики держави у сфері правової освіти, юридичного всеобучу та системи правового виховання громадян;

– *правореалізації* – для подальшого розроблення практичних заходів щодо забезпечення правомірної поведінки суб'єктів у процесі реалізації права (*Довідка №293в/13/07-2016 від 04.11.2016 р. Управління кадрового забезпечення ГУНП у Львівській області*);

– *науково-дослідній роботі* – для розвитку науки теорії держави і права та поглиблення знань про державно-правові явища у зв'язку з необхідністю оновлення методологічних підходів до проблем правової соціалізації, правової свідомості і правової культури;

– *навчальному процесі* – під час викладання таких дисциплін, як «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Філософія права», «Конституційне право України» та низки галузевих дисциплін, а також підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (*Довідка №67-01-1819 від 22.10.2015 р. НУ «Львівська політехніка»*).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, отримані автором особисто. Сформульовані в дисертації наукові положення, висновки, рекомендації, пропозиції обґрунтовано автором самостійно, на підставі особистих досліджень та в підсумку опрацювання й аналізу значної кількості джерел монографічного, нормативно-правового та соціологічного характеру. Нові ідеї та розробки, пропозиції для впровадження опубліковано без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана й обговорена на засіданні кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Результати роботи оприлюднено на науково-практичних заходах: «Нове міжнародне та національне законодавство – нові завдання юридичної науки» (м. Київ, 14–15 вересня 2013 року), «Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку» (м. Запоріжжя, 27–28 вересня 2013 року), «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Ужгород, 15–16 листопада 2013 року),

«Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 11 квітня 2013 року), «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 10 квітня 2014 року), «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 16 квітня 2015 року), «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 11 квітня 2016 року), «XII Mezinárodní vědecká – praktická konference «Zprávy vědecké ideje» – 2016» (Praha, 27 října – 05 listopadu 2016 roku).

Публікації. Основні положення та результати дисертації опубліковано в монографії у співавторстві, де авторський внесок становить 57 сторінок, семи статтях: шість – у фахових виданнях України, одна – в іноземному та у восьми тезах доповідей на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИ

1.1 Огляд джерельної бази та методологія дослідження правової ідентичності особи

Сутність ідентичності, власної особистості, «внутрішнього світу людини» розглядали мислителі різних історичних епох, вона має давню історію. Розвиток проблеми розуміння ідентичності бере свій початок від праць античних філософів. Категорія, яку античні філософи та християнські апологети визначали як «ταυτοτης» (тавтотіс, від гр. «το αυτο»), у латині отримала назву «identitas». На сьогодні цей термін англійською позначається як «identity» («ідентичність»), а його основу, значення особистості та її внутрішнього «Я» аналізують науковці у сферах філософії, психології, соціології та інших гуманітарних та природничих науках.

Проаналізувавши термін «ідентичність» у науковій літературі, робимо висновок, що він сформувався значно пізніше появи вчення про людську самість, ідентичність (ідентифікацію) особи в сучасному її розумінні, десь наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У власних наукових працях П. Рікер зосереджувався на етимології поняття, визначаючи, що «ідентифікація» та «самоідентифікація» – пов'язані поняття і виступають механізмом формування так званої «Я-концепції». На думку науковця, обидва вказані поняття мають спільний корінь – «іден», створений за допомогою латинських слів «ipse» та «idem». Термін «ідентичність» з точки зору «ipse» напряду пов'язаний із поняттям «самість» (ipseite), а з огляду на слово «idem» – ідентичний, розглядається також у понятті «тотожний», «такий же», «аналогічний».

Уже сформоване поняття «ідентифікація» вперше застосував З. Фрейд у своїх наукових працях із психології. Дослідник на ранніх етапах наукової діяльності характеризував ідентифікацію як несвідомий емоційний зв'язок дитини з батьками, а згодом використав це поняття для характеристики механізму формування відношення особи до членів власної соціальної групи. Завдяки ідентифікації, на думку З. Фрейда, формується позитивне або негативне ставлення особи до інших соціальних суб'єктів.

У 1968 р. Е. Еріксон в одній із своїх праць «Ідентичність: юність і криза» з'ясував сутність та закономірності процесу ідентифікації, вдаючись до часової періодизації цього складного багатогранного процесу. Як початкову стадію процесу ідентифікації дослідник визначав дитинство. Ідентифікація, за Е. Еріксоном, розпочинається у ранньому віці, коли дитина, ідентифікуючи себе з власними батьками, переймає від них зразки поведінки у тих чи інших життєвих ситуаціях. Основоположник понять «ідентичність» та «криза ідентичності» прямо пов'язував поняття ідентичності з питанням: «Чи у цю мить я розумію, ким є? Я запитував себе про це безліч разів, вирішуючи, що повинен писати про ідентичність...» [314, с. 9].

Соціальна ідентичність на початкових етапах наукових досліджень інтерпретувалася як складний соціопсихологічний феномен ототожнення, концепт, який проявляє подвійну – соціальну та психологічну природу. Риторика Е. Еріксона впродовж кількох наступних десятиліть доповнювалася і розвивалася в доробку інших науковців, набуваючи щоразу глибшого психологічного та соціально-культурного забарвлення.

Праці німецького науковця Е. Фромма «Людина для себе», «Здорове суспільство» та «Гуманістичний психоаналіз» є наближеними до питання ідентичності особи. Вчений дійшов висновку, що соціалізація буде вважатися успішно здійсненою тоді, коли люди бажатимуть діяти так, як від них вимагає суспільство, а перспективу людського розвитку Е. Фромм вбачав у перетворенні сучасного «хворого суспільства» шляхом створення умов для самовдосконалення і реалізації творчого потенціалу кожної окремої людини.

Згідно з працею «Анатомия человеческой деструктивности» Е. Фромма людина вчиться розвивати своє мислення, об'єктивно дивитися на світ. Вона, набираючи силу, відчувається особистістю. Народження людини в загальноприйнятому розумінні – всього лиш початок народження у ширшому сенсі. Вчений вважає, що все життя індивіда є процесом народження самого себе [302, с. 32].

Маємо визнати, що більшість теорій, які досліджували ідентичність особи, мають соціально-філософські корені. Ідентифікація набуває дедалі більшого значення у філософських дискусіях та емпіричних соціальних дослідженнях, де вона розглядається як спосіб пізнання особою свого місця у соціумі.

Традиційно категорію ідентичності прийнято пов'язувати з працями В. Джеймса. Попри те, що терміна «ідентичність» В. Джеймс не вживав, у його працях присутнє інтуїтивне відчуття, суб'єктивне сприйняття особою своєї самості, тотожності. В. Джеймс не використовував терміна «ідентичність», він вдало відобразив його суть, використавши термін «самість». За його словами, самість поділяється на три окремі рівні. Матеріальний рівень, на думку В. Джеймса, поєднує все те, що ми ототожнюємо зі собою, враховуючи не лише наше тіло, але й будинок, сім'ю, друзів тощо. Якщо все зазначене збільшується, росте і процвітає, то людина відчувається щасливою. Якщо ж навпаки, матеріальний рівень занепадає, людина засмучується. Соціальний рівень, як вважав вчений, є своєрідним визнанням, яке людина отримує від інших. Це будь-яка роль, яку свідомо або мимоволі відіграє людина в суспільстві. Поняття «соціальна самість», що ми розуміємо як «соціальна ідентичність», автор пов'язує з конкретною соціальною роллю особи в суспільстві, та елементами, які навколо такої ролі кристалізуються. Важливо, що таких «самостей» соціального рівня у кожної людини є багато, як є багато і соціальних ролей, які людина виконує впродовж життя. У такому сенсі (з огляду на існування соціального рівня самості) говоритимемо про види соціальної ідентичності особи: правову, релігійну, культурну тощо. Третім рівнем є «духовна самість», а саме: внутрішньо суб'єктивне буття людини, активний елемент свідомості людини, джерело її

зусиль і уваги, те, завдяки чому вона приймає вольові рішення. Поняття «духовної самості» В. Джеймса, на нашу думку, є сумісним перш за все з «ipseite» – самоідентичністю особи. Важливо, що всі рівні самості не є ізольованими один від одного, навпаки, вони тісно взаємопов'язані та є тією рушійною силою, яка сприяє розвитку особи, визначає її діяльність, моделі поведінки.

Для повноцінного дослідження феномену правової ідентичності необхідно врахувати також наукові дослідження А. Аарніо. У праці «Хто ми? Проблеми соціальної, культурної та правової ідентичності» американський вчений вирішує питання індивідуальної та суспільної ідентичності, торкається питання кризи ідентичності, впливу модернізації на соціальну, культурну та правову ідентичність особи. «Про індивідуальну ідентичність мова іде тоді, – пише автор, – коли людина може дати відповідь на такі питання: хто вона, чому вона надає перевагу і яке її відношення до інших членів суспільства? Ідеться про самопізнання» [1, с. 19].

Тривалий час у вітчизняному правознавстві зв'язок суб'єкта права з людиною-особистістю не визнавали, оскільки в контексті легістської доктрини, особистість як суб'єкт права не виокремлювали. «Формально людина як суб'єкт права у легізмі фігурує. Вона є об'єктом законницького впливу державної влади, засобом створення й використання правових норм. Глибинного зв'язку права з людиною-особистістю як соціокультурним феноменом, носієм людської, громадянської, національної гідності, природних прав і свобод, творцем права, його захисником, правовою особистістю тощо легізм не визнає», зазначає В. Брастюк [22, с. 64].

Проблема використання в юриспруденції антропологічного підходу до права нині є досить актуальною. Саме цим підходом знехтувала державоцентристська легістська теорія права, тож подолати цей державоцентризм у праві нині – нагальна необхідність.

Сучасна концепція правової, демократичної державності, гуманізації права створила належне підґрунтя для активізації наукової уваги до проблем індивідуальності особи у суспільній реальності. Наразі спостерігаємо наукову

активність щодо з'ясування сутності феномену соціальної ідентичності особи не лише в державах Північної Америки (США, Канада) та Західної Європи (Франція, ФРН, Австрія), але і в державах пострадянського простору, серед яких Україна та Росія.

При аналізі української наукової літератури ХХ–ХХІ ст. ми зосередили увагу на дослідження феномену ідентичності, в результаті чого виявили використання таких понять, як «тотожність», «самість» та «Я-концепція». Це свідчення того, що у вітчизняній науці поняття ідентичності донедавна розвивалося у межах вищезазначених категорій, враховуючи етимологію самого терміна «ідентичність», напряду пов'язаного з людською суб'єктивністю.

У колективній праці «Соціологія права» (за редакцією О. Джужи) визначено значення поняття самість: «самість – це індивідуально усвідомлене переживання людиною своєї особистої ідентичності, що є окремою від усіх інших людей і речей» [277, с. 133]. Називаючи появу та поступовий розвиток «самості» центральним процесом у всьому комплексі процесів соціалізації, під цією категорією автори розуміють усвідомлення людиною свого «Я», уявлення, яке особа має про себе як окрему істоту, здатну думати, відчувати та діяти.

О. Лісовий у праці «Ідентифікація та самоідентифікація особистості: підходи та концепції» [149] досліджував теорії ХХ ст., які стосуються питання ідентичності особи, розглядав ідентичність перш за все як когнітивне утворення, яке синтезує в собі зв'язки, відносини, оцінки, що структурують місце індивіда в соціумі. Соціальна ідентичність, на думку О. Лісового, є характеристикою людського мислення, яке направлене на класифікацію частин реальності, що існують у вигляді категорій. Дослідник, орієнтуючись на праці Е. Еріксона, дотримується періодизації соціального розвитку особи, проте відстоює поетапну (за статтю, віком, расою, національністю, релігією, сімейним статусом, професією, індивідуальним правовим статусом) власну категоризацію особою себе як учасника суспільного життя, охоплюючи тим самим різні види об'єктів ідентифікації.

У праці «Особистість як суб'єкт соціальних змін» О. Злобіна розробляє проблеми соціальної ідентифікації в перехідний період життя суспільства. Автор згадує про кризу індивідуальної ідентичності, можливе виникнення такого явища, як «негативна ідентичність». Дослідниця наголошує на важливості проведення дослідження психологічних чинників суспільного життя, серед яких уявлення людини про власне становище як члена суспільства. За її словами, «ідентифікація нерозривно пов'язана з інтродекцією, тобто залученням до особистісної картини світу значущих для особистості елементів зовнішньої реальності. За допомогою цих процесів відбувається формування особистості в процесі соціалізації та зміни і розвиток «Я-концепцій» зрілої особистості, що забезпечує особистісну адаптацію до різних проблемних ситуацій» [104, с. 182].

Н. Паніна та Є. Головаха спробували знайти відповідь на питання, чому ідентичність як одна з категорій соціального пізнання набула домінантної ролі в сучасній науці про людину і суспільство. Вчені називають сучасне суспільство простором для постійно змінних ідентичностей: «якщо в недавньому часі зміна ідентичності передбачала маргіналізацію, то в сучасному світі ризику більше піддані саме ті, хто зберігає ідентичність всупереч зміні об'єктивної соціальної ситуації і не здатен прийняти нові соціальні реалії» [201, с. 103].

Важливою у процесі дослідження правової ідентичності особи є праця українських вчених Ю. Пахомова та Ю. Павленка під назвою «Ідентичності і цінності в епоху глобалізації». Автори зазначають, що «в наш час поняття «ідентичність» в колі соціально-гуманітарних наук, як правило, не вживається у його точному, логічному значенні» [211, с. 5]. Йдеться, власне, про терміни «схожість», «тотожність». Повної «тотожності» немає і не може бути не тільки у матеріальному світі, а й в окремо взятої особистості, адже вона постійно змінюється відповідно до соціальних обставин. Водночас можемо говорити про внутрішню глибоку, отриману внаслідок набуття соціального досвіду «ідентичність» особистості. Індивідуальна якість особи (ідентичність), на думку вчених, включає уявлення особи про себе як учасника суспільного життя. «В основі ідентичності лежить принцип свідомого включення особи в

ідентифікаційний процес. Навіть індивідуалізм в його крайніх егоїстичних формах не може заперечувати приналежність – об'єктивну і усвідомлену – людини до різноманітних політико-правових, національно-етнічних, релігійних, соціальних чи культурних спільнот» [211, с. 277].

Наукова робота під назвою «Особистість у вимірах самосвідомості» М. Боришевського є сучасним науковим дослідженням «Я-концепції», спробою характеристики зв'язку між індивідуальним розвитком особи та її соціальним статусом. «Я-концепція, – вказує автор, – як усвідомлення себе в системі найвизначальніших життєсенсових цінностей є своєрідною моделлю бажаного майбутнього, з параметрами якої індивід «погоджує» процес свого саморозвитку та самотворення» [19, с. 10]. Думку автора вважаємо вірною, а тому розглядаємо правову ідентичність як якість, що є ключовою у процесі як особистісного становлення, так і саморозвитку вже сформованої особистості.

Згідно з дослідженнями українських вчених К. Богомаза, М. Коноха та Ю. Кравцова: «ідентичність з'являється в ході розвитку, фіксуючи відчуття приналежності до якоїсь цілісної структури, усвідомлення людиною того, що вона є частиною цієї структури і займає в ній певне безперечне положення. Ідентичність допомагає людині реалізувати основну потребу і знайти свою соціальну нішу» [275, с. 9]. Їхня монографія під назвою «Соціологія особистісної ідентичності в просторі права» містить результати дослідження проблем ідентифікації, що пов'язані із процесами формування правової особистості. Автори голосливо наголошують: «поняття правової ідентичності перебуває в початковій стадії соціологічного осмислення, проте увійшовши до наукового обороту, стало популярним» [275, с. 125], адже проведене ними дослідження саме зазначеного феномена є поверхневим. Негативне ставлення до права вчені розглядають як характерну ознаку часу, а правову ідентифікацію – як форми подолання «кризи ідентичності» у праві.

Значний поступ у дослідженні проблеми ідентичності саме в правовому аспекті здійснили представники російської школи права. Зокрема, наукові праці Є. Резнікова доводять психологічну природу правової ідентичності. Науковець

ззначає, що природу ідентичності, зокрема правової, не можна зводити до перебування людини у складі групи і наявності в неї відповідних прав та обов'язків, адже у такому розумінні ідентичність мало чим відрізнятиметься від правового статусу, при чому повністю упускається психологічний зміст ідентичності [249, с. 32].

Вдалими є спроби розвитку теорії ідентичності в юриспруденції Н. Ісаєвої, яка у своїх роботах «Правова ідентичність : проблеми теорії і практики» та «Правова ідентичність (теоретико-правове дослідження)» на прикладі російської правової реальності намагалася з'ясувати наукове та практичне значення нової в юриспруденції категорії – правової ідентичності. Також важливими для з'ясування окремих аспектів правової ідентичності нашого дисертаційного дослідження стали І. Честнова, а саме: «Суб'єкт права: від класичної до посткласичної парадигми», «Соціальне конструювання правової ідентичності в умовах глобалізації», «Посткласична теорія права» [310].

Ю. Ветютнев у праці «Чи можлива універсальна правова ідентичність?» торкається важливого питання європейської правової ідентичності. Автор вважає, що європейська правова ідентичність стала реальною, проте зауважує, що вона не може претендувати на універсальний статус. Причиною є те, що вона обмежена частиною населення земної кулі з європейською культурою та менталітетом.

Подібними є погляди українського вченого В. Попова, який у праці «Антична ідентологія та патристична екзема тотожності», опублікованій 2011 р. і присвяченій дослідженню еволюції концепту «ідентичності», відзначив: «концепт «тотожність (ідентичність)» завжди мав достатньо широкий спектр денотацій і конотацій, зазнав досить великих «мутацій» та «метаморфоз» [219, с. 6–7], а ідею самодостатньої, самототожної, незалежної особистості науковець назвав нарижним каменем європейськості [219, с. 8].

Аналіз наукового пошуку українських та зарубіжних вчених виявився важливим для здійснення теоретично-правового дослідження правової ідентичності особи та з'ясування її ролі у процесі розвитку національної правової системи. Водночас потрібно наголосити, що об'єктивними вважаємо лише ті

дослідження, які враховують реальні правові обставини, відкидаючи будь-яку ідеологію чи політику. Такий підхід уможливило визначення детермінанти правової активності суб'єкта права та його правомірної поведінки, позбавить дослідження правової ідентичності особи політично-ідеологічної складової, фрагментарності, що, на жаль, спостерігається у більшості наукових досліджень феномену правової ідентичності.

Штучно субстанціоналізована правова ідентичність може спровокувати появу хибних орієнтирів для правового самовизначення громадян, що унеможливить належний розвиток особи як громадянина у соціально-правовій сфері.

Слід констатувати значну прогалину в загальнотеоретичній юриспруденції – термінологічну неузгодженість щодо опису такого явища, як правова ідентичність. Більше того, теоретики права акцентують увагу на споріднених поняттях, як-от правова свідомість, правова культура, навіть правовий менталітет, при цьому не виділяючи правову ідентичність особи як правову категорію.

Вагомість наукового пошуку проблем правової ідентичності зумовлює необхідність визначення належної методологічної основи.

Класично методологію розуміють як вчення про сукупність методів, що використовують у тій чи іншій діяльності, що не відображає належним чином сутності явища. Ототожнення методології з сукупністю методів виражає дуже вузький підхід до проблеми правової ідентичності. Ми погоджуємося з науковцями, які обстоюють позицію необхідності розширення методологічного розуміння. Зокрема, на думку Д. Керімова, методологія – явище інтегральне, що поєднує в собі ряд компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальнофілософські закони і категорії, загально- і приватнонаукові методи [115, с. 46]. Такий підхід дозволяє розкрити досліджуване правове явище як цілісне у його соціальних, культурних, правових, догматичних та інших проявах.

Б. Кістяківський, розкриваючи власне розуміння методології дослідження правової науки, зазначає: щоб наука про право була методологічно правильно

побудована, вона повинна ґрунтуватися не на тій чи іншій гуманітарно-науковій дисципліні, й не на їхній сукупності, а насамперед, на філософії культури. Тільки за допомогою цієї науки можна об'єднати методологічно вивірену правову систему, об'єднати гуманістичні науки з її допомогою у цілісну систему наукового знання [116].

Науковці вже давно відзначали вагомість методології дослідження. А. Сурилов із цього приводу зазначав, що «в юридичному пізнанні методологія необхідна, оскільки вона забезпечує вдосконалення, а отже, і плідність методів цього пізнання. (...) Ніщо не може бути вдосконалено без його пізнавального освоєння, якість якого визначається, насамперед, тим, на якій методологічній основі воно відбувається» [282].

Проблема методології у межах загальнотеоретичної юриспруденції стала особливо актуальною останнім часом. Це, на нашу думку, зумовлено двома обставинами: по-перше, необхідністю переходу від сприйняття правових та державницьких явищ як владної волі керівного суб'єкта – держави, що було характерним для науки у часи тоталітарної адміністративної системи; по-друге, зміною методологічної парадигми, яка спричинена сучасним розвитком усієї системи суспільних наук. На необхідність оновлення світосприйняття у бік гуманізації знань, аксіологічних підходів вказують практично всі наукові школи сучасності.

Слід констатувати на вагомості методологічного пошуку істини, комплексності теоретико-правового та методологічного розуміння правової ідентичності.

Елементами побудови методології є: принципи пізнання, поняття та категорії, методи дослідження, світогляд дослідника і власне вчення про методи, засоби їх реалізації.

Як зазначає Н. Стефанов, наука – це складний пізнавальний процес, що протікає за певною логікою, закономірні принципи якої використовуються в практиці науково-дослідницької роботи. Своєрідність цих принципів, на думку вченого, полягає в такому: а) вони є засобом, за допомогою якого реалізуються

вимоги наукового аналізу, спрямованого на вирішення завдання; б) теоретичне обґрунтування подібних принципів виходить за межі, завдання і можливості відповідної науки, в якій вони використовуються; в) кожен такий принцип передбачає використання того чи іншого теоретичного знання, яке відіграє роль методу [279, с. 129].

На нашу думку, насамперед важливо визначити принципи, на основі яких вважаємо за необхідне досліджувати проблеми правової ідентичності, що слід розуміти як основоположні ідеї, керівні основи пізнавальної діяльності.

Первинно – це принцип плюралізму наукових методів. Ми виходимо з того, що жоден метод не може домінувати у соціальному житті та правовій реальності, а отже, концентрація виключно на одному методі спричиняє однобічність дослідження. У нашому випадку плюралізм зумовлений різними проявами досліджуваного явища, тобто правова ідентичність не є сталим явищем, вона проявляється залежно від історичної аспекти, сферової різноманітності та індивідуальності кожної окремої людини суспільства. Тому дослідження правової ідентичності повинно охоплювати комплекс методів та їхню взаємодію.

Попередньо вказане зумовлює необхідність врахування принципу взаємодоповненості методів наукового пошуку. Прояви правової ідентичності, її тенденції розвитку та закономірності існування при дослідженні повинні «співпрацювати», доповнювати один одного для досягнення правильного результату, для дотримання принципу загальності та всеохопності наукового пошуку.

Надалі необхідно визначитися з науковими підходами до дослідження правової ідентичності. А. Крижанівський характеризує підходи як «...ракурси (в найширшому розумінні) дослідницького бачення, а отже, і певні мисленні проєкції предмета пізнання, які кристалізують наукову стратегію осягнення права і правових явищ, тобто визначення в загальних рисах вектора і мети наукового дослідження, а також – його основних етапів і складових» [137, с. 23].

Ми переконані, що доречним буде досліджувати правову ідентичність із використанням синергетичного та аксіологічного підходів.

Використання синергетичного підходу зумовлене природою сучасних соціальних явищ, одним із яких і є правова ідентичність. Розвиток суспільної реальності вимагає розвиток галузевих наук, які немислимі без нового методологічного підґрунтя. Вказане дає поштовх для розвитку актуальних проблем сучасності, які зумовлені еволюційним чинником людства. Досліджуване питання правової ідентичності потребує такого підходу, тому що дає можливість розкрити цінність існування людини в праві та права у людині, виступає стимулятором правомірної діяльності особи та є необхідним підґрунтям для нормотворчого закріплення правового статусу особи в демократичній державі.

Ми розуміємо, що суспільство безперервно вдосконалюється, розвивається, змінюється та трансформується. Саме з цієї причини потенціалу окремих методів є недостатньо, що спровокувало необхідність активно використовувати синергетичний метод у наукових дослідженнях на міжнародному рівні. Зважаючи на це стверджуємо, що синергетичний метод є новим джерелом розвитку знань про соціальну реальність.

Виникнення синергетики як самостійного напрямку наукових досліджень датується 1969 р. Саме тоді німецький фізик Г. Хакен почав використовувати термін «синергетика» у курсі лекцій із теорії лазерного випромінювання в університеті міста Штутгарт. Новий термін (від грецького слова *syn-ergia*) означає співпрацю, узгоджену дію, співучасть. Закономірності, які Г. Хакен відкрив у фізиці мікросвіту, дивним чином нагадують функціонування і розвиток складних систем, зокрема економічних, чим і обумовлене стрімке поширення ідей синергетики на інші галузі наукового пізнання, чого не передбачав навіть сам Г. Хакен – пізніше він зауважив, що синергетика – далеко не єдиний науковий напрям, що вивчає складні системи. Заразом поняття, які використовуються в синергетиці, роблять синергетичний підхід унікальним, причому не лише в концептуальному розумінні, але і в операціональному сенсі.

Основними аспектами синергетичного підходу є: системність, нелінійність, часово-просторова характеристика. Н. Князева визначає синергетику як науку про самоорганізацію чи, детальніше, про часово-просторові структури, впорядковані у

відкритих нелінійних системах різної природи, що довільно виникли та самостійно підтримуються [258]. Щоб система могла самостійно організовуватись і, відповідно, мала можливість прогресивно розвиватися, зазначає Н. Климонтович, необхідно привести її у відповідність до певних вимог: по-перше, відкритість, тобто обмін із зовнішнім середовищем речовиною, енергією чи інформацією; по-друге, кооперативність (корпоративність), тобто дії її складових мають бути узгодженими; по-третє, динамічність; по-четверте, віддаленість від стану рівноваги [118, с. 67]. С. Єрохін називає ще одну обов'язкову ознаку системи для забезпечення її самоорганізації – нелінійність. Такі системи будь-якого походження залежать від процесів, що відбуваються у їхніх межах, тобто на характеристики системи впливає інтенсивність процесів у ній [85].

Правова ідентичність є суб'єктивною категорією, особливо пов'язаною з людиною, яка, своєю чергою, є суб'єктом, що існує у соціальній реальності. Ми не можемо передбачити розвиток останньої, а тому, вірогідно, не можемо передбачити й розвиток правової ідентичності, її закономірності існування та форми прояву в майбутньому. Вказане також зумовлено рівнем глобалізаційних змін, кризою державницьких систем сьогодення, трансформацією правової системи та всіх правових явищ. Враховуючи вищевикладене стверджуємо, що дослідження правової ідентичності вимагає синергетичного підходу, де, визначаючи теперішній сталий вияв правової ідентичності особи та сприймаючи її як «точку біфуркації», можна визначити тенденцію нелінійних змін та умов нетривалої стійкості. Важливо також проаналізувати інтенсивність впливу зовнішніх процесів на внутрішню природу правової ідентичності, їх динаміку впливу, конструктивні та деструктивні прояви. Тому важливо дослідити правову ідентичність як складову ширшого поняття – соціальна ідентичність – та визначити взаємовплив, взаємодію культурної та інших видів ідентичностей на правову ідентичність.

Антропологічний підхід зумовлений загальною гуманізацією юридичної науки, а саме: вимогами застосування висновків останньої в інтересах людини, що

зумовлюють зміни й у конструюванні предмета наукового юридичного пізнання [273, с. 491]. Такі зміни вимагають застосування нових методологічних підходів, до яких можемо віднести антропологічні дослідницькі підходи – базовані на різноманітних антропологічних висновках світоглядні ідеї про природу та сутність людини і/або людських спільностей, які визначають особливості відбору науковцем досліджуваних фактів, шляхів їх систематизації, інтерпретації й оцінки [73].

Антропологічний підхід передбачає перманентне розуміння правової ідентичності як цінності, що походить від самої людини, є її внутрішнім правовим «Я». Людина, її права, свободи, законні інтереси, особливості суб'єктивної структури у правовій державі є найвищою правовою цінністю. Щодо самого терміна «цінність», то його не слід сприймати як необхідність, без чого не може існувати система. Цінність – це найвища потреба, метафізичне сприйняття досліджуваного явища.

«Соціолого-юридичний підхід, – зазначає С. Савчук, – зорієнтований на вивчення права передусім як самодостатнього, динамічного соціально-юридичного феномену об'єктивного світу, «права в житті», на розкриття взаємодії і взаємовпливу специфічних для предметної сфери дослідження правознавства внутрішніх чинників і зовнішніх щодо них, неспецифічних чинників, які охоплюються сферами досліджень інших наук, для розв'язання суто юридичних проблем» [254, с. 61]. Визначений науковцем у цьому понятті підхід також слід розглянути у межах нашого дослідження. Він дає можливість визначити закономірності та динаміку функціонування правової ідентичності, наслідки дії правових норм на рівень правової ідентифікації, вплив змісту норм права на суб'єкти правової ідентичності.

Охарактеризувавши декілька методів, визначимо їхню конкретну сукупність методів, необхідну при дослідженні зазначеної проблематики. «Право є особливо складним соціальним феноменом саме на підставі антиномічності його структури. У межах цієї структури співіснують автономія і гетерономія, суще і цінність, факт і норма, ідеальні (метафізичні) і реальні (позитивні) елементи, стабільність і

рухливість, порядок і новаторство, примус і переконання, соціальні потреби і соціальні ідеали, досвід і наукові конструкції і, врешті, логічні поняття і моральні цінності. Усі подібні протистояння у сфері права істотні, і не з'ясувавши їхньої сутності неможливо досягти адекватного бачення феномена права в цілому. Антиномічна складність права обумовила численні спроби штучно виокремити якийсь один елемент з метою сформулювати спрощену дефініцію права, ігноруючи усі інші елементи» [83, с. 17]. Тому, враховуючи антиномічність правових явищ, необхідно врахувати комплексність застосування методів. Кожен із них наділений певним потенціалом для розкриття окремої сторони прояву правової ідентичності чи її складових, проте окремі методи лімітовані тільки конкретними способами досягнення наукової достовірності, тому їх необхідно використовувати комплексно. Вважаємо закономірною, а тому погоджуємося з думкою П. М. Рабіновича, який вважає, що концептуальний підхід реалізується за допомогою певних методів дослідження – як загальнонаукових, так і власне філософсько-правових [247].

Метод – це найефективніший шлях, спосіб чи комбінація способів досягнення мети [246, с. 724]. Тобто метод – це сукупність способів, напрямків пізнання, які базуються на виявлених об'єктивних закономірностей і орієнтують дослідника на отримання нових об'єктивно істинних знань [295, с. 147]. Вважаємо, що при дослідженні слід використовувати філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи.

Філософські методи становлять основу методологіювання. «Філософія, закликаючи людину до самопізнання, виходить з єдності людини і світу. Це фактично визнання вихідної емпатії в існуванні буття, коли воно втілене в тіло людини не лише тілом матерії, але, що важливіше, всім своїм смисловим змістом, представленим символічним світом текстів» [88, с. 89]. За допомогою філософських методів визначають аксіологічну природу особистості у державно-правових відносинах та досліджують онтологічні парадигми людини у соціально-правовому середовищі. Серед філософських доречно буде використовувати діалектичний, феноменологічний та герменевтичний методи.

Відомий філософ О. Лосєв зазначав: «Єдиний правильний і повний метод філософії (...) є метод діалектичний (...) Діалектику я вважаю єдино припустимою формою філософіювання (...) Діалектика є єдиний метод, здатний охопити живу дійсність в цілому. Більше того, діалектика є просто ритм самої дійсності» [153, с. 617–618]. Діалектика є універсальним методом, тому що будь-який інший метод, будь-які методологічні знахідки і висновки як би «охоплюються» нею, осмислюються, видозмінюються, після чого входять в її структуру. Діалектика існує як невід’ємний елемент логос (буття), його універсальна форма. Правова ідентичність розвивається, тому передбачити розвиток її елементів та аспектів формування є дуже важливим чинником для вирішення поставлених задач. Проте з розвитком ідентичності розвивається і її наукове сприйняття, тому аналіз генезису вчень про правову ідентичність також виступає вагомим елементом дослідження.

Феноменологічний метод використовується при доведенні того, що світ існує не як «річ в собі», – правова реальність констатована правовою свідомістю. Право як формальний виразник правової поведінки проходить через призму правової ідентичності суб’єкта права, яка формує кінцевий результат його сприйняття чи несприйняття. Тому необхідним є дослідження свідомості окремої особистості, вплив зовнішніх чинників на її формування та взаємодію свідомості з механізмом правової ідентифікації.

Герменевтичний метод використовується для сприйняття того, що прояви правової ідентичності формуються у попередньо сформульованому тексті, – як незаперечний факт. Замість традиційної реальності у теоретичних моделях фігурує «"партнер-реальність" певної метафоризованої суперреальності, покликаної виявити спектри ще невідомих явищ і в такий спосіб привести в осмислений зв’язок відомі дані спостережень» [300]. Тобто держава повинна визначати реальність існування, творення правової політики у сфері суб’єктивної ідентифікації. Своєю чергою, окрема особа шляхом тлумачення та інтерпретації правових текстів формує власне ставлення до правових норм, що безпосередньо впливає на її правову ідентичність.

Зазначені попередньо підходи розкриваються у відповідних загальнонаукових методах. Зокрема, системний метод припускає розгляд механізму правової ідентичності як цілісної сукупності різноманітних елементів, що взаємодіють між собою. Структурний метод передбачає аналіз правової ідентичності у концепті всієї соціальної ідентичності особи. Синергетичний метод дає можливість проаналізувати кризові деформації ідентифікації особи та виявити їх причини.

Вагомим є використання історичного методу як загальнонаукового. Накопичений в історіографії матеріал свідчить про очевидність існування у різні історичні епохи певних парадигм історичного пізнання і розуміння історії у цілому, що домінували в науці відповідних епох. Очевидними є також факти заміни з часом одних історіографічних парадигм іншими. А тому є необхідним аналіз історико-правових поглядів в контексті правової ідентичності, при цьому слід звернути увагу не просто на наукові школи, а на їхні ідеї у світлі тих історичних умов, в яких вони розвивалися.

Поряд з історичним варто застосовувати логічний метод, що дозволяє відтворити структурний стан правової ідентичності як результат розвитку системи загалом, тобто як стан, що історично виник і розвивався та який в такий спосіб функціонує і розвивається в сучасному світі. Логічний метод використовується для побудови цілісного комплексу проявів правової ідентичності, починаючи від механізму його формування через прояви відхилень і логічних прогнозів майбутнього стану, при цьому враховуючи зовнішні та внутрішні чинники, які на нього діють.

Широким є спектр спеціально-правових методів, які, на нашу думку, необхідно застосовувати.

Першочерговим серед них є формально-догматичний метод, оскільки, як зазначає С. Алексєєв, і закони, і юридична практика, і прецеденти стали «фактичною основою правових знань, а самі знання набули характеру юридичної догматики (чи юридичного позитивізму) – техніко-юридичної дисципліни», сконцентрованої довкола «"догми права", практично значущих фактів, "наявних

правових реалій" – чинних юридичних норм, законів, юридичних прецедентів, правових звичаїв, їх розуміння, тлумачення, практики їх застосування», тобто «позитивного права» [3, с. 5]. В результаті опрацювання догм права щодо правової політики у сфері освіти, виховання, корупційних дій, доступності правосуддя, інформування громадськості, що здійснено відповідно до вимог формальної логіки, повноцінніше відображається реальна картина правової реальності, «світ права», в якому існує особа. Вважаємо також, що використання цього методу дає можливість сформулювати найдоцільніші форми взаємодії особи, права та держави у світлі підвищення рівня правової культури та свідомості, правового нігілізму особи, покращення умов ідентифікації суб'єкта права. Використання формально-догматичного методу прийнятне для авторського визначення правової ідентичності та правової ідентифікації. Цей метод також дозволяє встановити зовнішні умови, в яких існує правова ідентичність, зумовлює необхідність ширшого аналізу, включаючи зв'язок правової соціалізації та ідентичності.

Правова ідентичність як юридичне явище безпосередньо пов'язане з фізичною особою, тому виникає потреба у дослідженні цього поняття шляхом використання юридично-антропологічного методу. Цей підхід розвивали науковці: Ф. Боас, В. Бочаров, Р. Вердєєв, А. Ковлер, К. Левеллін, К. Леві Строс, Р. Мухерджі, В. Пішков, Н. Рулан та ін. Як зазначив Н. Рулан, юридично-антропологічний метод дозволяє шляхом дослідження писаного й усного слова, практики і системи представництва проаналізувати процеси юридизації, властиві кожній культурі, виявити їх внутрішню логіку, закономірності, що лежать в основі правового буття людських спільнот [252, с. 7]. Вказаний метод, на нашу думку, необхідно використовувати при аналізі проявів правової ідентичності від давніх часів до сьогодення, проте не просто з погляду історії, а генезису в розрізі культури. Тому слід сконцентруватися не тільки на вітчизняному генезисі правової ідентичності громадян України, але й дослідити її прояви у різних країнах, релігіях та культурах, правових системах. Саме ці чинники впливають на особливості досліджуваного явища в різноманітті його проявів, що, як вказує А.

Ковлер, дає можливість «формуванню установки на те, що право є продуктом конкретної культури, простору і часу» [122, с. 25].

Порівняльно-правовий метод використовується для виявлення загальних ознак правової ідентичності у різних країнах світу та визначення їх порівняльних аспектів. Вплив релігійних правових систем на правову ідентифікацію суб'єкта відбувається через низку чинників, відмінних від тих, що діють, припустимо, у романо-германській правовій системі. Порівняльний метод дає можливість розкрити сутність правової ідентичності та правової ідентифікації через історичну послідовність та генетичні зв'язки між правовими та соціальними проявами, визначити їхнє спільне та індивідуальне шляхом зіставлення та протиставлення.

Також серед спеціально-наукових методів корисним буде використання юридико-статистичного методу, зокрема для ілюстрації матеріального критерію виміру правової ідентичності та методу теоретико-правового моделювання – для опису моделі забезпечення правової ідентичності особи у правовій державі.

Проблема правової ідентичності має давнє історичне підґрунтя, тому необхідно зосередитись на поглядах, доктринах та концепціях, що дають можливість осягнути генезис наукового пошуку питань, пов'язаних із особою, її місцем у праві, внутрішнім правовим світом людини. Вказане розглядатиметься у наступному підрозділі дисертації.

1.2 Генеза правової ідентичності особи

Ідентичність особи недоцільно досліджувати поза соціальним контекстом, оминаючи історичні реалії, особливості історичної доби та відповідної культури. Тому дослідження правової ідентичності особи має відбуватися у нерозривному зв'язку з історично-правовим середовищем, у якому особа перебуває, та з врахуванням культурних особливостей правової системи. З метою належного дослідження феномену правової ідентичності робимо екскурс в історію розвитку вчення про ідентичність, що дасть можливість виокремити певні інтенційні

моменти розвитку цього явища на теперішньому етапі розвитку правових та соціальних реалій.

Появі та розвитку поняття «правова ідентичність» передував довгий процес накопичення теоретично-правових, соціальних і пізнавальних умов. Вони включають у себе «різні стадії формування соціального статусу індивіда, його юридичної формалізації, самосвідомості особистості, побудову наукових підходів до вивчення психіки і поведінки особи тощо» [249, с. 7]. Кожна епоха осмислюється через низку пов'язаних між собою концептів, серед яких виокремлюється домінантний, – певний символ, метафора досліджуваного часу. До зазначених проявів суб'єктивності, характерних для різних періодів розвитку державно-правових явищ, звертаємося з метою дослідження генези розвитку вчення про правову ідентичність.

Першим етапом, в якому знаходимо зародки вчення про правову ідентичність особи, є Антична доба.

У часи античної Греції з'явилися первинні ідеї, які забезпечили утворення хоч і своєрідного, проте архетипу правової ідентичності. Антична філософія стала колискою вчення про людину, висвітлювала окремі аспекти людської особистості, серед яких є і правовий. Софісти вважають людину розумною істотою, яка керується власною духовністю, пізнає світ і себе у ньому., а істини – продуктом людської творчості.

Древні мислителі розуміли, що для пізнання певних людських речей треба пізнати саму людину. Сократ та Протагор вважали людину мірилом всіх речей. Геракліт вважав, що істини є відносними і мають значення лише для самої людини, яка є джерелом морально-правових норм. Геракліт був переконаний в тому, що пізнати таємниці природи не пізнавши таємниць людського буття – неможливо. Софісти найвище завдання особи вбачали у просвітництві, вважали, що чеснот людина може навчитися. Важливим у їхніх вченнях є відстоювання ідей рівності, а отже заперечення будь-яких привілеїв народження. Бути рівним – це природне право кожної народженої людини, незалежно від того, чи вона грек, – важлива істина, донесена до наших часів із часів античності.

На внутрішньому світі людини зосереджується і відомий грецький мислитель Сократ. Мудрець акцентує увагу на моральних якостях людини, а не лише на її практичних можливостях, закликає кожного пізнати самого себе. Проте пізнання за Сократом не означає сприйняття готової істини, а передбачає пошук таких істин через взаємодію зі світом. Людина, на його думку, повинна пізнавати, шукати саму себе і випробовувати. Основою сократівської філософії є теза: «пізнай самого себе». «Сократ, великий антрополог античності не залишив нам визначення поняття людини, бо зауважив, що людина є особливою істотою, досліджуючи яку, не можна використовувати ті ж емпіричні засоби, які використовуємо, досліджуючи природу. Він схилився до думки, що розумність складає сутнісний зміст людини, але вже тоді мислитель помітив, що людина є істотою, яка шукає саму себе і в кожний момент свого існування випробовує себе і умови свого життя» [210, с. 10].

Отож, акцентуємо увагу на тому, що саме древньогрецькі мислителі першими наголосили на ролі людської індивідуальності. Ідея людської неповторності, індивідуальності на фоні розвитку людини як особистості навіть за умов збереження інститутів родової культури з ієрархічним поділом суспільства на прошарки ще у часи Древньої Греції привела до формування ранніх уявлень про демократичне правління та рівність громадян. Платон вважав основним принципом ідеальної держави справедливість, яка є тісно пов'язаною з психологічними характеристиками особи правителя, особи громадянина, особи іноземця тощо. Важливі праці цього періоду, які стосуються взаємодії громадянина з державою і є цінними у процесі аналізу правової ідентичності особи, – «Софіст» та «Держава» Платона.

Найвидатнішим учнем Платона, що поряд із державою виділяв такі соціальні інститути, як сім'я та громада, що впливають на розвиток індивіда, є Арістотель. Держава згідно з мислителем повинна утримувати в покорі рабів, які не здатні, на його думку, виховувати в собі чесноти, а є рабами за природою, запобігати зайвому збагаченню окремих осіб, не заперечуючи при цьому

приватну власність, контролювати зростання політичної влади особистості, що може мати згубний вплив на функціонування держави як соціального утворення.

Вже у цей ранній період фіксуємо наявність чіткого правового зв'язку греків та тогочасної грецької держави, соціальної (зокрема правової) свідомості громадян, правової ідентичності, забезпеченої як зовнішньою (з боку держави), так і внутрішньою (особистісною) правовою ідентифікацією.

На перший погляд, у Древній Греції були створені сприятливі умови для формування позитивної правової ідентичності – такої соціально-правової якості, що сприяла б зміцненню правового зв'язку держави і кожної особи, яка у ній проживає. «Демократичне» правління мало б забезпечувати багатоаспектний розвиток індивідуальності кожної особи, формування високого рівня правової свідомості, почуття відповідальності особи перед суспільством. Втім, зароджене почуття індивідуальності ґрунтувалося перш за все на приналежності грека до поліса – міської громадянської общини (міста-держави з прилеглими територіями), яку населяли не лише повноправні громадяни, але і неповноправні та фактично безправні (раби).

Суспільний лад поліса будувався не лише на релігійних чи моральних нормах, але і на основі правових норм, «законів» поліса. Саме такі правові норми склали нормативну основу для правової ідентифікації суб'єктів права того часу, адже їм відводилася вагома роль в організації древньогрецького суспільства.

В античні часи, безумовно, ще не формувалося окреме поняття правової ідентичності, проте зародились сумісні поняття, як-от «правовий статус громадянина» та «правосвідомість».

У демократичному Афіньському полісі існувало розрізнення громадянських прав – мешканці будь-якого поліса поділялися на повноправних, неповноправних і безправних [29, с. 15]. Як наслідок, основи для правової ідентифікації особи також були різними. Факт народження вільним громадянином був підставою для об'єктивної правової ідентифікації з боку грецької держави і відігравав вирішальну роль щодо можливої участі особи у правовому житті.

За законами Перікла всією сукупністю прав і привілеїв користувалися лише особи чоловічої статі, батько і мати яких були повноправними громадянами Афін. Громадянство здобувалось не за фактом народження, а від 18-літнього віку, коли особу направляли на дворічну військову службу. І лише з досягненням двадцятирічного віку народжена в сім'ї вільних греків особа могла ідентифікувати себе як повноправного громадянина, набувати політичних прав, головним із яких є можливість брати участь у народних зборах.

Значну частину населення Афін складали метеки (іноземці) – вихідці з інших общин, які проживали в Афінах. Метеки були вільними особистостями, проте не користувалися політичними правами (не брали участь у народних зборах, не мали права займати державні посади тощо). Обмеження правового статусу метеків стосувалися і частини економічних прав. Вони не мали права володіти землею на території Аттики, права на власні будинки тощо. Забороняли шлюби між метеками і громадянами Афін, метеків залучали до служби в армії, вони сплачували податки. Метека, який ухилявся від сплати податків, одразу продавали у рабство.

Становище вільновідпущеного відрізнялося від статусу вільнонародженого, тобто, з погляду тодішньої державності, «libertus» (відпущений на волю раб) уже ніколи не отримував правового статусу «ingenuus» (вільнонароджений).

«Раб (servus) вважався річчю і не мав жодних прав ні за публічним, ні за цивільним правом» [158, с. 44]. Він не вважався суб'єктом права, виступав як об'єкт, річ, прирівнювався до іншого господарського інвентарю чи засобу виробництва.

Не визначеним був правовий статус грецьких жінок. Вони не користувалися ні політичними, ні громадянськими правами, що, як і у випадку рабів, унеможлиблювало розвиток їхнього правового статусу.

Правова свідомість, якість (позитивна чи негативна) правової ідентичності у різних категорій осіб (громадян, вільновідпущених, рабів тощо), які населяли Древню Грецію, значно відрізнялися. Причиною різного відношення до права став різний ступінь психологічного сприйняття населенням власного правового

статусу, адже несправедливе перетворення більшості осіб на фактично безправних не сприяло розвитку в них поваги до держави та права.

Неналежний рівень правової свідомості спостерігався і в позбавлених чи обмежених у правах осіб, і в повноправних громадян. Так, наприклад, вбивство раба заборонялося державою. Але, оскільки право раба на життя належним чином не охороняли, а його вбивство фактично не було підставою для несення юридичної відповідальності, то позбавлення раба життя у Древній Греції було масовим явищем.

На відміну від правосвідомості, відсутність значної кількості основних прав людини і громадянина зовсім не означала відсутності у рабів, жінок, інших позбавлених чи обмежених у правах осіб такої соціальної якості, як правова ідентичність. Раби, вільновідпущені, жінки не були поза дією права. Вони стали об'єктом зовнішньої правової ідентифікації, проведеної тогочасною державою. Водночас сформована у них правова ідентичність мала у переважній більшості негативний (антисоціальний) характер. Причиною негативного характеру правової ідентичності стали масові порушення прав людини.

Праобрази сучасної правової ідентичності знаходимо і в часи Стародавнього Риму. Правова ідентичність – якість, тісно пов'язана з категорією справедливості. Проголошені у Стародавньому Римі засади справедливості (*Iustitia in suo cuique tribuendo cernitur* – справедливість полягає у тому, щоб кожному дати те, що йому належить) були відмінними від тих, що характерні для XX–XXI ст.

Як і у Древній Греції, поняття тогочасної справедливості у Стародавньому Римі не передбачало рівності людей. Нерівність стосувалася як суспільства всередині держави, так і народів, які проживали по сусідству з Римом.

Відомий оратор Цицерон зазначав: «Ми зрозуміли, що геть усе на світі підкорене волі Богів і керується нею. Власне тому ми опинилися вище відносно інших племен чи народів. Перетворення римлян на чийхось рабів було б порушенням законів створення світу, адже саме за волею Богів вони були створені для управління іншими народами...» [4, с. 180].

Римська правосвідомість – це перш за все свідомість громадянина Риму, наповнена гордістю, причому зміст такої самоідентифікації пов’язується не тільки з політичними, але і з правовими факторами [249, с. 9]. Правова ідентичність громадян у Стародавньому Римі, як і правова свідомість, формувалася на основі возвеличення державності, приналежність кожного громадянина до цільної римської держави як до особливого політико-правового утворення з одночасним укріпленням соціально-правового становища кожного громадянина як особистості.

Досліджуючи погляди древніх мислителів, В. Макарчук підкреслює: «Велич Древнього Риму мала майже гіпнотичний вплив на політиків пізнішого часу» [158, с. 9]. Справді, міцна будова правової системи Стародавнього Риму, добре розвинена правова свідомість його громадян, обізнаність у праві та їхня правова активність, співвіднесеність, соціально-правова ідентифікація кожним громадянином Риму власної особи з могутньою державою, існуючою правовою системою, – все це стало запорукою розвитку, тогочасного процвітання.

Цицерон зазначав: «Найбезглуздіше думати, що все, зазначене в постановах та законах народів, справедливе. Особливо якщо ті закони видані тиранами» [4, с. 180]. Відомий римський оратор, досліджуючи закони, відзначив їхню залежність від сутності перших осіб держави, але справедливість вбачав саме у дослуханні до писаних законів і постанов усього народу.

Римське громадянство надавали у зв’язку з народженням у сім’ї повноправних громадян. Водночас маємо згадки і про інші випадки набуття громадянства, наприклад певні за заслуги. З досягненням повноліття римський юнак ставав повноправним і в плані політичних прав. Бути політично повноправним для римлянина означало можливість брати участь у народних зборах, здобути на посаду в римському урядовому чи судовому апараті, проходити військову службу.

Римська держава завдяки міцній правовій системі створила умови для позитивної правової ідентифікації власних громадян. Усвідомлення себе

повноправним римлянином дозволяло користуватися досить широким спектром політичних, економічних, громадянських прав (та активно їх використовувати).

Другим етапом розвитку вчення про правову ідентичність є період від раннього Середньовіччя до епохи Просвітництва.

Для раннього періоду епохи Середньовіччя (V–XVI ст.) є характерним домінуванням правового звичаю, який став фундаментом раннього середньовічного права. Згодом, впродовж кількох століть у країнах Західної Європи відбувався перехід від «варварських (племінних)» до «феодальних» (XI–XII ст.) правових звичаїв, які мали не персональний, а територіальний принцип дії.

При дослідженні генези поглядів на правову ідентичність важливо наголосити на тому, що саме в добу Середньовіччя на зміну звичаєвому праву приходять так зване міське право. На відміну від правових звичаїв, в основному це вже було писане право. Його положення фіксували міські статути, королівські або інші сеньйоріальні хартії. Поява писаних правових норм, юрисдикція яких поширювалася на певну групу осіб і на певну територію, стає основою зв'язку особи і права, закладає стійкі підвалини правової ідентифікації на основі існуючої на той час правової системи.

Характерною рисою Середньовіччя є формування складнішої соціальної структури суспільства. Відчутна конкуренція між церковною та світською владою ускладнила процес соціальної ідентифікації, включаючи і правову. Мала місце множинність правових систем. Так, наприклад, поряд із канонічним (церковним) правом, розквіт якого припадає на добу Середньовіччя, діяли різноманітні форми світського права (міське, королівське тощо). Правовий плюралізм, який був характерним для вказаної доби, значно ускладнив правову ідентифікацію.

Право у Середньовіччі не сприймається в якості певної зовнішньої, чужої для особи сили, а є природною частиною повсякденного життя людини. Правові норми, часто переплітаючись із релігійними, гармонійно вписувалися у ментальність тогочасної людини. Вирішальним фактором ідентичності людини у правовому просторі досліджуваного часу є її свобода, яка опирається вже не на

божественний авторитет, силу традиції, проте все ще заснована на так званому природному праві, яке розглядається в якості форми буття розуму та природи.

Серед праць визначних представників пізнього Середньовіччя (епохи Відродження (XIV–XVI ст.) та Нового часу, що розвивали сферу правової ідентичності особи, особливо важливими є вчення Г. Гроція, Т. Гоббса та Дж. Локка.

Свого часу нідерландський юрист Г. Гроцій та його прибічники видозмінили концепцію природного права так, що вона втратила теологічне коріння, внаслідок чого політичні та правові аспекти істотно відділилися від релігійних. У природному праві, звільненому від богословських трактувань, вбачалася сукупність тих ідеальних норм, які мали служити прообразом для будь-якого законодавства. Г. Гроцій проголошував право, дане самою природою, вищим за позитивне право. Подвійне розуміння права за Г. Гроцієм (в суб'єктивному сенсі – як моральної чесноти, що дозволяє людині мати певні речі або робити певні вчинки (право) і права, тотожного поняттю закону (в об'єктивному сенсі), надзвичайно актуальне сьогодні при дослідженні об'єкта правової ідентифікації.

Важливими у світлі правової ідентичності особи є й погляди Т. Гоббса. На відміну від Арістотеля, який у першій книзі «Політики» поділив усіх людей на тих, які гідні правити (командувати), і тих, хто більше схильний служити, Т. Гоббс відстоює природну рівність людей. Автор зазначає, що, якщо природа створила людей рівними, цю рівність слід визнати, проте навіть якщо природа зробила людей нерівними, оскільки ті, що вважають себе рівними, не погодяться на мир інакше, ніж на рівних умовах, то таку рівність слід визнати [4, с. 260]. Англійський філософ фактично зазначив, що кожна особа, розмірковуючи про свою соціально-правову природу, формує власну думку про особистий правовий статус, і від сприйняття цього правового статусу залежить її «згода на мир». Науковець закликає всіх людей визнати рівність інших осіб, а державу – своїми механізмами забезпечити такий природний, на його думку, закон.

Цінними з точки зору правової ідентичності є філософсько-правові погляди Дж. Локка. Згідно з ним людині має належати повна свобода щодо свого майна, а також необхідно забезпечувати всі необхідні умови для розвитку особистості. Всі люди мають бути рівними, а всяка влада повинна бути обмежена правом. Фактичне визнання всіх людей повноправними членами суспільства, дотримання принципу рівності людей перед законом, які відстоював науковець (подібно до Т. Гоббса), і в наш час є тими передумовами, без яких є неможливими ні розвиток правосвідомості, ні формування позитивної правової ідентичності суб'єктів права.

Отже, важливим кроком до зміцнення ідентифікаційних практик через розвиток доктрини прав людини, утвердження принципів рівності та справедливості, розвиток уявлень щодо можливості обмеження державної влади була поява ідей мислителів пізнього Середньовіччя та Нового часу. Діюче в державі позитивне право вчені оцінювали перш за все з позицій справедливості, що привело до поступової його зміни (перетворення) у напрямку гуманізму та свободи.

Третій етап – епоха Просвітництва – зміцнив ідеї правової сутності особи, які закладені в основу теорії правової ідентичності. Просвітництво принесло розуміння цінності людини, обґрунтовану для того часу критику церкви, патріотизм, осуд експлуатації людей, утвердження самосвідомості й самооцінки особи. Акцент робили на розумності, самостійності людини. Проте поведінка особи все ще розглядалася окремо від її мислення.

Просвітництво зародилося практично одночасно в усіх країнах Західної Європи: Британії, Франції, Нідерландах, Німеччині, Італії, Іспанії, та швидко поширилось на Річ Посполиту і Російську імперію. Визначними представниками цієї епохи є Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтер. Нові «об'єктивні» знання про соціальну природу людини та суспільство дали поштовх для розвитку вчення про правову ідентичність особи.

Французький вчений Ш. Монтеск'є описував виникнення і розвиток суспільства та його інститутів як природно зумовлений процес. У своїй праці під

назвою «Дух законів» він визначає закони у найширшому значенні цього слова як «необхідні відношення, що випливають із природи речей». У цьому розумінні, на думку автора, «свої закони має все суще: свої закони в божества, свої в матеріального світу, свої в істот, чий розум вищий за людський, свої у звірів, свої закони і в людини» [4, с. 387]. У такий спосіб автор праці намагається пояснити буття людини і суспільства, відмежовує традиційну божественну природу людини і підкреслює, що вона є часткою природи, а отже підкоряється її об'єктивним законам і може досягти гідного життя завдяки розумному суспільному устрою, пізнанню природи світу та власної природи, ефективності просвітницької справи.

Ш. Монтеск'є вводить поняття «загальний дух народів», центральним елементом якого вважає специфічні «людські пристрасті» (у республіканській формі правління – добродесність, у монархії – честь, а у деспотії – страх), які спонукають людей діяти так, щоб суспільство, структура суспільства були міцними. Для вчення про правову ідентичність важливими є дослідження Ш. Монтеск'є проблеми політичної значимості соціально-психологічних рис окремих народів. Вчений намагався визначити детермінанти психології різних народів при прийнятті різних способів державного правління.

Ж.-Ж. Руссо розмірковував над походженням та причинами нерівності між людьми, розробив теорію «суспільного договору», вважав, що державну владу необхідно поділяти на законодавчу, виконавчу і судову, а також обмежити народною думкою. Науковець вважав, що суспільство має шанс на повноцінне щасливе існування, при чому необхідною умовою є виховання «серця людини» в дусі «правильної любові» до інших і пошуку шляху до самопізнання через створення власного позитивного досвіду. Громадяни мають виконувати свої обов'язки, а держава, своєю чергою, – створювати умови для належного розвитку громадян та гарантувати їхні права.

Ф. Вольтер вивчав питання свободи волі людини. Вчення про правову ідентичність враховує його погляди на людину як на суспільну істоту. Головним здобутком суспільства є усвідомлення ролі інтелектуального розвитку особи. В тезах про реформи у суспільстві вчений передає вчення про так зване «освічене

керівництво державою» – явище, яке здатне гарантувати суспільну злагоду. У пізніх працях автор намагається знайти зовнішні щодо особи причини (детермінанти), які впливають на волевиявлення особи. Проте головними чинниками, що виявляються у свободі волі, за Ф. Вольтером є суб'єктивні причини.

Новітні передумови правової ідентичності відображені в наступному, четвертому періоді (XVIII–XX ст.), який охоплює європейську класичну філософію з її головною ідеєю раціонального панування людини над природою і суспільством, формування доктрини соціальної ідентичності через аналіз вольової сутності людини.

Ідеологічним простором правової ідентичності цього етапу розвитку суспільства став німецький класичний гуманізм, піком якого є XVIII ст. (І. Кант, В. Гумбольдт, Х. Вольф), що характеризується розумінням відповідальності перед іншими суб'єктами та суспільством у цілому за власні вчинки, необхідністю часткового обмеження індивідуалізму, подолання замкнутості на власних потребах і способах їх задоволення та водночас створенням і розумінням необхідності забезпечення належних умов для вільного розвитку людини як особистості.

Людина у працях І. Канта є суб'єктом самопізнання. Рефлексію щодо власного «Я» дослідник вважав вищою формою будь-якого знання і засобом формування особистості. Дослідник підкреслював, що людина розвиває уявлення про власну особу і це підносить її над усіма іншими істотами. Завдяки уявленням про себе людина стає особистістю і через єдність свідомості при всіх змінах, які з нею можуть відбуватися, залишається однією і тою ж особистістю (тобто ідентична, тотожна собі). Вчений вважав, що особистість не може розвиватися поза соціальним контекстом і реаліями культури. Цей аспект надалі розвивав Г. Гегель, для якого самосвідомість виступає діяльністю, в якій індивідуальне поєднується з суспільним.

На думку В. Гумбольдта, людина має прагнути свободи розвитку своїх здібностей, можливості користуватися силами природи виключно в міру своїх

потреб і відповідно до своїх особистих схильностей, у межах своєї сили та свого права. Рішуче відкидаючи ідею турботи держави про благо громадян, тобто їхнє матеріальне становище і суспільну кар'єру, моральність, фізичне здоров'я, спосіб життя тощо як таку, що є помилковою та наслідками якої є бездіяльність людини, В. Гумбольдт наголошував на необхідності створення умов для різних соціально корисних проявів індивідуального характеру та здібностей кожної окремої особи, яка проживає в державі. Не применшуючи значення держави у процесі формування правової ідентичності особи, необхідно підкреслити роль активності суб'єкта права. У сучасному розумінні особа, яка володіє соціальною якістю – правовою ідентичністю – є насамперед активним суб'єктом права. Лише такий суб'єкт не тільки володіє певним обсягом прав і свобод, а й активно використовує право для їхнього здійснення. У цей же час пасивність суб'єкта права часто приводить до правового нігілізму, маргінальної й навіть протиправної поведінки через нереалізованість особи.

Праця «Розумні думки про соціальне життя людини» Х. Вольфа як представника природно-правової течії в юриспруденції є доказом соціальної сутності людини. Особистість за мислителем є матерією, яка зберігає інформацію про себе і сприймає себе тотожною собі як у минулому, так у теперішньому часі.

До з'ясування сутності правової ідентичності наблизились представники відомої течії культурно-правового постмодерну. Культурно-правовий постмодерн як дослідницька парадигма характеризується перенесенням інтересу дослідника від аналізу об'єктивних явищ на дослідження проявів суб'єктивності. Людина усвідомлюється як соціальний суб'єкт, під впливом якого здійснюються основні перетворення у правовому житті суспільства. Цей науковий напрям містить нове уявлення про людину. В основу напрацьованих теоретичних положень покладене розуміння, що кожна людина як суб'єкт права, окрім юридично закріплених за нею прав та обов'язків, незалежно від віку, соціального статусу, національної або расової приналежності – має власну гідність.

Категорія гідності, яка сьогодні активно опрацьовують в теорії держави і права, за своєю природою є близькою до правової ідентичності. Лише гідна

людина може сприймати право як суспільно корисне явище, змиритися з обмеженнями власних прав заради загальносуспільного блага, розвивати в собі почуття відповідальності за власні вчинки.

Внаслідок розвитку постмодерністських уявлень у дослідженнях правової ідентичності право розуміємо насамперед як категорію, породжену людиною. Розвинувшись, право покликане захищати інтереси людини, а людина, будучи такою, інтереси якої стоять над інтересами держави, має жити згідно з законами моралі, совісті, правильно розуміти призначення права і неухильно дотримуватися його норм.

Погляди європейських та американських вчених XIX–XX ст. додали у розуміння людини нових рис та характеристик.

Активна фаза вивчення феномену ідентичності розпочалася понад сторіччя тому на теренах сучасної Австрії (З. Фрейд), Німеччини (К. Маркс, Ф. Ніцше, Е. Фромм, Ю. Хабермас), Швейцарії (К. Юнг), Англії (Г. Теджфел) та у США (Е. Еріксон), і відтоді концепція ідентичності широко використовується у багатьох соціальних науках, серед яких і право. XX ст. відоме розвитком міжнародного права, а також таких наук, як соціологія, психологія, філософія права.

З. Фрейд дослідив процес соціальної ідентифікації, що призводить до формування людини як особистості – соціально сформованої одиниці суспільства. Дослідник зазначав, що у житті окремого індивіда існує цілий ряд обмежень, яких він повинен дотримуватися під страхом покарання.

Ідеї К. Маркса стали поступом до визнання соціальної сутності людини.

Екзистенціалізм, представником якого був Ф. Ніцше, досліджував людину як вольову істоту, яка сама користується своїм розумом. Все, що походить від слабкості, дослідник визначав як зло, а тому держава, за його словами, не повинна обмежувати психологічний і фізичний розвиток людини. Екзистенціалістське бачення людини включало визначення внутрішньої, суб'єктивної, духовно-психологічної природи як головного у людині. Цей науковий напрямок порушив питання про людину як дослідника власної сутності та сутності інших людей.

Німецький науковець Е. Фромм писав про те, що соціалізацію буде успішно здійснено лише тоді, коли люди досягнуть такого типу поведінки, за якого вони бажатимуть діяти так, як мають діяти члени суспільства. Перспективу людського розвитку Е. Фромм вбачав у перетворенні сучасного «хворого суспільства» на засадах створення умов для самовдосконалення і реалізації творчого потенціалу людини. Дослідник дав достатньо повний опис цілей і завдань особистісного розвитку людини в умовах демократичного суспільства. Він вважав, що демократія створює економічні, культурні, політичні умови, необхідні для повноцінного розвитку індивіда як особистості, а тому тільки в умовах демократії кожна людина має нагоду реалізувати свої унікальні можливості. Завданням ж вищої освіти Е. Фромм вважав прищепити повагу до самотності людини. Досліджуючи природу людини і суспільні відносини, які формуються навколо неї, дійшов висновку, що особистість може, а отже і має протиставити свій розум і волю і зовнішньому авторитету влади, і анонімному авторитету суспільної думки. Спасіння від авторитарності науковець вбачав у самотності та постійному самовдосконаленні особистості, яке неможливе без усвідомлення особистістю своєї сутності, місця та ролі у соціумі.

У другій половині ХХ ст. Ю. Хабермас сформулював концепцію балансу ідентичності, де розглядав особистісну й соціальну ідентичності як виміри, у балансі яких реалізується «Я-ідентифікація». Заслуга Ю. Хабермаса в тому, що він, разом із Е. Еріксоном, у межах власних досліджень розвивав концепцію «Я-ідентичності», яка поєднувала особистісну та соціальну ідентичність у зв'язку з процесом постійної взаємодії особистої та соціальної сфер життя людини. Баланс ідентичності, сформульований Ю. Хабермасом, дозволяє досліджувати правову ідентичність як соціально-правову якість особи, за допомогою категорії ідентичності аналізувати взаємозв'язок «право – людина».

К. Юнг відзначив унікальність кожної особистості, неповторність її внутрішнього світу. Вчений застосовував термін «самість», який, на його думку, є серцевиною особистості, центральним конструктом, довкола якого об'єднуються всі інші. Згідно з К. Юнгом основною метою кожної людини є повна реалізація

власного потенціалу, набуття «самості» – інтегральної цілісності, достеменності індивіда, його тотожності самому собі, на підставі якої він вирізняє себе з-поміж зовнішнього світу та інших людей.

Важливі положення про ідентичність вперше сформулював англійський психолог Г. Теджфел, якого вважають автором теорії соціальної ідентичності. Крім того, згодом саме в англійській літературі почали активно використовувати термін «правова ідентичність». Одним із перших цей термін застосував Д. Вайнінг у роботі «Legal identity: the coming of age of public law» [316].

У своїх роботах Е. Еріксон процес формування і розвитку ідентичності розглядав кризу вікового розвитку в контексті проблем і періодизації розвитку особистості [314]. На думку науковця, ідентичність оберігає цілісність і індивідуальність досвіду людини, дає їй можливість передбачати і внутрішню, і зовнішню небезпеку, зіставити свої здібності з можливостями, що надає суспільство. Основною функцією ідентичності за Е. Еріксоном є адаптація у найширшому значенні цього слова. Правова ідентичність – якість особи, якій притаманна адаптаційна функція. Правильно сформована правова ідентичність гарантує безконфліктне функціонування суб'єкта права у правовому просторі.

Сучасний (п'ятий) період є етапом формування основних положень про правову ідентичність особи. З другою половиною ХХ – початком ХХІ ст. пов'язаний і сучасний термін «правова ідентичність». У загальносвітовому масштабі поняття ідентичності починає активно використовуватися як категорія не лише наукового аналізу, але й практики, а ідея самодостатньої, ідентичної та незалежної особистості у близькій перспективі розглядається в якості наріжного каменю розвитку сучасної правової доктрини.

П'ятий етап характеризується глобалізацією, нестабільністю в політичному, правовому, економічному житті. Сьогодні людина – це насамперед особистість, що задля виживання зобов'язана реалізувати себе як суб'єкт права. Сформувавши уявлення про себе як про учасника правових відносин (власну правову ідентичність), здобувши досвід у правовій сфері, здобувши необхідні навички, людина зможе самостійно реалізувати надані їй права чи виконати покладені на

неї юридичні обов'язки. Стати тотожною собі для особи у правовому сенсі означає розуміння сутності та призначення права у власному житті, вміння використати право як легітимний інструмент для досягнення життєвих цілей через реалізацію прав та задоволення власних законних інтересів.

Наше дослідження генезису правової ідентичності буде неповним без осмислення розвитку вчення про правову ідентичність на теренах України. До слова відзначимо, що національна філософсько-правова думка в історичній ретроспективі має достатньо об'ємний, потужний потенціал, що не уступає мислителям різних історичних епох інших країн світу.

Антропологія, яка об'єднала всі інші напрямки (натурфілософію, космологію, історію та релігію), заклала основу ранньої української філософії. Становлення ідей гуманізму (XV – початок XVI ст.) та їхнє утвердження на теренах України (друга половина XVI – початок XVII ст.) стали науковим реформаційним проривом, внаслідок якого розвинулися ренесансні та просвітницькі ідеї українських мислителів – вихідців із Києво-Могилянської академії (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.), таких як Г. Сковорода та Г. Кониський, мислителів, філософія яких поступово перейшла з релігійних вчень до вчень про людину.

Щодо української правової думки, необхідно відзначити: прояви ідентичності чітко виражені у філософській спадщині Г. Сковороди, зокрема у праці «Пізнай в собі людину» [264]. Мислитель наголошує на необхідності подолання моральних вад, яке, на його думку, пов'язане не із зовнішніми обставинами, а з внутрішніми якостями людини. Наука про людину, вважає автор, є вищою з усіх наук. Успіх життя людини Г. Сковорода розглядає через призму її внутрішньої натури, яка формується через взаємодію з певним видом праці. Попри те, що центральним концептом вчень дослідника є самопізнання, варто відзначити, що наукова спадщина мислителя сповнена і тісно сплетена з християнськими настановами. Прийнято вважати, що наукові погляди Г. Сковороди наближені до античної культури, а саме до поглядів: Сократа,

Платона, Арістотеля, Епікура, Цицерона, Плутарха, у зв'язку з чим непросто прослідкувати зв'язки між його працями та епохою, у якій жив мислитель.

Г. Кониський, подібно до Г. Сковороди, розглядає людину в якості виняткової частини природи, яка, з одного боку, підпорядкована її законам, а з іншого, – вміщує в собі протилежний природі й наданий Богом розум. Розум людини схильний до творчості, спроможний до сприйняття речей навколишнього світу та, за певних умов, до інтелектуального осяяння, що здійснюється в момент зв'язку людського і надприродного розуму та уможливорює для людини осягнення закладеної у ній істини. Пізнання своєї соціальної сутності Г. Кониський також пов'язує з надприродним розумом, який походить від Бога.

Нові ідеї, близькі до правової ідентичності особи, зародилися у ХІХ ст., продуковані мислителями Кирило-Мефодіївського товариства. Так зване століття історії подарувало чимало антропологічних думок, а праці М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського і В. Винниченка є цінними для дослідження і психологічних основ правової ідентичності особи, а також встановлення зв'язку між окремою особою і державою.

Добре розвиненими були ідеї національної ідентичності у працях М. Драгоманова, який вважав, що люди (народ) можуть лише самі собі допомогти звільнитися від гноблення через розвиток кожної особи за лінією морального зростання від «людини» до «особистості», адже соціалізм відштовхується від людини та її потреб. Людина, за М. Драгомановим, є рушійною силою суспільного життя. В основу суспільного розвитку закладено природу людини, яку, на думку мислителя, вбивають можновладці. Вже у кінці ХІХ ст. дослідник наголосив на необхідності державного сприяння всебічному соціальному розвитку кожної особистості.

Проаналізувавши наукову спадщину І. Франка можна стверджувати, що у мислителя «чоловік» став предметом ряду окремих, соціологічних наук, які «слідять його в зв'язку суспільним». Розвиток суспільства мислитель розглядав в якості закономірного поступального процесу, в основу якого закладено суспільну працю. І. Франко вважав правильним марксистське положення про те, що

економічний стан людини є основою її життя і, своєю чергою, основою розвитку суспільства. Автор також вважає, що «духовний поворот» людини є можливим на основі економічного розвитку суспільства. Водночас І. Франко сформував своє уявлення про суть марксизму. Він опирався на нові форми (європейського типу) робітничого руху, розкривав і критикував наслідки, які можуть виникнути у результаті практичного застосування теоретичних положень марксизму.

«Серце і його значення в духовному житті людини» [133] П. Юркевича є працею, яка віднесена до «філософії серця». Її автор розкриває значення серця як визначальної духовної основи людини. Дух людини, на думку вченого, міститься у всьому, навіть у спілкуванні та діяльності людини. Серце є тим органом, у якому закладені глибинні шари душевності й духовності. Мозку людини відведено функцію свідомої діяльності.

Ідея поступу особистості у працях М. Драгоманова та В. Винниченка визрівали поряд із ідеями розвитку української держави. Активно розвивав ідею незалежної України В. Винниченко, який заперечив поширену в його часи думку про те, що українська держава не може самостійно визволитися з-під влади сусідньої держави. Такі погляди визначний громадський діяч відображає у своєму «Заповіті борцям за визволення», датованому 1949 роком, де вказує, що визвольна боротьба є виключно справою українського народу, і для такої боротьби люди повинні бути соціально активними.

Принципово нову для української суспільної думки систему поглядів на українську націю сформував Д. Донцов у вченні про «новий тип українця», сильного духом і сконцентрованого на власному розвитку. За його словами, основною передумовою існування нації є активний розвиток власного духовного та фізичного потенціалу.

Отже, правова ідентичність за своєю природою є соціальною, адже в основу процесу усвідомлення особою своєї приналежності до правової реальності покладені колективні цінності та переконання, знання-підсумки, які приймаються кожним індивідом в якості основного регулятора колективного життя. Підтвердження соціальної природи правової ідентичності особи вимагає

дослідження поняття соціальної ідентичності як родової категорії правової ідентичності особи, з'ясування всієї сукупності «Я-ідентичностей», що складають цілісне та неподільне «Я-особистості» як основи соціальної активності особи. З'ясуванню питання співвідношення правової та соціальної ідентичностей особи присвячено наступний розділ дисертації під назвою «Місце правової ідентичності в системі соціальної ідентичності особи».

1.3 Правова ідентичність особи як юридична категорія

У системі соціогуманітарних наук поняттям «ідентичність» позначається психосоціальний феномен, який дає змогу аналізувати структуру ціннісних смислів, досліджувати базові потреби людини чи групи людей, коло їхніх інтересів і уподобань, рівень їхніх здібностей і рольових функцій [184, с. 14]. Продуктивність зазначеного терміна, як підкреслює Л. Нагорна, обумовлюється його здатністю поєднувати соціальне з індивідуальним – внутрішня солідарність людини з груповими ідеалами й стандартами перетворює її саму в соціально-культурний феномен із певними якісними характеристиками [184, с. 14].

Соціальна ідентифікація, на думку В. Бабенка, передусім вказує на зміст самоусвідомлення, що реалізується у певному соціокультурному контексті [9, с. 187].

Суспільство задає ритм для розвитку духовної сутності особи як основи внутрішнього світу людини, яка в подальшому віднайде свій соціальний вираз вже у характері поведінки конкретного індивіда.

Духовність дає індивіду змогу стати неповторними і самобутніми, відчутти обмеженість підпорядкування своїй ж соціальній ролі. Духовність спонукає вийти за межі рольового існування та вирости в унікальну, яскраву індивідуальність [77, с. 43]. Людина формує власний внутрішній світ, шукаючи соціальні ідеали, намагається сформулювати адекватне уявлення про соціальне середовище, в якому живе, пізнати його особливості.

Кожна особа, живучи у соціальному просторі й здобуваючи індивідуальний досвід, набуває специфічних рис та унікальних за змістом, притаманних лише їй соціальних властивостей. Такі властивості, відображені у соціальній ідентичності, свідчать про особистісний розвиток особи та впливають на характер комунікації з іншими суб'єктами. В основу соціальної ідентифікації покладено емоційне усвідомлення особою сукупності власних специфічних рис, які виділяють її з-поміж інших осіб і є підставою для віднесення до певної соціальної групи. Переживання щодо належності до певної соціальної спільноти зумовлені психологічною потребою людини в соціальній адаптації. Позбавлення чи применшення ролі психологічної основи соціальної ідентичності особи загрожує втратою власного змісту концепту «соціальна ідентичність» та унеможлиблює правильне розуміння його сутності.

Соціальна ідентичність – молода галузь наукових досліджень, яка виступає ключовою категорією у процесі соціального пізнання, вивчення особистістю своєї соціальної сутності, ролі та значущості у суспільстві. Це індивідуальна категорія, нерозривно пов'язана з соціальною роллю та соціальним статусом особи. Вона об'єднує цілісний комплекс елементів, у центрі яких – когнітивні компоненти, та які характеризується визначальним зв'язком із мотиваційними і смисловими основами особи.

Неможливо стати особистістю поза соціальним оточенням, сформуватися у соціальному аспекті в умовах ізоляції від інших людей, не набувши знань та соціального досвіду. Розглядаючи таку антропологему, як соціальність, С. Сливка підкреслює, що цінність людини полягає в реалізації її здібностей у суспільстві, умінні й можливостях пізнати себе у соціумі. При цьому самоаналіз, зауважує науковець, має дозволити людині зрозуміти, ким вона є насправді, адже самооцінка може бути фальшивою, надуманою чи завищеною [269, с. 29]. «Особистість може мати доволі розвинений образ «ідеального Я» і вельми несталий і недосконалий образ «Я реального», чи навпаки. Такий стан супроводжується високою тривожністю, бо людина переживає конфлікт внаслідок ускладнень самоідентифікації» [104, с. 181].

Індивідуальність у межах особистості, стає силою, здатною продукувати новації, запускати та контролювати механізм, яким під силу якісно впливати на реформаційні процеси у різних сферах суспільного життя. Проте для того, щоб ідентичність особи відігравала роль рушійної сили, здатної впливати на суспільний розвиток, їй необхідна трансформація перетворення з «даності» на більш розвинену форму – ідентичність, яка не лише формується, але й змінюється та вдосконалюється. «Нинішнє право, – вказує О. Злобіна, – має бути орієнтоване на людину ринкових відносин, інформаційного суспільства, постмодерної культури; людину творчу, непередбачливу, ризикову, розумну, здатну до самообмеження, сповнену почуттям людської, громадянської, національної гідності, людину автономну й чутливу до будь-якого порушення її прав, образ, приниження гідності, несправедливості тощо» [21, с. 64].

Ідентичність особи – субсистема знань про себе, які формуються внаслідок порівняння себе з членами певної соціальної групи, причому ця система складається з індивідуальних характеристик.

Під час наукових досліджень ми виявили чіткий діалогічний характер соціальної ідентичності особи. Свого часу ще Ч. Тейлор, досліджуючи питання, пов'язані з ідентичністю особи, наголошував на тому, що індивід може з'ясувати свою соціальну сутність лише завдяки комунікації з іншими людьми, суспільством у цілому. Ідентичність, за його словами, має подвійний, діалогічний та морально-онтологічний характер. Схожою є думка В. Чернієнка: «Соціальна ідентичність представляє необхідну передумову для комунікації індивіда у суспільстві» [308, с. 6]. Водночас комунікація (діалог) особи-суб'єкта, яка призводить до формування соціальної ідентичності, відбувається під впливом великої кількості факторів соціального та індивідуально-психологічного характеру.

Сукупність усіх соціальних ідентифікацій, які особа використовує для самовизначення, називають соціальною ідентичністю [52, с. 45]. Проблематика соціальної ідентичності поєднує всі ідентифікаційні процеси, які відбуваються з людиною у суспільному житті й призводять до формування відносно стабільного

уявлення особи про своє місце та роль у соціальному просторі, так зване соціальне «Я».

«Соціальна ідентичність – важливий компонент самосвідомості, образу Я, який багато в чому визначає поведінку індивіда, його думки і відчуття, а також цінності» [275, с. 13]. Соціальна ідентичність є активною формою соціальних взаємозв'язків і образів людини.

Людина є суспільною істотою. Вона належить відразу до цілого ряду соціальних спільнот – відносно стійких об'єднань людей, які склалися історично. Кожна людина є унікальною і неповторною, переслідуючи в житті особисті цілі, постійно взаємодіє з соціальним середовищем. Але як частка соціальної групи особа, завдяки однаковим умовам існування, схожому способу життя, спільності інтересів, – пов'язана з іншими суб'єктами соціальних об'єднань, до яких вона належить [172, с. 29]. Концепція соціальної ідентичності особи ґрунтується на аналізі ідентичності з точки зору окремих її моделей, що побудовані на основі теоретико-емпіричних досліджень умов і закономірностей формування соціальних типів особистості в результаті включення їх у ту чи іншу суспільну сферу (правову, економічну, політичну, релігійну тощо). Кожна соціальна сфера характеризується нормативно-ціннісною системою, в результаті засвоєння якої формується відповідний соціальний тип особистості: правовий, економічний, політичний, релігійний, етнічний тощо.

За аналогією з тими соціальними групами, членом яких сприймає себе людина, визначаються види соціальної ідентичності. Найкраще за основу класифікації видів соціальної ідентичності брати тип соціальної спільності, до якого може належати людина. Соціальна ідентичність відображає різні компоненти соціальної приналежності особи. Вона є родовим поняттям, яке об'єднує різні види ідентичності особи.

Соціальна ідентичність та всі її різновиди співвідносяться і як ціле, і як окремі частини. Серед найвідоміших видів соціальної ідентичності, які сьогодні включені до наукового дискурсу, є правова, культурна, релігійна, етнічна та політична.

Культурна ідентичність виконує трансцендентальне завдання через повернення особи до культурно-сміслових джерел. Цілісність культурного середовища припускає вироблення єдиних правил поведінки, загальної пам'яті, єдиної картини світу в представників культурної спільноти. Зауважимо, що більшість дослідників вивчають культурну ідентичність у нерозривному зв'язку з етнічною, причому як основу ідентифікації за культурною ознакою у період етногенези приймають не всю сукупність культурних рис, які визначають етнічну специфіку, а лише ті з них, які володіють найбільшим етнічним навантаженням.

В етнічній диференціації одним із найважливіших чинників людства було і залишається природне середовище, в умовах якого формуються і фізичні, і соціокультурні характеристики людських співтовариств. Територія заселення народу не тільки визначає і фіксує територіальні межі різних етнічних груп, але і через ландшафтно-кліматичні особливості впливає на формування самобутності способу життя народів, фізіологічні й культурні відмінності. Етнічна ідентичність зводиться до ототожнення особи з етнічною спільнотою, при якому людина розглядає себе крізь призму певної етнічності. Виділяють шість основних рис етнічної спільноти, серед яких: групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, диференційні елементи спільної культури, зв'язок із «рідним краєм» та почуття солідарності у значної більшості населення.

Сучасна людина втрачає зв'язок зі своїм «корінням» і шукає підтримку в спільнотах, які підтримують ті ж цінності. Такі спільноти часто формуються на основі релігії, наприклад іслам або православне християнство. Релігійна ідентичність, подібно до етнічної ідентичності, відзначається відносною стабільністю її змісту. Духовне відродження сучасного суспільства потребує ретельного вивчення проблеми свободи совісті як в історично-філософському, так і в соціально-психологічному аспекті.

Релігія і право не перебувають у конфліктних відносинах, навпаки, їх соціокультурні основи багато в чому є подібними [249, с. 35]. Правові норми часто спираються на релігійну санкцію; особливо це характерно для ранніх стадій розвитку правових систем [249, с. 35].

З кінця XVIII ст., особливо у XIX–XX ст., основними видами самоідентифікації людей стають етнонаціональна і класова. Досить часто у минулому, в окремих випадках і сьогодні, спостерігаємо більш чи менш жорстку кореляцію соціально-економічних статусів і національно-мовно-конфесійних ідентичностей [211, с. 20]. Типовою була ситуація кореляції етнонаціональної й класової, та часто релігійної ідентичностей після завоювання одним народом іншого. Як приклад можна навести систему апартеїду ПАР, де у другій половині XX ст. був узаконений расизм. Расова сегрегація і тривала політика апартеїду нав'язувала чорношкірим мешканцям ПАР нову мовну і класову ідентичність, а масові протести та розстріл мирних демонстрантів 16 червня 1976 року свідчили не лише про відсутність часткового злиття набутої й нав'язаної соціальної ідентичності, а й про її абсолютне неприйняття.

Політична ідентичність є специфічним видом соціальної ідентичності, яка формується шляхом свідомого активного включення окремої особи у політичну систему суспільства. Особистість у цьому аспекті є політичною одиницею – первинним суб'єктом і водночас рушійною силою динамічних політичних процесів. Політична ідентичність часто визначається як основа політичної доктрини, а відтак й політичної діяльності.

Причиною постановки проблеми ідентичності у правознавстві сьогодні називаємо глобальні процеси у культурній та політико-правовій сферах, що призводять до ускладнення соціально-правових відносин. Ще однією причиною вважаємо активну гуманізацію права як тенденції сучасного правознавства. Саме деформалізація та персоналізація права дає поштовх до загальнотеоретичного розвитку вчення про правову ідентичність особи.

Свого часу Б. Кістяківський писав, що людина є основою права, уповноважена та дисциплінована ним. На його думку цей принцип є запорукою правопорядку, тоді як особа людини і сукупність осіб, тобто суспільство, складають основу і права, і держави.

У теорію права питання правової ідентичності входить як категорія, що нерозривно пов'язана з людиною як суб'єктом права. Для кожного етапу

історичного розвитку свободи і права характерна своя юридична концепція людини як суб'єкта права і відповідні уявлення про її права й обов'язки, її свободу і несвободу [187, с. 107].

Характеристику ідентичності у соціумі пов'язують із формуванням моральних принципів як мірою людяності [16, с. 19].

Встановлена соціальна природа правової ідентичності спрямовує нас на розробку рекомендацій, здатних покращити державно-правове життя суспільства через зменшення ризиків суб'єктивного та об'єктивного походження.

Дослідження місця правової ідентичності особи у структурі її соціальної ідентичності дає можливість врахувати соціальну природу феномену в процесі характеристики її як правової категорії, опису механізму її формування, основних елементів, дослідження інших питань, пов'язаних із правовою ідентичністю.

В українській правовій теорії та практиці тривалий час домінувала законницька доктрина, яка виключала можливість руху правової науки у напрямку дослідження людини як суб'єкта права в якості особистості, перешкоджала соціально-правовому розвитку особистості як найвищої соціальної цінності, а з ним і розвитку громадянського суспільства, інституту прав людини.

«Тенденції сучасного суспільного розвитку зумовили необхідність подальшої розробки категорій і понять, які розкривають сутність та механізми взаємодії в системі «індивід-суспільство». Становлення особистості як вузловий елемент цієї взаємодії вимагає визначення відповідного його статусу в теорії», – пише Н. Бортник [20, с. 3].

Людське «Я» багатогранне, складне для дослідження, проте є визначальним у світобудові. «Я-концепція», сформована в XIX – XX ст. розвивалася й еволюціонувала, ввівши у науковий обіг різні положення, концепції, відгуки на них та критику. Наукова еволюція «Я-концепції» призвела до виокремлення різних видів соціальної ідентичності особи та виникнення необхідності у розвитку окремих вчень щодо кожного з них.

Деперсоналізація, бюрократизація і формалізація правового життя, що відображають загальні процеси раціоналізації суспільства, як підкреслює

О. Сердюк, змінюються сьогодні іншими процесами – у правове життя входять інші тенденції, пов'язані з поверненням неформальних компонентів [256, с. 19]. Концепція правової ідентичності, претендуючи на активне її дослідження в межах правознавства, орієнтує нас на визначення зв'язку людини і права як основи для утворення нових внутрішніх соціально-психологічних якостей індивідуальних суб'єктів права.

Німецький вчений Г. Гессе вважав, що особистість є в'язницею, в якій сидить особа, а уявлення про незмінність людського «Я» є хибними. Будь-яке «Я» особи – це складний світ. Люди, на думку науковця, не повинні відгороджуватися від світу, а навпаки, мають розвивати у собі вміння розчинятися у ньому [47, с. 112]. Думка вченого актуальна і сьогодні. Сучасна людина не може бути відірваною від світу, вона має з ним взаємодіяти, у протилежному випадку вона приреченою на відчуження.

Сьогодні не підлягає сумніву, що правова ідентичність є категорією, яка пов'язана з відображенням належності особи до певної соціальної спільноти, – вона проявляє правову сутність людини, стан усвідомленої юридичної віднесеності особи через добровільне залучення до соціальної групи, яка має юридично значущі якості. Феномен ідентичності, на думку В. Чернієнка, відображає якість ставлення соціального суб'єкта до його подібних, до тих або інших соціальних груп, до суспільства загалом [308, с. 2]. Коли йдеться про правову ідентичність особи, розглядаємо її як модель взаємовідносин будь-якої фізичної особи як суб'єкта права з соціально-правовим середовищем.

Право не є «самоцінним» феноменом, адже за межами суспільної реальності воно втрачає будь-який зміст, його значущість зумовлюється насамперед його дієвістю у плані регламентації функціонування та розвитку суспільства [305, с. 84]. Право не може реалізуватися шляхом встановлення певного правопорядку інакше, ніж через його свідоме засвоєння, використання та дотримання соціальними суб'єктами. Для цього соціальні суб'єкти володіють відповідними правовими характеристиками: наділені відповідним рівнем правової свідомості,

відображають у своїй діяльності особливості правової культури, у процесі правової соціалізації стають носіями правової ідентичності.

Правова ідентичність – це результат усвідомленого соціального життя суб'єкта права. Дослідження правової ідентичності та розгляд її зв'язку з соціальною ідентичністю є важливими у ході різновекторних соціально-правових, політичних, економічних трансформацій, які відбуваються у світі й призводять до поступової зміни соціальної структури суспільства. На фоні таких якісних змін з'являється проблема керованості переходу в стан динамічної стабілізації як процесу, що дозволяє уникнути тривалого періоду хаосу в соціальній системі, робить перехідний період мінімально травматичним для людини.

Н. Ісаєва, вивчаючи питання ідентичності в юриспруденції, дійшла до висновку, що правова ідентичність є формою буття соціального суб'єкта, який виступає в якості суб'єкта права, а «ідентичність орієнтує увагу дослідника на людину в її взаємовідношенні з правом, де право розглядається не стільки як зовнішній регулятор, скільки внутрішня якість людини, яка ґрунтується на інтеріоризації права як цінності, життєвого принципу, який визначає всю її правову активність» [106, с. 48].

Є. Резніков визначає правову ідентичність як стан свідомого включення в соціальну групу, що характеризується юридично значущими якостями [249, с. 34]. Автор вважає, що правова ідентичність є характеристикою, яка властива далеко не всім членам суспільства, оскільки вимагає «високого рівня рефлексії та індивідуальної правової культури, включаючи знання про право і уміння давати йому оцінку» [249, с. 34]. Відповідно, така якість особи, як правова ідентичність, на думку науковця, є притаманною лише людям із юридичним досвідом та комунікативними навичками. Такими особами, на нашу думку, можуть бути лише особи, залучені до сфери юриспруденції завдяки своїй професійній діяльності (юрисконсульти, судді, адвокати, нотаріуси тощо).

У національній теорії права тривалий час не було елемента, який би об'єднував в єдине правосвідомість, правовий статус, правову соціалізацію, правову поведінку та інші категорії, пов'язані з суб'єктом права, у зв'язку з чим

змушені констатувати, що попри безліч підходів до розуміння людини, вивчення різних вимірів її існування, цілісного образу людини як носія правових якостей досі не створено.

На перший погляд концепція правової ідентичності позиціонується як міждисциплінарна, що інтегрує низку наукових положень із різних галузей знань як-от соціологія, психологія, політологія, філософія, кротологія, етнологія, деонтологія та юриспруденція. Водночас категорія правової ідентичності особи через тісний взаємозв'язок із правовим статусом особи та її правовою поведінкою є юридичною категорією.

Теорія права визначає дефініції понять, якими згодом користується вся система правознавства. Тому для введення досліджуваного поняття первинним завданням дослідника повинно стати визначення понять та встановлення ознак цього явища.

Своєю чергою, теорія права у процесі історичного розвитку характеризується тенденціями до введення уточнень, глибшого з'ясування тих чи інших категорій, в окремих випадках включаючи їх нові інтерпретації. Необхідною догмою сучасної юридичної науки, зокрема, теорії права виступає включення результатів досліджень правової ідентичності особи.

На нашу думку, правова ідентичність – це персоналізована якість особи, яка відображає стан психологічного засвоєння власного правового статусу та свідчить про усвідомлення особою своєї ролі у правовій системі.

З'ясовуючи сутність правової ідентичності як правової категорії, визначаємо такі її ознаки:

1. Індивідуальний характер. Правова ідентичність – це індивідуальна якість фізичної особи, яка відповідає за взаєморозуміння між цією особою і суспільством, забезпечує можливість продуктивної реалізації суб'єктивних юридичних прав і сприяє належному здійсненню суб'єктивних юридичних обов'язків, є основою розвитку індивідуального правового статусу та служить психологічним детермінантом характеру правової поведінки суб'єкта права.

2. Правова ідентичність має соціально-правову природу. Правова ідентифікація відіграє роль психологічної складової процесу правової соціалізації, який поступово вводить особу в сферу прав та обов'язків. Правова ідентичність – це продукт психологічної взаємодії особи та правової системи суспільства як цілісної, структурно впорядкованої за допомогою норм права та інших правових засобів стійкої взаємодії суб'єктів права, що забезпечує досягнення правопорядку.

3. Правова ідентичність розвивається у процесі правової ідентифікації як елемента правової соціалізації особи. «Ідентифікація, – вказує О. Захарова, – один із механізмів соціалізації особи, опосередковано з яким засвоюються окремі взірці поведінки, цінності і т. д. тих соціальних груп чи індивідів, з якими особа себе ідентифікує» [101, с. 8]. «Оскільки соціалізація завжди є ціленаправлений і ціннісно-раціональний процес, то ідентифікація, – продовжує А. Кривцов, – в даному контексті задає інтенцію соціалізації, визначає її параметри і функціональні задачі – формування суб'єкта (суб'єктів) соціальної системи, який підтримує її життєдіяльність». тобто А. Кривцов, як і О. Захарова, вважає ідентифікацію аспектом динамічного процесу соціалізації. [136, с. 356].

4. Правова ідентичність особи є результатом взаємодії особи та індивідуального правового статусу.

Правова ідентичність особи виникає внаслідок тісної взаємодії людини і права. «Соціальність, – підкреслює С. Сливка, – формується у процесі формування зв'язків з іншими людьми. Ізольоване життя – неможливе» [269, с. 29]. Проте науковець також зазначає, саме соціальність «сприятиме цивілізованому розвитку ситуація, за якої соціальне «Я» усвідомлюватиме свою залежність від корпоративного «Ми»». У широкому сенсі правова ідентичність визначається як фіксована субстанція, стан юридичного самовизначення суб'єкта через прийняття до засвоєння громадянами запропонованих державою суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Правова ідентичність є наслідком комунікації особи і пропонованого їй державою індивідуального правового статусу, практичним показником цінності права для людини.

5. Правова ідентичність є внутрішнім суб'єктивним імперативом для правової поведінки особи. Правова ідентичність відображає індивідуальний

соціально-правовий досвід особи і визначає ступінь і вид її участі у різних видах правовідносин.

Характер і спрямованість правової ідентичності людини виявляється, як правило, у її поведінці [79, с. 123]. У «дезадаптивній поведінці, – зазначає Н. Діденко, – спостерігаємо недостатність правового вибору, що приводить до роздвоєння особистості, боротьби мотивів, сумнівів щодо вибору між існуючим та іншим. В контрадаптивній поведінці відсутність відчуття однакового для всіх простору соціальної свободи може приводити до таких дій, які не виходять за рамки морально-контрадаптивної поведінки, тобто не звертаються до аморальних і протиправних методів і засобів, а вороже ставлення до Іншого, відмова від компромісу, неприйняття, навіть раціональних пропозицій іншої сторони, радикалізм, прагнення вести «гру без правил», переважно деструктивний спосіб поводження у суспільстві» [79, с. 123–124].

За характером правової поведінки суб'єкта права ми можемо оцінювати стан сформованості та вид правової ідентичності особи (суспільно корисна (позитивна) чи суспільно шкідлива (негативна)).

6. Правова ідентичність виступає як чинник підвищення правової активності особи. Правова ідентичність особи є внутрішнім суб'єктивним імперативом для всіх форм реалізації норм права, – це внутрішній, особисто вироблений закон для людини, психологічний визначник прийнятих нею рішень, які відображаються в дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні правових норм, свідомий та вмотивований чинник активної правової поведінки особи.

7. Правова ідентичність виступає динамічною категорією, яка трансформується в процесі правової соціалізації.

Ідентичність особи у науковій літературі визначена як «динамічне, цілісне когнітивно-мотиваційне утворення, виступаюче як система ключових соціальних конструктів суб'єкта, що за життя конструюється в ході взаємодії, соціального порівняння і активної побудови соціальної реальності» [275, с. 50]. Відповідно, і правова ідентичність має динамічний характер, містить мотиваційну складову, є

системою соціальних конструктів індивідуальної особи як суб'єкта права і формується під час соціально-правової взаємодії подібних і відмінних суб'єктів права, відображає психологічне зіставлення себе з навколишніми правовими реаліями і є чинником, який впливає на правову реальність.

Правова ідентичність має змінну природу і трансформується у процесі правової соціалізації особи. Соціально-правові умови життя особи викликають зміни її особистості, а підвищення чи, навпаки, зниження цінності права у певний період життя людини відображається в її сутності.

Можемо констатувати, що у загальнотеоретичній юриспруденції сьогодні досліджується ряд питань, які тісно пов'язані з категорією ідентичності, серед яких правовий статус особи, правосвідомість та правова культура. Останнім часом активізувалися дослідження, пов'язані з питаннями правової соціалізації. Проте в межах пошукових праць вчені-правознавці не вивчали правової ідентифікації як процесу засвоєння особою права.

Теорія права у сучасному вимірі є фундаментальною комплексною наукою в системі юридичних наук. Виступаючи у відношенні до галузевих і спеціальних юридичних наук як узагальнювальна і спрямовувальна, теорія права систематизує висновки галузевих знань, включаючи їх до арсеналу власних наукових ідей, розробляє рекомендації з вирішення спеціальних проблем. Однак це не означає, що висновки загальнотеоретичної юридичної науки обмежуються сукупністю вказаних складових. У той час як галузеві юридичні науки акцентують увагу на сучасній державно-правовій практиці, на чинному праві, дослідження теорії права аж ніяк не обмежене у просторі й часі. Здійснювана цією наукою інтеграція даних усієї системи юриспруденції сприяє їхньому взаємозбагаченню, адже загальна картина державно-правової дійсності стає цілісною. Вирішення багатьох проблем юридичної практики (реформування суспільних відносин, забезпечення законності дій різних суб'єктів права, вдосконалення механізму правового регулювання) стає можливим через об'єктивне загальнотеоретичне наукове обґрунтування.

Як загальнотеоретична методологічна юридична наука теорія права має на меті виробити і теоретично систематизувати об'єктивні знання про право, які посідають важливе місце у житті суспільства, і як суспільна наука, відображаючи сферу людської діяльності, не може оминати психологічних аспектів взаємодії окремої особи з державно-правовими явищами, серед яких і вчення про правову ідентичність.

Теорія права вивчає державно-правові явища, які безпосередньо пов'язані з людиною. Заперечення чи нівелювання значення взаємозв'язку людини та права означало б заперечення всієї людської природи права. Будучи наукою суспільною, теорія держави і права охоплює вчення про людину. Проблема людини, особи як суб'єкта права, проблема особистості та її формування, взаємодії з іншими людьми, – питання, які в усіх можливих варіаціях мають бути включеними до предмету теорії держави і права. Розширення уявлення про предмет теорії права, активне дослідження у межах цієї науки внутрішнього та зовнішнього зв'язку права з людиною позитивно вплине на механізм правового регулювання, сприятиме підвищенню ефективності пізнання і реформування держави й права на сучасному етапі цивілізаційного розвитку.

Вивчаючи таке складне явище як право, теорія права ставить перед собою завдання науково (об'єктивно, правильно) і за можливості повно розкрити природу права в усіх його соціальних проявах. Кожна категорія теорії права має свою онтологічну, гносеологічну й методологічну сторону і є частиною логічно стрункої, проникнутої відповідним ієрархічним початком системи категорій, пов'язаних між собою в логічну субординацію. Всі категорії перебувають в ієрархічній залежності одна від одної, ніби продовжують одна одну в ланцюзі конкретизації [112, с. 7]. Вчення про правову ідентичність об'єднує і систематизує знання про сутність процесу правової ідентифікації, з'ясовує природу правової ідентичності особи, виявляє основні та забезпечувальні компоненти правової ідентичності особи. Такі знання якісно доповняють вчення про зв'язок людини з правом.

Важливою проблемою сьогодення, виміром якості нашого життя, успішного здійснення багатьох, а можливо, переважної більшості реформ є сприйняття права, зокрема, окремих його інститутів і норм у нашому суспільстві [195, с. 320]. Від того, наскільки юридична норма сприйматиметься її адресатом залежить повага до права і, найважливіше, – правомірна реалізація норм права. Від того, наскільки право наближене до потреб суспільства та відповідає стандартам гуманізму, справедливості та рівності залежить процес включення правової інформації до життя особи, освоєння права на рівні свідомості.

Як зазначає доктор юридичних наук О. Костенко: «"буква" закону – це ще не саме право, а лише форма, що має містити «дух», тобто ті закони природного права, які законодавець намагався відобразити з допомогою "букви". "Буква" закону, відірвана від "духу" закону, – це легальна маска для будь-якого свавілля» [132, с. 189]. О. Костенко наголошує на необхідності розробки нової концепції правового виховання людей, яка ґрунтуватиметься на узгодженості волі й свідомості людини з природними законами суспільного життя (зокрема, із законами природного права), досліджуючи категорію «неправових юристів», виявляє причину зловживань у сфері права – недосконалість національного законодавства, часте недотримання загальних принципів права, що негативно впливає на правову ідентичність особи та процес правової соціалізації.

1.4 Структурні компоненти, функції та види правової ідентичності особи

Правова ідентичність формується завдяки усвідомленню змісту індивідуального правового статусу, всієї багатоманітності й складності соціально-правових відносин, якими характеризується соціальне середовище і водночас виступає результатом усвідомлення особою себе як суб'єкта у власних правових зв'язках та відношеннях. Ця категорія охоплює і належність особи до певної соціальної групи, і певний набір суб'єктивних прав та обов'язків, властивих цій групі, але водночас вона є насамперед правовим конструктом, який задається

багатьма параметрами, серед яких нормативний, психологічний та поведінковий компоненти.

Кожен із структурних компонентів правової ідентичності потребує детального аналізу.

У концепції правової ідентичності розглядаємо право не лише як зовнішній чинник еволюції соціуму, а й як фактор, який переводить людину в складнішу фазу її соціального розвитку.

З одного боку, нормативний компонент проявляється через визнання суб'єкта права, нормативного визначення обсягу його суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, а також пов'язаний із процедурою їхнього гарантування та державного забезпечення. З іншого боку, нормативний компонент формує певна сукупність правових норм, які потребують психологічного засвоєння особою для подальшого їх соціального прояву в правовій поведінці.

Нормативність правової ідентичності чітко виявляється в обов'язковому встановленні юридичних зв'язків між особою і державою. Такий юридичний зв'язок з'являється у результаті визнання державою факту існування людини (наприклад, за фактом її народження). Визнання і легалізація особи з боку держави означає визнання її суб'єктом права, що супроводжується можливістю бути захищеною з боку правової системи.

Нормативний компонент правової ідентичності характеризується двома окремими аспектами. Перший із цих аспектів – це визнання, другий – забезпечення з боку держави.

Слушно відзначає В. Вальдштайн: «Неіснуючі права не можна ані мати, ані отримати, ані передати» [26, с. 21]. Щоб стати суб'єктом (учасником) правових відносин потрібно бути суб'єктом права, тобто мати правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність) [261, с. 356].

Щоб особа могла реалізувати себе як суб'єкт права, їй необхідне визнання з боку держави шляхом надання відповідного юридичного інструментарію у вигляді суб'єктивних прав та обов'язків. Тобто формально-юридичний аспект індивідуальності особи відображає традиційне поняття «правовий статус».

Правову ідентичність особи не можна розглядати як дублювання правового статусу, адже участь особи (перебування в якості учасника визначеної соціальної групи) може мати формальний, поверховий характер. Права й обов'язки у такому випадку залишаються нереалізованими чи здійснюються механічно, за інерцією, практично не зачіпаючи емоційно-інтелектуальної сфери буття людини. У цьому випадку немає підстав говорити про правову ідентичність особи. Наявна лише фактична участь особи в складі спільноти та звичайна нормативно-правова регуляція її дій.

Юридичного визнання суб'єктивних прав та обов'язків для ефективного їх здійснення й виконання недостатньо. Особі як суб'єкту права необхідно мати можливість реалізовувати власні права, а також отримати ефективний захист чи відновлення за допомогою уповноважених державних органів у випадку порушення цих прав. Питання правової ідентичності в загальнотеоретичному контексті пов'язане і з поняттям юридичних гарантій, під якими розуміємо систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують фактичну реалізацію прав і свобод людини й громадянина.

«Проголошення будь-якого права людини, навіть закріпленого відповідними актами держави та її органів, – на думку О. Скакун, – ніщо без реальних гарантій його здійснення» [262], як і без «сукупності правових інститутів, які забезпечують можливість реалізації суб'єктивних прав, а також захищають і охороняють їх від будь-яких обмежень і порушень» [113, с. 154].

Забезпечення суб'єктивних юридичних прав з боку держави як окремий аспект правової ідентичності пов'язане зі створенням умов для соціально-правового розвитку особи, відповідністю й ефективністю державно-правових засобів на шляху до формування позитивної правової ідентичності, правильним перебігом усіх трьох стадій механізму правового регулювання: 1) правотворчості; 2) реалізації суб'єктивних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків; 3) покладання юридичної відповідальності (державного примусу).

Психологічний компонент правової ідентичності особи об'єднує такі явища психологічного характеру, як самосвідомість, емоції, уявлення, почуття, сприйняття та психологічне засвоєння права, мислення особи та її характер. Людина є біопсихосоціальною істотою, яку можна вивчати і як біологічну форму життя, виражену в фізіологічних, генетичних, нервово-мозкових та інших явищах і процесах людського організму, і з погляду її психічного вираження, через з'ясування внутрішнього духовного світу, прояву волі, переживань, пам'яті, стабільних і змінних рис характеру, темпераменту, і в соціальному контексті, через вивчення особливостей існування в суспільстві, у взаєминах із собі подібними.

Правова ідентифікація у соціальному просторі з психологічної точки зору є розумовою діяльністю особи, пов'язаною зі сприйняттям індивідуального правового статусу. Якість особи – правова ідентичність, з'являється внаслідок глибокого засвоєння особою суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Виділення психологічного компонента правової ідентичності особи долає складність відмежування досліджуваного поняття від такої юридичної категорії, як «правовий статус».

Виражене в усвідомленні своїх прав та обов'язків, юридичне самовизначення надає людині розуміння власного зв'язку з правовою системою суспільства, впливає на ставлення до інших суб'єктів права, окремих людей, громади, держави тощо.

Необхідно уникати зведення розуміння поняття «правова ідентичність особи» виключно до певних характеристик правосуб'єктності, осмислення правосуб'єктності з позицій ідеалів правової держави, що на сьогодні звужує зміст феномену правової ідентичності. Такий підхід до правової ідентичності не розкриває всіх сторін багатогранного процесу правової ідентифікації, оминаючи найголовніше – правову ідентичність особи як сталу субстанцію (якість особи через усвідомлення себе частинкою правової реальності).

Загальновідомо, що повнота і ступінь реалізації прав, які надаються особі державою, багато у чому залежать від внутрішніх соціальних установок

особистості, її ціннісних орієнтацій, інших психологічних явищ. Від якості процесу правової ідентифікації напряду залежить характер соціальної поведінки особи, повага до права. Успішна правова ідентифікація, формування правової ідентичності дозволяє особі правильно зрозуміти та скористатися її правами, не порушуючи прав інших осіб.

Нормативний та психологічний компоненти правової ідентичності доповнюються поведінковим компонентом, оскільки фіксація змісту правової ідентичності можлива саме через аналіз характеру правової поведінки індивідуального суб'єкта права.

Права, якими володіє людина, мають здебільшого альтернативний характер. У своїх діях людина може схилитися у бік добра або зла [269, с. 39]. У процесі участі в різних правових відносинах особа нагромаджує правові знання, набуває правових навичок, діє або моделює власну майбутню поведінку. Важливо, що такі дії в соціально-правовій сфері і особа, і суспільство оцінюють з погляду загальноприйнятих норм моралі та справедливості.

З'ясування питань, які пов'язані з правовою ідентичністю особи, активізували у наш час саме завдяки причинно-наслідковому зв'язку правової ідентичності та правової поведінки.

Правова ідентичність – якість, яка відповідає за соціально-правову адаптацію особи та проявляється у правовій (правомірній чи протиправній) поведінці. Правова ідентичність особи, будучи результатом правового самовизначення особи, визначає поведінку суб'єкта права у правовій сфері, адже вид сформованої особою правової ідентичності прямо впливає на характер правової поведінки суб'єкта права.

Вважаємо також, що саме правова ідентичність особи закладає мотиваційну основу правової поведінки. Особа з позитивною правовою ідентичністю є переконаною у справедливості й суспільній корисності приписів правових норм. У неї сформоване почуття відповідальності (громадянського обов'язку) перед суспільством і державою через розуміння власного правового становища та правового становища інших суб'єктів права. Особиста егоцентрична мотивація

відкидається на другий план. Діяльність особи, наповнена духом права, набуває ознак звички не через конформізм чи острах відповідальності, а насамперед через усталені внутрішні переконання.

Не всі відомі у теорії права види правомірної поведінки суб'єкта права характеризуються високим рівнем його правосвідомості та сформованою позитивною правовою ідентичністю. Залежно від психологічного ставлення суб'єкта права до власних дій у сфері права правомірну поведінку поділяють на принципову, звичну, конформістську, маргінальну та інтуїтивну.

Переконаність чинити правомірно є ознакою принципової правомірної поведінки. Така поведінка особи потребує не лише її активності й позитивної правової налаштованості, але досить часто й певної форми самопожертви (фізичної, матеріальної тощо).

Щодо звичної правомірної поведінки, – вона характерна, як правило, для компетентних у праві осіб – спеціальних суб'єктів права (працівників ОВС, прокуратури, суду, адвокатури тощо). Правомірна поведінка стала звичкою, яка не потребує додаткових витрат і зусиль з боку особи. Правова ідентичність спеціальних суб'єктів права обов'язково має бути сформованою і відповідною займаній посаді, і, найважливіше, – мати позитивний характер. В іншому випадку виникає проблема «неправових» юристів, що зупиняє правовий, а також демократичний розвиток держави, впливає на правову ідентичність простих громадян і стан правопорядку в державі загалом. Правова сутність професійних юристів має надзвичайно велике значення і на рівні правотворчих процесів, і в процесі правозастосування. Кожен закон, зазначає О. Бандура, виникає з правосвідомості людей, що опинилися при владі [12, с. 107]. Від соціально-психологічних якостей осіб, залучених до законотворчого процесу, їхніх принципових поглядів на право залежить якість і відповідність законодавства рівню розвитку й потребам суспільства. Позитивне право, як відомо, є нормативною основою правової ідентичності особи.

Особливо небезпечною поведінкою у сфері права є така, в процесі якої відбувається зловживання правом. Зловживання правом – особливий вид

поведінки у правовій сфері, що виявляється в соціально шкідливих вчинках суб'єкта права. Найчастіше зловживання характерне для професійних юристів, що примножує суспільну небезпеку. Відбувається використання не правових за своєю природою конкретних форм у межах дозволеного законом загального типу поведінки, що суперечить соціальній сутності й духу права. Правова ідентичність особи, яка зловживає правом, є переважно сформованою і характеризується стійким егоїстичним ціннісним наповненням. Суб'єкт права усвідомлено, зумисно чинить всупереч принципам і природі права.

Наступним видом правомірної поведінки є конформістська. Це зазвичай пасивна, пристосувальна поведінка, яка не відрізняється від поведінки інших суб'єктів права. Особа інертно підпорядковується стандартам і вимогам суспільства, до якого належить. Такий суб'єкт права не стійкий до психологічного тиску та зовнішніх маніпуляцій, може стати інструментом у руках інших суб'єктів права. Правова ідентичність особи, поведінка якої є конформістською, не характеризується позитивністю чи сталістю. За таких обставин можна стверджувати, що процес правової соціалізації виявився недостатньо ефективним.

Позитивніша ситуація складається стосовно осіб, які у сфері права діють інтуїтивно. Інтуїтивна правомірна поведінка – це вид поведінки, розрахований на власне чуття, здогад, проникливість, що ґрунтується на вже здобутому соціально-правовому досвіді.

Щодо маргінальної поведінки особи, то вона найбільше наближена до антисоціальної, хоч антисоціальних ознак ще не містить. Маргінал не відкидає можливості власної протиправної поведінки. Такий суб'єкт права у випадку послаблення нагляду за його діями припускає власну протиправну діяльність, проте через страх юридичної відповідальності її не здійснює. Правова ідентичність особи, яка проявляє маргінальність у своїй правовій поведінці, є або несформованою, або, що становить більшу суспільну небезпеку, – негативного характеру.

Аналізуючи зовнішній прояв, виділяємо функції правової ідентичності як основні напрямки її впливу на правові відносини, головні напрямки суспільно

корисного прояву правової ідентичності, обумовлені її завданнями і цілями, які характеризують її сутність.

Усі функції правової ідентичності доцільно розподілити на дві категорії: індивідуальні й соціальні. Критерієм поділу є суб'єктивне спрямування функції. Індивідуальні функції – це такі функції правової ідентичності, при здійсненні яких суспільно корисний результат спрямований перш за все на суб'єкт правової ідентичності (когнітивна, ціннісна, емоційна, пошукова функція). Соціальні функції правової ідентичності – ті, при яких проявляється суспільно корисна роль правової ідентичності не лише для її суб'єкта, але і для окремих соціальних груп чи суспільства у цілому (превентивна, захисна, регулятивна, функція адаптації).

Одна з найважливіших функцій правової ідентичності – когнітивна функція (функція соціального пізнання). Людський спосіб буття відображає усвідомлення, розуміння цього буття, себе і світу, себе у світі та світу в собі [301, с. 35]. За твердженням Т. Парсонса, «лише тоді, коли достатньою мірою розвивається система когнітивних референцій та експресивного символізму, це стає основою для розвитку Супер-Его, адже лише тоді про особу можна сказати, що вона здатна зрозуміти як когнітивні, так і емоційні сенси, а також значення приписів та заборон, що покладаються на неї» [204, с. 32]

За своєю природою людина живе і діє визначеним чином в усвідомлюваному нею світі, що є однією із фундаментальних якостей людського буття, основою орієнтації та діяльності у ньому.

Пізнавальна функція правової ідентичності полягає в тому, що особа, яка є суб'єктом правової ідентичності, ознайомлюється з правом, засвоює його, а отже проникається ним, внаслідок чого формуються вже інші якості особистість, із новими притаманними їй якісними характеристиками, тобто відбувається поступова зміна сутності особи суб'єкта права.

Ціннісна функція правової ідентичності полягає у ціннісних уявленнях особи про себе як елемента правового життя суспільства, власну соціально-правову роль, про цінність права, соціальні групи, до яких особа належить чи може належати внаслідок певних обставин.

Основою для правильної правової ідентифікації громадянина в Україні стала Стаття 3 Конституції України, яка встановлює: «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [129]. Своєю чергою, ст. 23 Конституції України гарантує кожній людині право на вільний розвиток своєї особистості за умови, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей [129]. Описані положення Конституції України спрямовують людину на усвідомлення власної соціальної цінності, можливості розвитку себе як особистості.

Свого часу Г. Теджфел вказав на характер соціальної ідентичності. Він зазначив, що якщо сформована соціальна ідентичність особи позитивна, то вона вважає себе членом соціальної групи, відповідно до якої відбувся процес ідентифікації. У випадку, коли соціальна група є такою, з якою позитивної соціальної ідентичності особі досягнути не вдається, особа може: а) впливати на саму соціальну групу; б) здійснити пошук інших параметрів соціального порівняння; в) покинути соціальну групу чи віддалитися від неї. Соціальна ідентичність, за Г. Теджфелом, – це усвідомлення індивідом того, що він належить до певної групи, та ціннісне відношення до факту цієї приналежності [315, р. 206]. Отже, будь-яка соціальна ідентифікація полягає у формуванні емоційних установок по відношенню до «своїх» і «чужих».

Для людини природним є бажання належати до певної категорії суб'єктів права. Перебування у складі певної категорії суб'єктів права може викликати відчуття захищеності, задоволення і комфорт особи (переважають позитивні емоції) або, навпаки, при усвідомленні своєї соціальної приналежності особа може відчувати дискомфорт, приниження, що може призвести до апатії або стати поштовхом до позитивного правового розвитку. Емоційна функція правової ідентичності виявляється у тому, що правильно сформована правова ідентичність здатна забезпечити примирення з поточним індивідуальним правовим статусом, стати поштовхом до його поступового розвитку, а також уникнути виникнення у суб'єкта правової ідентичності негативних емоцій.

Причина вольових актів дій суб'єктів постає в якості результату взаємодії соціальної ситуації й тих властивостей людини, які визначають специфіку її сприйняття соціальної ситуації [70, с. 309]. Правова ідентичність, власне, і є якістю, яка впливає на сприйняття особою соціальної ситуації, внаслідок чого регулює її подальшу правову діяльність. Правова ідентичність впливає на поведінку особи – її дії чи утримання від дій, спілкування, а отже, як наслідок, виконує регулятивну функцію.

З. Фрейд, який досліджував психологічний розвиток людини, розглядав ідентифікацію як ефективний механізм захисту психіки особистості. Як зазначає В. Чернієнко: «Політика ідентичності – це паттерн приналежності, пошук комфорту, тобто підхід до співтовариства, у якому відчуття приналежності є одночасно і захистом, і нападом» [308, с. 8].

Формування правової ідентичності розглядається у форматі візуалізації ситуації, з'ясування й осмислення власного соціального статусу в соціальній системі суспільства, пов'язане з формуванням довіри і появою почуття онтологічної безпеки.

Особа завдяки правовій ідентифікації задовольняє свою психологічну потребу в правовому самовизначенні, психологічній стабільності й соціальній стійкості.

Формування правової ідентичності особи завжди супроводжується здобуттям соціального досвіду, який на практиці дозволяє захистити себе та інших. Сформована правова ідентичність, отже, виконує захисну функцію, гарантує безпечне існування особи як члена визначеного суспільства.

Правильна робота механізмів правової соціалізації є засобом боротьби з явищами соціальної анемії, деформації поведінки та правової свідомості, у зв'язку з чим проявляється превентивна функція правової ідентичності.

Для індивідуальності, якщо минуле й майбутнє існують, то вони існують у її теперішньому [265, с. 168]. Для індивідуумів мають значення насамперед тимчасові характеристики об'єктів. Відображаються ці характеристики часу крізь призму потреб і цілей повсякденного життя [265, с. 169].

Процес формування правової ідентичності передбачає уявлення особи про своє минуле, враховує сучасне і проектує майбутнє правове становище суб'єкта права. Розглядаючи час як одиницю виміру виходимо з того, що життя людини не може вимірятися у величинах, не сумірних з часом, тому характерною для правової ідентичності є функція адаптації до конкретних соціально-правових умов.

Адаптуватися у сучасному соціумі може лише людина з широким особистим діапазоном можливостей, розвинутим інтелектом, здібна до творчого вираження, тобто соціально компетентна людина. Адаптація біологічної природи людини до соціально-правового життя, особливо в умовах соціальної нестабільності суспільства, є однією з найважливіших функцій правової ідентичності.

Правова адаптація забезпечує сумісність особи з соціально-правовими реаліями. За Т. Гоббсом сумісність є одним із визначальних законів природи, яких людина повинна дотримуватися заради життя у спільноті. У праці «Левіафан» автор наголошує на тому, що кожен прагне пристосуватися до інших заради фундаментального закону природи – прагнення до миру [4, с. 258]. Особа, яка нехтуватиме природну необхідність докладати всіх зусиль заради безконфліктного співіснування, є зайвою в соціальній спільноті і буде «відкинута» нею.

Проблема ідентичності породжується кризою приналежності й зусиллями прокласти міст через провалля поміж «належним» і «сущим», оскільки ідентичність як потреба (інтерес) є уявленням про себе, тим, що ми про себе думаємо і ким хочемо бути. Ідентичність відкриває життєвий світ не як «даність», а як «завдання». Тому є сенс говорити про ідею соціального конструювання усвідомленої дійсності як сферу відповідальності соціального суб'єкта [308, с. 34]. Правова ідентифікація постає як спосіб здобуття людиною практичного досвіду і визначення своєї юридичної значущості (місця) у світі. В умовах глобалізації правова ідентичність дає відповідь на питання самотності, пошуку власної унікальності та креативності.

У ході дослідження правової ідентичності особи як теоретико-юридичної категорії важливо узагальнити її види. На нашу думку, їх можна згрупувати за такими критеріями:

1. За сферою діяльності – правова ідентичність загального суб'єкта та правова ідентичність юриста (професійна правова ідентичність).

2. За характером зв'язку з державою – правова ідентичність громадян та осіб, які не мають громадянства з держави (правова ідентичність іноземців, правова ідентичність осіб без громадянства).

3. За ступенем суспільної користі – позитивна та негативна правова ідентичність особи.

У процесі соціалізації у громадян може сформуватися і позитивне, і негативне ставлення до явищ правової дійсності: законів, органів влади, способів правового регулювання тощо.

Позитивна правова ідентичність є характерною перш за все для демократичного суспільства. У тоталітарних державах для особи (суб'єкта права), на яку покладено чимало обов'язків, і яку практично позбавили прав і свобод, не характерна внутрішня потреба поєднання з функціонуючою правовою системою [274, с. 104].

Негативна правова ідентичність має деструктивні наслідки і призводить до формування маргінальної правової свідомості. У суб'єкта права з'являється апатія до права, що сприяє руйнуванню ціннісних установок і загрожує: 1) реалізації прав та свобод інших суб'єктів права; 2) здійсненню прав і свобод самої особи, яка характеризується негативним відношенням до права; 3) розвитком, у зв'язку з неадаптованістю до правового життя, стійких антисоціальних установок у інших сферах, які на пряму не пов'язані з правом; 4) застосуванням до суб'єкта права, що характеризується негативною правовою ідентичністю заходів державного примусу, настання юридичної відповідальності за вчинені такою особою правопорушення; 5) психологічними розладами, які виключають можливість безпечного співіснування з іншими суб'єктами права, часто мають незворотну руйнівну дію для психологічного здоров'я самого суб'єкта правової ідентифікації.

У науці наводиться думка, що правову ідентичність доцільно поділяти на правову ідентичність індивідуального суб'єкта та правову ідентичність колективного суб'єкта. Існує також проблема розмежування таких понять, як «соціальна ідентичність», «колективна ідентичність» та «індивідуальна ідентичність» (у розумінні ідентичності індивідуальної особи).

Для правильного визначення місця правової ідентичності вважаємо доцільним наголосити, що впродовж розвитку вчення про соціальну ідентичність власне поняття «соціальна» розглядалося вченими неоднозначно. Доволі часто соціальну ідентичність ототожнюють із колективною ідентичністю, яка в останні роки стала поширеним об'єктом дослідження.

Розпочав дослідження колективної ідентичності американський політолог С. Хантінгтон, який вважав, що суспільна (колективна) ідентичність дає відповідь на питання «Хто ми?». У такому форматі науки сьогодні є сенс досліджувати культурну, економічну, правову, релігійну ідентичність суспільства чи його окремих частин.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що ідентичність доцільно розділяти на індивідуальну та колективну, причому і та, і інша за своєю сутністю соціальна (зумовлена соціальною природою людини).

Водночас погоджуємося з Ю. Пахомовим, який пише: «ідентичність, в першу чергу, свідчить про те, ким я (ти, він) є. При цьому суб'єктом ідентичності вважають саме особистість. Що стосується таких понять як «нація», «державність», клас тощо, – то вони у порівнянні з реальними людьми являються «фантомами»» [211, с. 5]. Не можна вважати дослідження колективної ідентичності хибними чи неправильними. Їхні результати є суспільно корисними, хоч відзначаються більшим ступенем узагальнення, адже автори не роблять наголосу на сутності окремої особистості.

На нашу думку, колективна ідентичність є узагальнюючим поняттям, яке відображає загальні риси певної сукупності індивідуальних ідентичностей, а саме поняття ідентичності співвідносне перш за все з індивідуальною особою.

Основою правових відчуттів загальних суб'єктів правової ідентичності є межа суворості закону в інтересах загального правопорядку та правової стабільності. Позиція таких суб'єктів характеризується як поверхнева чи не юридична.

Правова ідентичність за своєю природою є продуктом інтелектуальної діяльності людини. Вона відображає соціально-правову сутність особистості. Основною умовою формування правової ідентичності є перебування особи у відповідних соціальних умовах та її занурення у ті соціальні практики, де залучається самосвідомість, що ґрунтується на позитивній оцінці правових інститутів [249, с. 132].

Достатньо обґрунтованою є думка, що не кожен суб'єкт права може володіти правовою ідентичністю у повному обсязі [106, с. 364].

Правова ідентичність – якісна характеристика особи, яка свідчить про:

- 1) високу правову активність особи;
- 2) високий рівень розвитку правового мислення особи;
- 3) здатність особи зрозуміти сутність (дух) і призначення права.

Повною мірою такі передумови спостерігаються лише у сфері здійснення професійної юридичної діяльності.

У юридичній науці зазвичай наголошується на провідній ролі представників юридичних професій у процесі надання прав і свобод чи вже їх захисту (відновлення), що стало поштовхом для ширшого дослідження професійної правової ідентичності.

Юридична освіта та юридична діяльність як система юридично значущих, законодавчо регламентованих дій та операцій відповідають за процес формування професійної правової ідентичності.

Критерієм виділення професійної правової ідентичності особи став поділ фізичних осіб як суб'єктів права на загальних (особи, які володіють правовою ідентичністю, проте їхня професійна діяльність не пов'язана з юриспруденцією) і спеціальних (представників юридичних професій).

Юрист – фахівець, який має професійні, тобто фундаментальні правові знання, що використовує для провадження того чи іншого виду юридичної діяльності [220, с. 525].

Юристи є особливим спеціальним (професійним) видом суб'єктів правової ідентичності, адже володіють вищим рівнем правових знань та навичок у порівнянні з іншими громадянами. Враховуючи це, правова ідентичність юристів повинна характеризуватися сформованістю, позитивністю, стійкістю до внутрішньо-психологічних чи соціальних факторів впливу і, звичайно, цілісністю.

Особа, яка здобула юридичну освіту, активно здійснює професійну діяльність у сфері права, безумовно володіє вищим рівнем правового мислення у порівнянні з іншими громадянами. Сфера юридичної діяльності вимагає від правника і постійної високої правової активності.

Розуміння сутності (духу) права, відчуття дієвості права, яке закладене в основу правової ідентичності загальних суб'єктів і юристів, різниться. Право для юриста – інструмент для власного розвитку, самовдосконалення і професійної реалізації. Водночас володіння високим рівнем правової свідомості та правовою культурою не вимагає від особи спеціальної професійної юридичної підготовки, а визначається моральними характеристиками суб'єкта права.

Професійне розуміння змісту законів, в окремих випадках їхньої недосконалості, безумовно, вказує на освіченість та професійність юриста. Попри це, професійна діяльність юриста може приносити як суспільну користь для суспільства, так і навпаки, може бути соціально шкідливою, а «об'єктивним критерієм дійсної поваги до права і визнання закону виступають не стільки вербальні прояви, скільки практика правового спілкування суб'єктів і рівень правомірності вчинених фахівцями спеціальних юридичних дій» [176, с. 171–174].

Професійні навички та знання без належного духовного та морального виховання особи юриста можуть привести до використання матеріальних і процесуальних норм нормативно-правових актів не задля суспільно корисної мети, а для юридичного супроводу злочинної діяльності. Антисуспільний характер мають і «неправові закони», до процесу розробки, прийняття та

застосування яких найбільший стосунок мають власне представники юридичних професій.

Проблема дослідження правової ідентичності юристів є особливо актуальною для української юридичної науки в сучасних умовах – на перехідному періоді, коли відбуваються стрімкі зміни у політичному, економічному, правовому житті української держави. Така актуальність обумовлена насамперед тим, що вчення про правову ідентичність, дослідження професійної правової ідентичності дозволяють виявити нові, раніше недосліджені сторони професійного становлення юриста з метою подальшого впливу на виховний процес задля виховання «правових» високоморальних фахівців юриспруденції.

Позитивна правова ідентичність особи свідчить про високий рівень правосвідомості та правової культури суб'єкта права, що є важливим у процесі правотворчості та правозастосування.

Юридичні професії, на нашу думку, можуть бути класифіковані за різними критеріями, відповідно до яких виділяємо підвиди професійної правової ідентичності.

За віднесеністю до державної служби професійну правову ідентичність розділяють на:

- 1) правову ідентичність юриста, який працює у державній сфері;
- 2) правову ідентичність юриста, який працює на приватній основі.

Залежно від рівня освіти та кваліфікації юридичні професії поділяють на такі, які потребують вищої юридичної освіти, та такі, що крім освіти вимагають відповідного віку, стажу, досвіду роботи на певній посаді. Відповідно, професійна правова ідентичність у цьому випадку матиме власну специфіку.

В юридичній науці можна вести дискусію відносно того, чи існує єдина для представників усіх юридичних професій професійна правова ідентичність, чи все ж доцільніше говорити про професійну правову ідентичність представників окремих юридичних сфер.

За відсутності необхідності детального вивчення сутності особи юриста в якості представника певної юридичної професії влучним, на нашу думку, є

розуміння професійної правової ідентичності як інтегративного утворення, яке об'єднує представників різних юридичних професій.

Усі юридичні професії за своїм змістом об'єднані спільними якостями, а їхнім онтологічним завданням є захист основ правопорядку. Відповідно, представники всіх юридичних професій об'єднані спільною якістю – професійною правовою ідентичністю, яка, визначаючи правову самість правника, впливає на його правове мислення, правову поведінку та виконання відповідних професійних обов'язків. У такому сенсі професійну правову ідентичність перш за все розуміємо в якості провідного виду правової ідентичності.

Метою здійснення всіх видів юридичної діяльності є упорядкування, узгодження суспільних стосунків відносно до вимог права, вирішення конкретних життєвих ситуацій та задоволення на цій основі індивідуальних, групових та загальнодержавних потреб та інтересів.

Висновки до розділу 1

Проведений у першому розділі теоретико-методологічний аналіз правової ідентичності особи можемо підсумувати такими висновками.

1. Феномен ідентичності особи донедавна був предметом дослідження різних наук гуманітарного спрямування, серед яких філософія, психологія, соціологія, педагогіка. Історія розвитку вчень про правову ідентичність походить із загального аналізу соціальної ідентичності, що особливо набуло розвитку в європейській та американській науковій школі кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, З. Фрейд проводить аналіз ідентичності через призму інших психологічних та соціально-культурних явищ, Е. Фромм – через створення умов для самовдосконалення і реалізації творчого потенціалу кожної окремої людини, а В. Джеймс визначає її матеріальний, соціальний та духовний рівні.

2. Сучасна концепція правової, демократичної державності, гуманізації права створила належне підґрунтя для активації наукової уваги до проблем індивідуальності особи у суспільній реальності та частково ввела категорію правової

ідентичності у предмет дослідження юриспруденції. Констатація поверховості стану наукового пізнання досліджуваного явища вимагає подолання міждисциплінарних бар'єрів, погляду на правову ідентичність задля пошуку її теоретико-пізнавальних проявів, виведення основних теоретичних положень, їх змістовного аналізу з метою подальшого розвитку.

3. Філософсько-світоглядною основою дослідження правової ідентичності особи став принцип плюралізму, оскільки жоден метод не може домінувати у соціальному житті та правовій реальності. Концентрація, заснована виключно на одному методі загрожує однобічністю дослідження. Плюралізм зумовлений різними проявами досліджуваного явища, оскільки правова ідентичність – явище змінне, таке, що проявляється в історичній аспекції, сферовій різноманітності та індивідуальності кожної окремої людини. У зв'язку з цим дослідження правової ідентичності охопило комплекс методів у їхній активній взаємодії.

4. Основу методологіювання склали філософські методи наукового дослідження. Доречне використання діалектичного (дозволяє дослідити розвиток правової ідентичності, з'ясувати аспекти її формування), феноменологічного (дозволяє досліджувати свідомість окремої особистості, вплив зовнішніх чинників на її формування і, найважливіше, взаємодію свідомості з механізмом правової ідентифікації) та герменевтичного методів (визначення реальності існування, творення правової політики у сфері суб'єктивної правової ідентифікації, формування особою через тлумачення та інтерпретацію правових текстів власного ставлення до правових норм, відображеного в її правовій ідентичності).

При аналізі проблем правової ідентичності доречно використовувати такі загальнонаукові методи дослідження, як історичний (проведення аналізу історико-правових поглядів на правову ідентичність, акцентуючи на ідеях мислителів – представників різних епох та країн світу в світлі тих історичних умов, в яких вони розвивалися), логічний (дозволив відтворити певний стан правової ідентичності як результат розвитку системи у цілому, для побудови цілісного комплексу проявів правової ідентичності, починаючи від механізму його формування через прояви відхилень і логічних прогнозів майбутнього стану, при цьому враховуючи зовнішні

та внутрішні чинники, які на нього діють), структурний (передбачає аналіз правової ідентичності у концепті всієї соціальної ідентичності особи).

Серед спеціально-правових методів необхідно використовувати формально-догматичний (опрацювання догм права щодо правової політики у сфері освіти, виховання, корупційних дій, доступності правосуддя, інформування громадськості дозволяє відобразити «світ права», в якому існує особа), юридично-антропологічний (використовується для аналізу проявів правової ідентичності від давніх часів до сьогодення з погляду історії та у розрізі культури) і порівняльно-правовий метод (визначення спільних та відмінних характеристик правової ідентичності та інших юридичних категорій через зіставлення та протиставлення).

5. Констатовано необхідність зміни методологічної парадигми, спричиненої новітнім розвитком усієї системи суспільних наук у напрямку їхньої гуманізації, адже до складу методології увійшли філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи наукового дослідження, які сприятимуть якісному, повному та обґрунтованому дослідженню феномену правової ідентичності особи.

6. Процес накопичення теоретично-правових, соціальних і пізнавальних умов призвів до формування поняття «правова ідентичність», який охоплює всі можливі суб'єктивні прояви у процесі розвитку державно-правових явищ. Дослідження генези розвитку вчення про правову ідентичність дозволяє не лише виявити зазначені прояви суб'єктивності, але і дати характеристику в розрізі різних історичних періодів.

7. У процесі дослідження історії розвитку вчення про правову ідентичність охоплено п'ять основних історичних етапів та встановлено процес історичного розвитку поглядів щодо правової ідентичності на теренах України.

На першому етапі (Антична Греція та Стародавній Рим) проаналізовано переконання древніх мислителів щодо необхідності розвивати людську неповторність, існування правової свідомості громадян, психологічного зв'язку між громадянином та державою, які є первинними зародками ідеї правової ідентичності особи. Людина як особистість, зв'язок людини з державою та правом є основою філософської думки таких видатних древніх мислителів, як Протагор

(сенс має лише те, що має значення для людського існування), Сократ (закликає кожного пізнати самого себе, акцентує увагу на моральних якостях людини), Платон (торкався психологічних особливостей взаємодії громадянина з державою), Арістотель (вважав, що виховувати у собі чесноти можуть лише вільні особи м громадяни), Цицерон (унікальність громадян Риму є наслідком возвеличення римської держави).

Другим етапом розвитку вчення про правову ідентичність є період від раннього Середньовіччя до епохи Просвітництва. Важливі концепти, які розвивають ідею правової сутності особи через дослідження доктрини прав людини, пропагування ідеї цінності права та які створили наукове підґрунтя для розвитку знань про об'єкт правової ідентифікації, відображені в поглядах Г. Гроція (розвиток природного права, поділ права на волевстановлене та природне, джерелом якого є не чиясь воля чи інтерес, а розумна природа людини), Т. Гоббса (наголошує на необхідності визнання всіх людей рівними, від чого, на його думку, залежить сприйняття особою правового статусу як основна детермінанта надання нею «згоди на мир»), Дж. Локка (державна має забезпечити людину всіма необхідними умовами для розвитку її особистості).

Досліджуючи третій історичний етап розвитку вчень про правову ідентичність (Просвітництво), зосереджено увагу на поглядах таких відомих мислителів: Ш. Монтеск'є (розмірковує про значимість у процесі розбудови держави соціально-психологічних рис народу, виявляючи залежність способу державного правління від психології народу), Ж.-Ж. Руссо (підкреслює роль принципу взаємовідповідальності особи та держави, а необхідною умовою державного розвитку є виховання «серця людини», прищеплення «правильної любові» до інших і пошуку шляху до самої себе через створення власного позитивного досвіду, розвиток інституту прав людини), Вольтера (розвиває ідею вільної людини як суспільної істоти, з'ясовує об'єктивні та суб'єктивні чинники правової активності людини).

Передумови правової ідентичності виявлено у четвертому періоді (XVIII–XX ст.), який охоплює європейську класичну філософію, головною ідеєю якої

було раціональне панування людини над природою і суспільством. В цьому історичному етапі вчення про правову ідентичність розвивалося в ідеях І. Канта (за яким людина виступає суб'єктом самопізнання, та який називає рефлексію щодо особистісного «Я» дослідник вищою формою будь-якого знання, засобом формування особистості), В. Гумбольдта (наголошує на необхідності створення умов для різних соціально корисних проявів індивідуального характеру, розвитку здібностей кожної особи, яка проживає у державі), Х. Вольфа (розглядає особистість як матерію, що зберігає інформацію (спогади) про себе і сприймає себе тотожного собі у минулому часі та у сьогоденні). Погляди З. Фрейда (формування особистості через процес соціальної ідентифікації), К. Маркса (розробка вчення про людину та суспільство), Г. Теджфела (вивів та обґрунтував теорію соціальної ідентичності), Е. Еріксона (розвиток концепції «Я-ідентичності»), К. Юнга (визначає «самість» (ідентичність) як центральний конструкт особистості, який об'єднує довкола себе всі інші складові), Ф. Ніцше (дослідження інтелектуальної та вольової складової особистості), Е. Фромма (вбачає необхідність у перетворенні сучасного «хворого суспільства» через створення умов для самовдосконалення і реалізації творчого потенціалу особистості), Ю. Хабермаса (концепція балансу ідентичності, в якій автор розглядає особистісну й соціальну ідентичності як виміри (вектори), у балансі яких реалізується «Я-ідентифікація»), які заклали основу для сучасної теорії правової ідентичності особи.

П'ятий (сучасний) етап формування поглядів про правову ідентичність представлений працями здебільшого відомих українських та зарубіжних правознавців, футурологів, які досліджують питання розвитку прав людини та глобалізації, про яких згадуватимемо, аналізуючи окремі аспекти правової ідентичності особи.

8. Повнота дослідження процесу становлення концепції правової ідентичності забезпечена завдяки аналізу наукових поглядів Г. Сковороди (акцентував на самопізнанні, аналізуючи життя людини у суспільстві звертається до її «внутрішньої натури»), Г. Кониського (визначає людину як розумну істоту,

схильну до творчості та самовдосконалення), М. Драгоманова (наголошує на необхідності створення умов для особистісного розвитку індивідів), І. Франка (акцентує на взаємозв'язку людини та суспільства, підкреслює залежність змін у соціальному житті особи від її духовно-психологічної природи), П. Юркевича (духовні установки людини у сфері права), В. Винниченка (закликає громадян до правової активності), М. Грушевського (національна ідея у праві) та Д. Донцова (виховання «нового типу українця», а також розвиток ідеї державотворення, української нації, свободи і щастя особи).

9. Констатовано соціальну природу правової ідентичності, адже в її основі – процес усвідомлення особою своєї приналежності до соціально-правової реальності як відображення колективних цінностей та переконань, підсумкових знань, здобутих кожним індивідом в якості елемента (суб'єкта) колективного життя.

10. Соціальну ідентичність визначено як ключову категорію процесу пізнання, з'ясування особою власної соціальної сутності, індивідуальної ролі та значущості у суспільстві, як елемент, що пов'язує особу (соціальну одиницю) з соціальним середовищем. Соціальна ідентичність, відображаючи різні компоненти соціальної належності особи, виступає родовим поняттям, яке об'єднує різні види ідентичності, серед яких і правова.

Соціальна ідентичність – характеристика особи, яка проявляє її соціальну сутність, є закономірним наслідком (результатом) соціального самовизначення людини, тобто процесу власного ототожнення особи на основі властивих їй ознак із окремим індивідом чи соціальною спільнотою, від якої залежить набуття особою соціальних позицій, засвоєння соціальних норм, цінностей та моделей загальноприйнятої поведінки.

11. Встановлено, що правова ідентичність – індивідуальна якість особи, яка відображає стан психологічного засвоєння власного правового статусу та свідчить про усвідомлення особою своєї ролі у правовій системі.

12. В результаті дослідження ми виокремили ознаки правової ідентичності. Правова ідентичність є наслідком комунікації індивідуальної особи суб'єкта

права і пропонованого їй державою правового статусу, результатом правового діалогу особи та суспільства, відіграє роль психологічної складової процесу правової соціалізації, у зв'язку з чим визначаємо характерною ознакою правової ідентичності її соціально-психологічну природу. Правова ідентичність – індивідуальна якісна характеристика фізичної особи, а тому називаємо таку ознаку невід'ємною від індивідуальної особи. Формується правова ідентичність особи у процесі правової ідентифікації. Правова ідентичність особи є психологічним визначником прийнятих нею рішень, в яких ідентичність виступає як внутрішній суб'єктивний імператив для всіх форм реалізації норм права. Правова ідентичність виступає чинником підвищення правової активності особи. У процесі досліджень зафіксовано такі ознаки правової ідентичності, як її динамічність (ідентичність конструюється у швидкозмінних умовах, має властивість до переродження) та здатність до трансформації у процесі правової соціалізації (похідна від розуміння правової ідентифікації як одного з основних механізмів правової соціалізації особи).

13. Виділено структурні компоненти правової ідентичності, а саме: нормативний, психологічний та поведінковий. Нормативний компонент проявляється у визнанні суб'єкта права, нормативному визначенні обсягу його суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, у всій сукупності правових норм, які потребують психологічного засвоєння особою з метою належного майбутнього соціального прояву в правовій поведінці. Психологічний компонент об'єднує такі явища психологічного характеру, як самосвідомість особи, емоції, уявлення та почуття, сприйняття та психологічне засвоєння права, мислення особи та її характер. Поведінковий компонент представлений обумовленістю правової поведінки характером (позитивним чи негативним) правової ідентичності особи.

14. Визначено функції правової ідентичності як головні напрямки суспільно корисного прояву правової ідентичності, обумовлені завданнями та цілями, які характеризують її сутність. Основними напрямками впливу правової ідентичності на правові відносини вважаємо когнітивну (функція соціального пізнання, яка полягає в ознайомленні людини з правом, його засвоєнні, що призводить до змін у

структурі особистості), ціннісну (пояснюється ціннісними уявленнями особи про право та участь у правовому житті суспільства), пошукову (відповідь на питання самотності особи), адаптаційну (забезпечує пристосованість особи до соціально-правової реальності), емоційну (правова ідентифікація є процесом психоемоційного сприйняття явищ правової дійсності), регулятивну (правова ідентичність визначає правову поведінку особи), превентивну (виступає засобом боротьби з явищами соціальної анемії, деформації поведінки та правової свідомості) і захисну (полягає у запобіганні настанню юридичної відповідальності) функції. Ці функції, у залежності від проявів суспільної корисності розподілено на дві категорії: індивідуальні (функції, при здійсненні яких суспільно корисний результат спрямований лише на суб'єкта правової ідентичності) і соціальні (функції, за яких суспільно корисна роль правової ідентичності виявляється не лише відносно її суб'єкта, але і відносно певних соціальних груп чи суспільства у цілому).

15. Визначено види правової ідентичності особи. Залежно від сфери діяльності суб'єкта правову ідентичність поділено на загальну правову ідентичність суб'єкта та правову ідентичність юриста (професійну правову ідентичність). Залежно від характеру зв'язку з державою розрізняємо правову ідентичність особи громадянина та правову ідентичність особи, яка не пов'язана громадянством з державою, у якій проживає.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИ

2.1 Поняття механізму формування правової ідентичності особи

Досліджувати якість особи – правову ідентичність – неможливо без аналізу її механізму формування. При цьому необхідно врахувати і соціально-правові умови розвитку для особистості, якими характеризується правова система (зокрема особливості правового впливу та правового регулювання), і особливості самої особи (суб'єкта), яка соціалізується.

Кожна особистість є членом соціуму як найбільшого суб'єкта історичного процесу. Цивілізація, як пише Б. Глоков: «це матеріальне вираження духовності людини – її задумів, бажань, втілення їх у конкретну форму» [51, с. 22]. Середовищем становлення та розвитку людства, окремої особистості є соціальний простір. Як форма буття соціальної матерії соціальний простір виражає структурність, протяжність і співіснування окремих елементів. Він характеризується упорядкованістю та взаємодією певних соціальних зв'язків і процесів, суспільних відношень, наділений особливим людським змістом, адже є безпосередньо пов'язаним із людським існуванням соціальним буттям.

Структура соціального простору включає такі елементи, як: правовий, політичний, економічний, гуманітарний, духовний простір, тобто всі просторові форми, що можуть відображати основні сфери соціального буття з обов'язковою прив'язкою до часу. Право, маючи просторово-часовий та суб'єктивний виміри, у наш час виступає найефективнішим регулятором суспільного життя.

Психологічне сприйняття простору людиною обґрунтовується через «простір Я» і «почуття Я». Без просторової основи свого буття відчуття «Я» легко руйнується, в результаті чого людину наповнюють психологічні настрої: острахи, біди, психічні хвороби, конфлікти, фрустрації [290, с. 29]. Т. Ткач відзначає:

«"Почуття Я" можна описати як почуття душевного й тілесного зв'язку у значенні єдності часу та змісту, причому цю когерентність слід розуміти як неперервну єдність Я. Це певна специфічна система орієнтирів, за допомогою яких, по-перше, людина визначає місцезнаходження об'єктів, їх тотожність чи нетотожність один одному чи собі самому, що дає можливість фіксувати своє місце, виділяти й оцінювати свою роль серед будь-яких явищ буття». По-друге, і це, безумовно, найголовніше, – за допомогою специфічних орієнтирів людина співвідносить свій особистісний смисл (що особисто для неї має значення) з суспільним смислом (що він означає для інших людей) [290, с. 29].

Дослідження механізму (грец. *Mechane*) формування правової ідентичності виходять із філософського розуміння терміна, що дозволяє звести всю сукупність дотичних до досліджуваного феномену явищ у логічно сконструйовану систему, незважаючи на їх множинність та багатоманітність.

Механізмом формування правової ідентичності особи є права ідентифікація як суб'єктивно-об'єктивний процес зародження та утримання в особистості соціально-правової характеристики – правової ідентичності.

Вважаємо, що права ідентифікація – це інтелектуальний психіко-пізнавальний процес оцінки та прийняття особою її індивідуального правового статусу, що приводить до формування правової ідентичності як індивідуальної якості особи.

Права ідентифікація забезпечує зв'язок права зі свідомістю особи, визначає основу для дієвості правових норм, виступаючи механізмом своєрідного транспортування ідеологічної сутності від правового поля до індивідуальності людини, провідником від правового до соціального через психологічне. Разом із тим, необхідно зважати і на ту обставину, що «правові ідеали мають втілюватися в певних явищах чи подіях об'єктивної реальності для оптимального сприйняття їх людиною» [284, с. 65].

Права ідентифікація є залежною від процесу правової соціалізації, обов'язковою та невід'ємною частиною її механізму, що вимагає з'ясування правової природи процесу соціалізації.

У науковій літературі правову соціалізацію особи кваліфікують насамперед як об'єктивно протікаючий процес. При цьому дослідження суб'єктивних аспектів правової соціалізації сьогодні є поодинокими.

Правова соціалізація детермінується об'єктивними передумовами, які існують в історично зумовлених суспільних формах і задають хід усьому процесу, реалізується через втілення, засвоєння соціально-правового досвіду попередніх та сучасного поколінь. У той же час соціалізація неможлива без особистісного критерію – свідомості людини, тому дослідження правової ідентичності порушує питання психологічного, антропологічного чинника у процесі правової соціалізації.

Погоджуємося з думкою науковців В. Головченко та А. Потьомкіним, які розглядають правову соціалізацію як «процес, завдяки якому люди вчаться думати і вести себе відповідно до засвоєння та активного відтворення соціально-правового досвіду, набутого в умовах спілкування з іншими людьми і суспільством в цілому, а також різних видів суспільно-правової дійсності» [55]. А. Афанов пише: «Соціалізація індивіда як процес становлення і розвитку соціальної сутності має своє поле буття, в якому відображається діалектика об'єктивних і суб'єктивних основ, які влаштовують і розвивають дійсну природу і сутність людини» [8, с. 6]. Категорії «об'єктивне» і «суб'єктивне», на думку науковця, є найважливішим інструментом аналізу процесу соціалізації індивіда, його змісту і форм, спрямованості, співвідношення умов соціалізації та її основних способів [8, с. 6].

Загальним процесом, у межах якого відбувається формування основних соціальних якостей особи, Е. Дюркгейм також визначив соціалізацію особистості, а засобами її здійснення вважав виховання та навчання, завдяки яким особистість стає дійсним у соціальному аспекті членом суспільства, дістає необхідні знання та досвід для життя та активної діяльності у ньому.

Характерним для соціальної дії права є відображення буття права на різних рівнях суспільства, починаючи від окремої особистості, суспільних груп, суспільства у цілому. Вона є універсальним інструментом інтеграції правових

цінностей та ідеалів у загальну свідомість, що детермінує процеси провадження права в суспільну практику. Реалізується цей процес у 4 етапи: 1) правовий вплив всіма формами і способами на свідомість і поведінку індивідів; 2) сприйняття права – формування у людей внаслідок такого впливу мотивації до правомірної поведінки, пробудження інтересу до використання правових засобів для досягнення фактичних цілей; 3) вчинення правомірних актів поведінки (правові дії); 4) видозміна регульованих відносин, дій і вчинків людей, які набувають властивості правомірності й соціальної корисності, впорядкованості та організованості (результат дії права). «Під правовим впливом, – вважає С. Лисенков, – слід розуміти дію права на свідомість і поведінку людей, а через них – і на широке коло суспільних відносин, за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних та ін.) засобів. За правового впливу відповідність поведінки суб'єктів приписам правових норм досягається без використання спеціальних правових засобів і механізмів, тобто без виникнення і здійснення правовідносин, без встановленої обов'язкової процедури застосування норм права» [144, с. 32]. На думку вченого, прикладом правового впливу може бути навіть ситуація, при якій особа не вчинятиме злочину, іншого виду правопорушення під страхом можливого покарання. Не менш важливим за правовий вплив у процесі механізму формування правової ідентичності є правове регулювання суспільних відносин, здійснюване різними шляхами (способами) як дозвіл, зобов'язання, заохочення чи заборона.

Для будь-якої соціальної групи характерна наявність нормативної системи, певного набору правил поведінки, які поширюються на всіх її учасників. Засвоєння таких норм (поряд із цінностями, ідеалами, установками, мовою та іншими елементами внутрішньої будови групи) є абсолютно необхідним для особи. Відмова чи нездатність особистості прийняти й дотримуватися правил, які склалися в цій групі, спричиняють щонайменше конфліктність й ускладнення соціалізації, як максимум – неможливість перебування індивіда у складі групи [249, с. 29–30].

Соціалізуючись у праві, особа долучається до соціально-правових відносин, отримує відомості про правові норми, засвоює взірці поведінки, формує власні правові цінності. Правова соціалізація – процес засвоєння індивідом взірців правової поведінки, правових норм та цінностей, необхідних для успішного функціонування людини у конкретному суспільстві [57, с. 235], заміни зовнішньої обов'язковості права, базованої на примусі, на внутрішню обов'язковість права, в основу якої покладені нормативні соціально-правові установки. Позитивні соціально-правові установки постають як ймовірність переходу активності правосвідомості (внутрішньої діяльності) у правову активність [119, с. 42] і є найважливішим джерелом правової активності особи, що виражається у принциповій і духовній спрямованості на цінності правової культури суспільства [170, с. 133]. У сучасній науковій літературі правова соціалізація розглядається також у розумінні звичайного процесу накопичення знань про нормативну систему права, формування системи цінностей, в якій сама нормативна система права сприйматиметься як цінність (інтерналізація системи права), формування навичок поведінки, що відповідають приписам нормативної системи права чи простого процесу інтеграції індивіда в систему правовідносин певного суспільства на основі засвоєння всієї правової культури цього суспільства [277, с. 137]. Ми не цілком погоджуємося з таким підходом.

Важливо розуміти соціалізацію не тільки як процес засвоєння правових знань, але й як динамічний показник соціальної реальності. На цьому, зокрема, акцентує Н. Оніщенко, визначаючи правову соціалізацію особистості не лише як процес засвоєння сприйняття суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, а й як реалізацію правових оцінок, норм і моделей поведінки.

Правову соціалізацію у найширшому розумінні визначаємо як процес правового розвитку особи через її взаємодію з навколишнім світом, який охоплює всю сукупність оточуючих людину соціально-правових впливів. У дещо вужчому сенсі правова соціалізація є сукупністю всіх навчально-виховних засобів,

спеціально організована робота соціальних інститутів із формування правових якостей особи, її правових знань, поглядів, переконань та навичок.

Усі зазначені наукові позиції дають можливість через категорію «правова соціалізація» вивчати механізм формування індивідуальної правової характеристики особи правової ідентичності – правову ідентифікацію. Для теорії ідентичності важливим є розуміння правової соціалізації саме як «процесу набуття особистістю таких соціальних якостей, які необхідні їй для входження в суспільство як певну правову систему, що є головним напрямом формування особистості як громадянина» [276, с. 120–121].

На наявність індивідуальної характеристики – правової ідентичності – вказують три ознаки:

1) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в часі: правова поведінка особи у минулому через сучасність пов'язується з очікуваннями особи у майбутньому;

2) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у правовому просторі: людина сприймає себе в ролі суб'єкта права, пов'язаного з певною державою;

3) особа розглядає свою правову поведінку, власні рішення не як випадкові чи ким-небудь нав'язані, а як внутрішньо обумовлені.

Правову, як і загальну соціалізацію особи здійснюють так звані агенти соціалізації під впливом різних факторів і завдяки дії власних механізмів.

Агентами (інститутами) правової соціалізації є: 1) загальні агенти (сім'я, навчальні заклади, трудові колективи, преса, радіо, телебачення тощо); 2) спеціальні агенти (навчальні заклади юридичного спрямування, державні установи, зокрема виправні заклади).

Існують різні підходи до визначення основних механізмів загальної соціалізації особи (наслідування за Г. Тардом, акомодация за Ю. Бронфенбренером, ідентифікація і відособлення за В. Мухіною тощо), причому всі вони мають соціально-психологічну природу.

До основних механізмів правової соціалізації, вважаємо, належить імпрінтинг (людина фіксує на рецепторному і підсвідомому рівнях життєво

важливі об'єкти та їхні особливості), наслідування (полягає у копіюванні позицій, дотримуванні якогось взірця поведінки), екзистенціальний натиск (полягає у підсвідомому засвоєнні норм правової поведінки у ході соціальної взаємодії з іншими суб'єктами права), рефлексія права (внутрішньо-психологічний діалог, в якому людина приймає або відкидає право як соціальну цінність, роздивляється та оцінює зміст правових норм).

Серед механізмів правової соціалізації провідне місце відводиться правовій ідентифікації.

Правова ідентифікація може розглядатися як процес ототожнення індивіда на основі певних ознак із соціальною спільнотою, індивідом чи громадянами держави, та який забезпечує набуття правових соціальних позицій, засвоєння правових норм, цінностей та моделей юридично значущої поведінки.

Правова ідентифікація задіюється на етапі з'ясування особою власного місця у системі правових координат і служить засобом для чіткої фіксації особою себе у межах певного правового поля серед інших суб'єктів права.

Ще Е. Еріксон наголошував на тому, що ідентифікація є процесом поступовим, безперервним і призводить до формування важливої якості особи – ідентичності. Врахувавши наукову позицію вченого, ми також визначасмо правову ідентифікацію як обов'язкову та невід'ємну частину правової соціалізації, яка призводить до формування якісної характеристики особи – правової ідентичності.

Сучасні поняття «ідентифікація» та «ідентичність» представлені як процес і результат самоототожнення індивіда з будь-якою іншою особою, групою осіб, певним зразком.

Ідентифікація в науці позначена як пізнавальний засіб для встановлення тотожності, порівняння, подібності та відмінності речей, процесів, явищ, осіб. У поняття «ідентифікація» (з лат. ототожнювати) вкладено критерії й механізми ототожнення індивіда на основі певних ознак із соціальною спільнотою, індивідом чи ідеалом та, як результат, набуття соціальних позицій, засвоєння норм, цінностей та моделей поведінки, які існують на емоційному і свідомому

рівнях, одержують відображення у певних символах і становлять фундамент соціально-психологічної суспільної інтеграції.

Очікуваним результатом зазначеної інтеграції є становлення особи з характерною їй соціальною ідентичністю, до структури якої належить і права.

I. Міннікес зазначає: «соціальна ідентифікація – це з'ясування статусу людини в суспільстві, яке ґрунтується на виділенні значущих для суспільства ознак. Дослідження в цій сфері цікаві і відносно національних правових систем, і у сфері порівняльного правознавства» [177, с. 285]. Погоджуючись з автором, варто відзначити, що дослідження і вирішення основних проблем соціальної ідентифікації має не тільки теоретичне, психологічне відносно кожної особистості значення, але і політико-правовий сенс – у розумінні вибору орієнтирів і векторів нормативного співіснування, інтеграції, виховання населення держави, суб'єктів світового співтовариства.

Проблема ідентичності у правовій науці, як і в інших суспільних науках, ставиться і як проблема схожості, і як проблема відмінності. Є. Резніков зазначає: «ідентичність людини будується за принципом розрізнення «свого» і «чужого», тобто усвідомлення того, які фактори об'єднують її з іншими людьми, а які відрізняють» [249, с. 29]. Ідентичність, на думку В. Чернієнка, взагалі формується відносно серії відмінностей, які соціально усвідомлюються [308, с. 8]. На його переконання, у центрі політики ідентичності завжди є наратив відмінності.

Право тісно пов'язане з державою, є соціальною цінністю і здійснює самостійні функції в суспільстві [185, с. 88]. Будучи соціальним інститутом, право регулює відносини у суспільстві, забезпечує порядок і стабільність [72, с. 17]. Процес правової соціалізації спрямований на якісне позитивне засвоєння особистістю якомога більшої кількості знань у сфері права.

Завдяки правовій ідентифікації права соціалізація поєднує людину з правом – регулятором суспільних відносин, покликаним забезпечувати в суспільстві стабільний порядок, створювати умови, необхідні для задоволення основних життєвих потреб та активної соціальної діяльності кожної людини.

Правова ідентифікація – це інтелектуальний психоемоційний процес оцінки і прийняття особою її індивідуального правового статусу, порівняння власних прав та обов'язків із правами та обов'язками інших суб'єктів права, що призводить до формування стійкого уявлення про себе як учасника правового життя суспільства.

Правова ідентифікація пов'язана зі свідомістю особи, з її розумовою діяльністю та характером. Завдяки розуму, процесам мислення особа пізнає і засвоює явища правової дійсності, здобуває життєвий досвід у правовій сфері, формує позитивне, а іноді й негативне ставлення до засвоєних правових явищ, що, зрештою, визначає її поведінку в суспільному житті.

А. Аарніо застерігає, що «найскладніша проблема пошуку ідентичності – це напрямок, у якому необхідно шукати. Дилема полягає у розумінні різниці між знанням і пізнанням. Процес правової ідентифікації, що є процесом пізнання особою своєї соціально-правової сутності, пов'язаний із засвоєнням права. Пізнання – це можливість до розуміння зв'язків між речами, а також між істинами. Без глибокого аналізу цього питання дехто може сказати, що пізнання – це з'ясування сутностей, пізнання речей. Коли я пізнаю щось, я пізнаю зв'язок між речами» [1, с. 19].

Для правильного розуміння процесу правової ідентифікації слід звернутися до ортодоксальної природи пізнавального процесу. Термін «пізнати» ширший за «ознайомитися», «дізнатися» про певне явище. Пізнати означає дізнатися, проникнутися певним явищем і, найважливіше, підлаштуватися під нього. Тобто засвоєння права для особи неодмінно означатиме якісну перемену відповідно до нього, що у підсумку знайде свій вираз у правовій поведінці суб'єкта права.

У більшості випадків правомірна поведінка свідчить про правильну роботу соціально-психологічних механізмів правової соціалізації, які потрібні особі для безпечного життя. Заразом основу правової ідентифікації закладає об'єктивне право.

Саме об'єктивне право задає «ритм» процесу адаптації через його відповідність чи, навпаки, невідповідність принципам права, соціальним умовам,

а також природі самої людини на певному етапі розвитку людства. Позитивне право має відповідати потребам суспільства, у ньому мають бути дотримані принцип гуманізму, справедливості, рівності, від чого залежить процес правової ідентифікації та правової соціалізації загалом.

Людство пройшло шлях розвитку від недосконалого архаїчного права до досконалішого, що відповідає за своєю сутністю потребам, справедливості, свободі особи, захисту її інтересів [195, с. 53]. У різні історичні періоди й епохи поняття і суть права змінювались, розвивались і вдосконалювались [134, с. 27]. Характер сформованої правової ідентичності залежить від сприйняття особою індивідуального правового статусу.

Правова ідентифікація є тісно пов'язаною з інститутом громадянства. У державно-правовому значенні, визначає І. Вдовичин, поняття «особа» охоплює поняття «людина» і «громадянин» [29, с. 15]. Водночас «громадянство» – категорія, яка відображає політико-правовий зв'язок особи та її держави. Бути громадянином означає бути під юрисдикцією визначеної громадянством держави.

Загальна декларація прав людини, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., проголосила, що всі люди народжуються вільними у своїй гідності та правах. Цей важливий документ містив чимало ключових положень, які були покладені в основу національного права більшості держав світу, гарантував кожному право на громадянство, заборонив рабство і работоргівлю в усіх її видах.

Для дослідження правової ідентифікації важливими є положення ст. 6 Загальної декларації прав людини, ст. 16 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., які вказують: «кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання правосуб'єктності» [99].

Вказані міжнародні нормативно-правові акти вміщують норми, які закликають всі народи і держави визнати цінність людської особи та основні права людини, чим фактично закладають основу для правової ідентифікації, а

також фактичного нормативного забезпечення визнаних за особою прав та свобод.

Своїм громадянам держава надає найбільший обсяг політико-економічних, соціальних, культурних прав. Для правової ідентифікації важливими є видані державою офіційні документи, які містять основну інформацію, що відноситься до ідентичності носія. Серед таких документів: паспорти, свідоцтва, студентські, пенсійні службові чи інші посвідчення тощо.

Позитивне ставлення особи до правової системи суспільства формується тільки у тому випадку, якщо в законах адекватно відображаються загальнодержавні, групові та особисті інтереси.

Як процес психологічний, правова ідентифікація сприяє формуванню в особи цілісних уявлень про себе як суб'єкта права, чим сприяє правильній правовій соціалізації, адже «у процесі первинної чи вторинної соціалізації індивіда, – як слушно підкреслює Є. Резніков, – здійснюється налаштування його мислення і поведінки на колективний стиль групи» [249, с. 29].

На різних етапах життя особи до процесу правової соціалізації залучені агенти соціалізації макро- (держава, політичні та громадські організації, засоби масової інформації) та мікрорівня (сім'я, колектив, у якому особа безпосередньо перебуває під час здобуття освіти, праці, віросповідання, заняття спортом тощо). Всі вони прямо впливають на розвиток індивідуальності особи, формування її основних якісних характеристик.

Водночас на хід правової соціалізації впливає чимало об'єктивних чинників, серед яких стан правової системи, засоби правового виховання, ефективність і справедливість правосуддя тощо.

Доведено, що немає генетично сформованих програм поведінки людини і в загальному соціальна поведінка індивіда біологічно не запрограмована. На будь-якій біологічній основі (за винятком деяких патологій) можна сформувати соціально-позитивну особистість. Усе залежить від характеру соціального оточення, змісту освіти та виховання, різноманітних засобів підтримки культурних стандартів життєдіяльності.

М. Тімашев також впевнений, що людська природа у своїй основі є однаковою. «Розвиток культури, частиною якої є право, – за науковцем, – відбувається згідно з визначеними «природними законами», які приводять до створення вихідних типів соціальної структури, а однакові умови приводять до соціальних закономірностей природної тотожності» [174, с. 76]. Учений значну частину свого життя присвятив дослідженню таких понять, як «соціальна координація» та «соціальна рівновага» (social equilibrium), під якою розумів тенденцію соціальної групи повертатися у первинне стабільне становище після впливу на неї сил, які викликають нестабільність.

Право прямо пов'язане з поняттями «соціальна координація» та «соціальна рівновага». Роль права у забезпеченні соціальної рівноваги є очевидною.

Через властивий йому соціалізуючий вплив право є одним із основних чинників, які здатні утримати соціальну рівновагу, тобто такий стан суспільства, який характеризується правильною взаємодією підструктур соціальної системи, мінімальними травмами та низькою конфліктністю.

Правова ідентичність особи як її індивідуальна якість визначає соціальну координацію. Якщо особа приймає роль учасника правового життя суспільства, формує позитивну правову ідентичність, то вона визнає відповідні взірці правової поведінки і стає носієм правової культури, підтримуючи цю культуру і передаючи наступним поколінням.

Характер правової ідентичності особи залежить від того, які ідеї покладено в основу її правової ідентифікації. Сильна правова ідентичність – це правдивий погляд на себе. Ідентичність, в основу якої покладені вузькі та деформовані уявлення є навпаки, дуже вразливою.

Особа з точки зору власних ідеологем, моралі й соціальної справедливості оцінює правові норми, приймаючи їх такими, що є життєво необхідними і справедливими, або ж такими, що не сприймаються її свідомістю і не відображаються в її соціальній сутності.

Якщо особа відноситься до права формально, поверхнево, перекручує його зміст, процес правової ідентифікації відбувається неправильно та його

результатом не буде формування позитивної правової ідентичності як індивідуальної якості суб'єкта права.

Процес правової ідентифікації: 1) охоплює процедуру психологічного ознайомлення з правовою нормою та її оцінку, співставлення змісту правової норми з реаліями життя; 2) відповідає за прогнозування та моделювання своєї майбутньої поведінки у соціальному житті, регульованому правом; 3) призводить до формування правової ідентичності; 4) супроводжує зміну правової ідентичності відповідно до зміни соціокультурних, політичних, економічних умов.

Правова ідентифікація передбачає кілька окремих етапів:

1. Етап ознайомлення з елементами індивідуального правового статусу особи. На цьому етапі особа ознайомлюється з правовими нормами, принципами, традиціями, які керують життям спільноти, до якої вона належить, розпочинається поступова інтеграція особи у правове життя суспільства як активного суб'єкта права. Це тривалий процес нагромадження особою знань про індивідуальний правовий статус, правовий статус членів своєї сім'ї й інших осіб.

Етап ознайомлення з правовою реальністю є найкерованішим з боку держави, адже через спеціальні механізми правового виховання вона здатна донести до індивіда загальнообов'язкові правила соціальної поведінки, роз'яснити роль конкретних правових норм у регулюванні суспільно-правових відносин, переконати особу в соціальній корисності чи необхідності таких норм.

2. Етап відбору та інтеріоризації елементів правового статусу.

Правова ідентичність є результатом психологічного діалогу правового статусу і конкретної особи, який полягає у відборі для засвоєння доступних та нормативно закріплених прав, покладених обов'язків чи можливої юридичної відповідальності. Цей етап включає формування правової ідентичності через внутрішнє засвоєння – інтеріоризацію права (з англ. «interiorisation» – присвоїти певні цінності, вросити їх в особистість, у результаті чого формуються внутрішні структури психіки людини – як супровідний механізм правової ідентифікації, що призводить до якісного засвоєння людиною всього правового, що її оточує).

Н. Ісаєва вважає, що «ідентифікація як механізм формування особистості передбачає інтеріоризацію як процес перетворення зовнішніх явищ, ідей, образів, якостей у внутрішній світ особистості, що змінює її сутність і ектеріоризацію, при якій власні якості особа впізнає чи приписує іншим таким же суб'єктам права» [106, с. 145].

Внутрішнє засвоєння права суб'єктом означає прийняття права як соціальної цінності. У такому разі право поряд із мораллю, традиціями, релігією стає реальним нормативним регулятором соціального життя особи. Засвоєння права обов'язково зумовлює формування нової чи зміну наявної якості особи.

3. Діяльнісний етап.

На цьому етапі відбувається утримання вже сформованої якості – «правової інтеракції» як своєрідної психологічної комунікації, що відповідає за здатність особи сприймати себе невід'ємною активною частиною соціальної спільноти, приміряти на себе роль пропонованого правом «соціального актора».

Сформована правова ідентичність свідчить про формування відносно сталих уявлень особи щодо власного правового становища, є генератором прояву емоцій (позитивних чи негативних) з приводу власної соціально-правової ролі. З позицій ідентичності вказана комунікація (діалог) може призвести і до негативних результатів, коли в пропонованому статусі суб'єкт не виявить ціннісних елементів, здатних змінити його якість.

Порушення процесу правової ідентифікації негативно впливає на соціальний розвиток особи, викликаючи цілий комплекс аномальних наслідків (неповагу до закону, деформацію правосвідомості, низький рівень правової культури, підвищення злочинності, настання юридичної відповідальності тощо).

Діяльнісний етап включає також процес оновлення правової ідентичності.

На думку Т. Воропай, навіть якщо розглядати ідентичність у традиційному сенсі як «поєднання себе із самим собою в часі» постає запитання, як визначати, в якому часовому інтервалі, на якому його відрізьку маємо справу зі своїм справжнім «Я». Поняття діалогу, що увійшло сьогодні у вжиток практично всіх наук про людину, означає не тільки діалог двох суб'єктів, двох свідомостей, двох

типів мислення чи культур. Передовсім діалог стосується самовизначення особи. Це діалог між «Я» сформованим, кінцевим і «Я» миттєвим, невпорядкованим, яке може ще видозмінитися [40, с. 37]. Діалог, описаний автором, і є процесом ідентифікації, який оновлює ідентичність особи шляхом зміни її правового становища, умов життя, її психічного, емоційного стану тощо.

Небезпечною для суспільства є ситуація, коли особа не сприймає або відкидає правові норми ще на етапі ознайомлення з ними. В такому випадку не можна вести мову ні про правову соціалізацію, ні про правову ідентичність. Деформації психіки особи виключають можливість засвоєння (інтеріоризації) змісту права, відповідно, правова ідентифікація не відбувається.

На діяльнісному етапі правової ідентифікації визначальний вплив має зміст правової норми. Зміст правових норм, критерії справедливості, що у них закладені, визначають хід процесу правової ідентифікації, чим сприяють як вихованню законослухняного громадянина, так і особи, яка втрачає цінність права, характеризується нігілістичними поглядами та негативною правовою ідентичністю.

Необхідно наголосити на особливостях механізму формування професійної правової ідентичності.

Механізм формування професійної правової ідентичності – це процес, який призводить до утворення правової ідентичності особи юриста як набутої в процесі базованої на правовій освіті та юридичній практиці правової соціалізації.

Правова ідентифікація як механізм формування професійної правової ідентичності є одночасно процесом і самопізнання, і самопрезентації. Від її особливостей, від правильності перебігу правової ідентифікації залежить зміст професійної правової ідентичності, який, своєю чергою, буде визначальним у виборі спеціальним суб'єктом права варіанта правової поведінки.

Будь-яка особа може звернутися до державних інституцій, таких як суди, прокуратура, інші правоохоронні органи за захистом своїх прав, які порушують. Стаття 59 Конституції України прямо передбачає право кожного на правову допомогу, яку здійснюють юристи. В основному законі держави зазначено, що для забезпечення права на захист від обвинувачення, для надання правової

допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні, зокрема, діє адвокатура. Конституцією України та іншими законами, такими як Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI, Закон України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 № 1789-XII, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII тощо, передбачено окремі положення про забезпечення та захисту законних прав чи свобод людини і громадянина за участі професійних юристів (суддів, прокурорів, адвокатів, нотаріусів тощо).

Від рівня професіоналізму юриста, рівня його правових знань, змісту професійної правової ідентичності, рівня правосвідомості, правової культури залежить якість забезпечення основних прав людини і громадянина, гарантованих низкою міжнародних нормативно-правових актів, таких як Загальна декларація прав людини (ООН, 1948), Міжнародний пакт про громадянські, політичні права (ООН, 1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (ООН, 1966), Конвенція про права дитини (ООН, 1989), Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950) тощо і, звичайно, внутрішньодержавним законодавством України.

Юрист, як і будь-який інший суб'єкт правової ідентичності, наділений розумом, особистою волею і правосвідомістю. Такий підхід закладає основу концепції правової ідентичності й дозволяє аналізувати професійну юридичну діяльність з суб'єктивної точки зору, виявляти причини «неправової юридичної діяльності», а також розробляти рекомендації для ефективної боротьби зі вказаним феноменом.

Правова ідентифікація особистості розпочинається з перших років життя і не закінчується з початком періоду громадської свідомості людини. Вона триває все свідоме життя людини.

З віком змінюється правове становище особи, воно може доповнюватися додатковими елементами спеціального правового статусу. У зв'язку з ускладненням суспільних відносин, учасником яких стає доросла особа, відбувається набуття нового соціального досвіду, серед якого і правовий. Особа поступово стає суб'єктом багатьох видів правовідносин: адміністративних,

трудових, цивільних, сімейних. Такі зміни в житті особи призводять до поступового психологічного засвоєння нею свого нового правового становища і відповідної зміни її правової ідентичності.

Отже, механізмом формування правової ідентичності є процес правової ідентифікації (обов'язкова та невід'ємна частина механізму правової соціалізації) – процес, залежний від визнання державою правового статусу суб'єкта права через закріплення цього статусу в системі законодавства, який полягає у формуванні відносно сталих уявлень особи про свій правовий статус, досягнення стану юридичного самовизначення через розуміння, ціннісно-сміслове і психологічне засвоєння права. Під час дослідження механізму формування правової ідентичності необхідним є розвиток знання про суб'єктів, об'єкт та зміст правової ідентифікації як основних його елементів, що є предметом дослідження наступного підрозділу дисертаційної роботи.

2.2 Основні елементи механізму формування правової ідентичності особи

«Право – це феномен, який існує в конкретно-історичному культурному середовищі, у тісній взаємодії з антропологічними властивостями людини» [298, с. 370], має можливість проникати в усі сфери життя та діяльності людини і направляти її поведінку до правомірності [259, с. 183].

«Істинне право може існувати лише там, де вдалося досягнути оптимального співвідношення свободи і рівності» [39, с. 43]. Право є простором свободи індивідів, свободи конструктивної, свободи «в ім'я» чогось – цим «чимось» є сама людина, загальне благо, загальні інтереси [195, с. 45]. Сучасне право має виступати мірою свободи і справедливості, завдяки чому складатиме міцну основу для його психологічного засвоєння особою, чим забезпечить правильний хід правової ідентифікації.

Право як соціальне явище покликане забезпечити баланс між інтересами особи і суспільства. Під цінністю права розуміють його спроможність служити

метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян або їх об'єднань [11, с. 136].

Гармонійне співвідношення інтересів окремої людини (громадянина) і держави в розумінні забезпечення пріоритету людини над усіма іншими інтересами і цінностями, виражене в юридично закріпленому та забезпеченому правовому статусі особи, відкриває шлях до соціально-правового, економічного, геополітичного розвитку сучасних держав.

Право як соціальний інструмент, що використовують і індивідуальні, і колективні суб'єкти при забезпеченні власної життєдіяльності, покликане боротися з проявами хаосу через впорядкування суспільних відносин, гарантій безпечного життя для кожного окремого суб'єкта права. О. Чорнобай розглядає право як особливу комунікативну систему, наділену множиною засобів, прийомів і методів формування нормативної, «формально-адаптивної» поведінки особистості [311, с. 15].

Чинне право у складному ідентифікаційному процесі, на нашу думку, є засобом самовдосконалення і саморозвитку особи, одним із способів духовного засвоєння світу, поряд із етикою, мораллю, релігією. Для формування правової ідентичності особи головним є зміст права, а не його форма. Правова ідентифікація особи тісно пов'язана зі змістовним дослідженням нею права.

Дослідження механізму формування правової ідентичності особи потребує визначення його основних елементів – об'єкта та суб'єкта правової ідентифікації.

У ході дисертаційного дослідження об'єктом правової ідентифікації особи визначено індивідуальний правовий статус, а її суб'єктом – фізичну особу.

Через поняття правового статусу найповніше можна описати зв'язок права та особи. Загальноприйнято правовий статус в юридичній науці визначається як юридично закріплене положення особистості в суспільстві.

В основі правового статусу особи лежить її фактичний соціальний статус як реальне положення в системі суспільних відносин. Право закріплює таке положення, вписуючи його в законодавчі рамки.

Загальний правовий статус особи як громадянина держави визначається

конституцією і не залежить від різних поточних обставин (переміщень по службі, сімейного стану, посади, виконуваних функцій), є єдиним і однаковим для всіх громадян, характеризується відносною статичністю, узагальненістю. Зміна змісту цього статусу вихідна від волі законодавця. Цей правовий статус базовий, вихідний для всіх інших існуючих.

Спеціальний правовий статус (родовий) відображає особливості положення окремих категорій осіб (іноземців, пенсіонерів, студентів, вчителів, військовослужбовців, інвалідів, учасників АТО тощо). Вказані особи мають додаткові права, обов'язки, пільги, передбачені чинним законодавством.

Індивідуальний правовий статус особи як об'єкт механізму формування правової ідентичності особи узагальнює і конкретизує суб'єктивні права і свободи, а також обов'язки конкретної особи. Індивідуальний правовий статус як рухома, динамічна категорія є проекцією загального і усіх спеціальних статусів відносно особи.

Досліджуючи праці Т. Парсонса, ми виявили думку про те, що ідентифікація не означає перетворення на об'єкт, вона, як і засвоєння спільної культури, залежить від позитивного катексису об'єкта [204, с. 33]. Науковець пише, що засвоєння культурних моделей не є лише їх пізнанням у ролі об'єктів зовнішнього світу, воно є їхньою інкорпорацією в реальну структуру особистості як такої. Це означає, що ці культурні моделі мають бути поєднані з афективною системою особистості [204, с. 33]. Розвиток знання про об'єкт впливає на його якість і стимулює його розвиток.

Дослідження об'єкта механізму формування правової ідентичності – індивідуального правового статусу, потребує дослідження його первинної категорії – правового статусу.

Правовий статус – юридична категорія, пов'язана з внутрішньодержавним правом конкретної держави [216, с. 117]. Ця категорія виражає міру свободи людини, визначену і гарантовану законом, забезпечену державою. Правовий статус особи є системою прав, свобод та обов'язків особи, закріплених у Конституції та інших нормативно-правових актах. Передумовою правового

статусу є громадянство – постійний правовий зв'язок держави з окремою особою, який виражається в їхніх взаємних правах та обов'язках.

Правовий статус особи (від лат. «status» – положення, стан) – юридично закріплене становище людини в суспільстві, відповідно до якого особа як суб'єкт права вступає у правовідносини, координує свою діяльність і поведінку в суспільстві [262, с. 57].

Через надання правового статусу відбувається визнання суб'єкта права (соціальної групи, індивідуального суб'єкта) та створення, підтримання основних правових параметрів його життя. Н. Оніщенко пише: «Бути суб'єктом права – мати певний гарантований обсяг прав і свобод, бути здатним їх реалізувати – ось мета демократичного суспільства» [195, с. 38–39]. Категорія «правовий статус» і на думку В. Груздева, передбачає існування прилеглого суб'єкта (суб'єкта права), – подібно до Н. Оніщенко дослідник стверджує – «правовий статус як абстрактна категорія безглузда без існування поняття такого ж абстрактного суб'єкта, котрий має таке ж абстрактне буття, а подальша конкретизація (деталізація) правового статусу обов'язково тягнучиме конкретизацію суб'єкта права» [70, с. 202]. Науковець наголошує на важливій ролі дослідження правового статусу особи з категорією суб'єкта права, вказує на пряму залежність видів суб'єктів права від запропонованого їм державою правового статусу.

Правовий статус – явище багатогранне. Повнота правового статусу особи проявляється в єдності його дослідження з соціальною роллю і престижем, що об'єднує у собі функціональну й оціночну сторони.

Подібний за змістом правовий статус осіб зовсім не свідчить про їхню однакову правову ідентичність чи однаковий рівень правосвідомості, правової культури.

Правовий статус особи – явище змінне, яке характеризується не лише об'єктивним, а й суб'єктивним характером.

Велика частина прав та обов'язків (які формують загальний правовий статус особи) надається людині державою від народження і незалежно від її волі. Але впродовж життя особа самовизначається, віднаходить своє місце у системі

соціально-правових координат, спираючись на власні цінності й уподобання, застосовуючи відкриті для неї можливості для правової самореалізації. При цьому зміст правового статусу часто залежить від активних дій самого суб'єкта права і змінюється в міру розвитку суспільства чи залежно від змін у життєдіяльності конкретної людини.

Людина як соціальна істота існує лише у визнанні себе і через визнання власної особи з боку іншого суб'єкта права. Надання особі правового статусу є актом її оцінки з боку держави. За умови визнання нею пропонованого правового статусу справедливим – він стає основою її правової ідентичності.

Досліджуючи правову ідентифікацію, правовий статус доцільно поділяти на: 1) правовий статус, даний від народження; 2) набутий правовий статус.

Даний від народження правовий статус присвоюється особі автоматично і незалежно від її дій, другий (набутий) – виникає як результат соціальної активності самої особи, інших осіб чи у зв'язку з певними новими обставинами або подіями.

Формування правової ідентичності на основі даного від народження правового статусу є складним процесом, який потребує тривалого часу. Правова ідентифікація у такому разі охоплює глибоке усвідомлення значної кількості юридичних аспектів власного соціального становища, що на практиці часто супроводжується виникненням проблемних правових ситуацій. Закономірними для раціонального оволодіння основами власного соціально-правового становища є дифузні й кризові вкраплення.

Менш конфліктним видається процес формування правової ідентичності на основі набутого правового статусу, особливо якщо такий індивідуальний правовий статус досягається внаслідок особистої активності суб'єкта права. Опір особи щодо прийняття елементів її нового правового статусу в такому разі відсутній.

Важливим є поділ правового статусу на добровільний і примусовий, реальний і фіктивний. Добровільний правовий статус є сукупністю прав та обов'язків, набутих суб'єктом права внаслідок його волі. Це може бути статус

студента, судді, фізичної особи-підприємця чи державного службовця. Прикладом примусового правового статусу є статус платника податків, військовослужбовця за призовом чи засудженого. Кожен із таких статусів надається незалежно від волі суб'єкта права. Формування правової якості особи – ідентичності – потребує психологічного погодження основ правового статусу особою, що виступає суб'єктом ідентичності. Таке погодження можливе, якщо правовий статус особи відповідає особистим намірам особи та її інтересам.

На практиці лише добровільний правовий статус створює сприятливі передумови для розвитку і функціонування в особи правової ідентичності. У випадку, коли запропонований особі правовий статус асоціюється з негативними переживаннями особи, обтяжує її соціальне становище, про формування правової ідентичності на основі такого правового статусу, як правило, не може йти мови.

Правовий статус також поділяємо, як сказано вище, за можливістю його реалізації – на реальний і фіктивний. Реальність і фіктивність правового статусу визначається реальністю і фіктивністю прав і свобод, закріплених за особою. Реальність прав і свобод пов'язана з дієвістю їхніх гарантій [216, с. 117]. Яскравим прикладом фіктивного закріплення прав і свобод людини та громадянина може бути Конституція СРСР 1939 р. (так звана «Сталінська» Конституція). Цей нормативно-правовий акт свого часу за змістом виявився одним із найдемократичніших у світі, надавав досить широкий обсяг прав і свобод, які насправді були лише декларативними. В історії тодішнього СРСР Конституція 1936 р. вперше проголошувала всіх громадян рівними щодо: виборчих прав, прав на працю і відпочинок, на матеріальне забезпечення у старості чи у випадку хвороби, на свободу совісті, свободу слова, свободу мітингів, зборів та багато інших прав, які фактично були лише проголошеною фікцією. Водночас на тлі досить великого обсягу недіючих прав і свобод була повністю знищена приватна власність, завдяки якій зміцнилася державна і колгоспно-кооперативна власність. Незважаючи на положення Конституції 1939 р., на території СРСР громадянин за найменшу критику влади міг отримати

вирок у вигляді довгого терміну позбавлення волі або ж навіть смертну кару (розстріл). Щодо права громадян вільно збиратися на мітинги, то це відбувалося лише з ініціативи влади та під її суворим контролем. У структурі НКВС працював відділ перлюстрації кореспонденції, працівники якого без будь-яких дозволів чи санкцій перечитували підозрілу на їхню думку кореспонденцію.

Правовий статус особи – юридична категорія, пов'язана з внутрішньодержавним правом конкретної країни. Правовий статус особи виражає міру її свободи, визначену і гарантовану законом, забезпечену державою [216, с. 117]. На практиці обсяг суб'єктивних прав та обов'язків особи, які будуть введені до її правового статусу, динамічно змінюватиметься і відповідатиме правовому розвитку конкретної держави. Лише у правовій державі, на думку Н. Оніщенко, людина стає повноцінним суб'єктом права та повноцінною особистістю, а досконалість законодавства визначається тим, наскільки повно в ньому юридично регламентовано права людини [195, с. 42–43].

З погляду правової ідентичності важливо проаналізувати визначальні елементи внутрішньої структури правового статусу. Традиційно ядром правового статусу визначаються суб'єктивні права, свободи, законні інтереси особи та її обов'язки.

Суб'єктивні права визначають простір вільної самореалізації індивіда. У цьому значенні вони виступають ресурсами особистісного розвитку, якими людина розпоряджається самостійно, при цьому не завжди усвідомлюючи їх джерело [249, с. 86]. Для формування правової ідентичності сам факт наявності прав та обов'язків дуже важливий. Абстрактно уявлене правове становище є важливим аспектом правового самовизначення як потенційна можливість засвоєння пропонованих прав, свобод та обов'язків. Однак реальне їх засвоєння зумовлюється, по-перше, телеологічною інтенціональністю конкретного суб'єкта, який вбачає в цих правах і свободах основу для самовизначення; по-друге, наявністю іншого значущого суб'єкта, який оцінює це самовизначення, транслуючи ідентифікаційні практики [206, с. 101].

Для того, щоб особа могла скористатися наданими їй правами чи виконувати юридичні обов'язки, вона має володіти правосуб'єктністю – передбаченою нормами права здатністю виступати учасником правовідносин.

Правовий статус особи, за словами О. Скакун, є системою закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві. Основними елементами правосуб'єктності є правоздатність та дієздатність. Досліджуючи правосуб'єктність, О. Скакун з'ясувала, що праводієздатність належить до умов набуття правового статусу, тому що вона полягає у здатності особи мати права, виконувати обов'язки, нести відповідальність. Однак цим, на думку дослідниці, її призначення не вичерпується. Без правосуб'єктності неможливо визначити правовий статус особи [262, с. 380–381].

Для ідентифікаційного процесу правосуб'єктність важлива в її розумінні як чинника, від якого залежить можливість особи самостійно здійснювати свої права та виконувати суб'єктивні юридичні обов'язки, тобто можливість самостійно брати участь у правовідносинах. Правоздатність є своєрідною абстракцією, це «право на право», де власне суб'єктивні юридичні права відкривають для особи доступ до володіння тим чи іншим благом, дають можливість визначеної нормативно-правовими актами поведінки. Правоздатність існує там, де є правове регулювання, правове поле [113, с. 275]. У сучасному суспільстві не може і не повинно бути осіб, які не наділені загальною правоздатністю, а обов'язком кожної держави, відповідно, є гарантування і захист правоздатності кожної людини. Для правової ідентифікації дуже важливою є дієздатність особи (яка залежить від віку особи, її психологічного стану, інших суб'єктивних, а також об'єктивних обставин), що задає вже не абстрактні, а конкретно окреслені параметри правового самовизначення. Обсяг дієздатності особи є визначальним і в процесі формування загальних ціннісних уявлень про право, справедливість, і у процесі усвідомлення власної правової ролі в суспільстві. Несправедливе, на думку суб'єкта права, обмеження дієздатності негативно впливає на формування

правової ідентичності, схиляє в бік конформізму, призводить до розчарування у праві або навіть провокує вчинення правопорушень.

Дослідження правової ідентичності потребує розрізнення права (від «jus» – право) та закону («lex» – закон). Позитивістський підхід до розуміння об'єкта правової ідентифікації зменшує аксіологічний статус права, позбавляє його культурних характеристик, а заодно і перспективи розвитку особи.

Провідна роль у процесі правової ідентифікації відведена чинному праву. Водночас чинне позитивне право може бути не лише проявом свободи і справедливості, але й знаряддям поневолення, свавілля, засобом пригноблення чи узаконення тиранії. Правові норми, які містять елементи небезпеки для людини, втрачають ідентифікаційну привабливість, штовхають особу до правового конформізму, протесту, правового нігілізму, але аж ніяк не до формування правової ідентичності.

В. Котюк підкреслив, що, розглядаючи поняття права, його не можна ототожнювати із законом і підзаконними нормативно-правовими актами, оскільки закони можуть бути різними, зокрема, деспотичними, тиранічними, репресивними тощо. Вчений дослідив, що якість і характер законів майже повністю залежать від форм державного правління і державно-політичного режиму, а право, на відміну від законів держави, є завжди справедливим, мудрим, правильним й істинним, виражає принципи рівності й рівноправ'я всіх громадян перед законом і державою, за винятком експлуаторських типів і видів права [134, с. 27].

Поняття суб'єкта правової ідентичності розкриваємо за допомогою двох основних категорій: «особистість» та «суб'єкт права».

Суб'єктом правової ідентичності виступає фізична особа – суб'єкт права, серед елементів структури особистості якої сформована індивідуальна якісна характеристика – правова ідентичність. Особа, самовизначаючись у правовому сенсі, з метою здійснення власних прав ідентифікує себе, а також, з'ясовуючи особливості власного правового становища, проводить умовну правову ідентифікацію інших суб'єктів права.

Сьогодні перебудовується парадигма вивчення особистості як суб'єкта права, з'являються новаторські нетрадиційні концептуальні схеми, підходи до її дослідження.

Відстороненими поняттями є біологічні та спадкові прояви особистості. Поняття «особистість» входить у науковий обіг для визначення в людині не даних від природи, а набутих впродовж життя у суспільстві характеристик, які називаються соціальними. Особистість у системі права – це насамперед суб'єкт і носій певних прав та обов'язків.

«Ідентичність, в першу чергу, свідчить про те, ким я (ти, він) є. При цьому суб'єктом ідентифікації вважають саме особистість. Що стосується таких понять як "нація", "державність", клас тощо, – то вони, у порівнянні з реальними людьми являються "фантомами"», – зазначають Ю. Пахомов та Ю. Павленко [211, с. 5].

Особистість – це соціальна характеристика людини через комплекс ознак, яких вона набуває в суспільстві внаслідок залучення її до системи суспільних відносин [185, с. 66]. Саме категорія особистості охоплює стійкий комплекс рис, властивостей, набутих особою під впливом відповідної культури суспільства та конкретних соціальних груп, до яких людина належить.

Особистість становить єдність фундаментальних комунікацій особи: діяльності, спілкування, творчості – через ставлення особи до об'єкта, іншого суб'єкта чи до самої себе. «Особистість, – вважає І. Загрійчук, – це пов'язаність кожного з іншим, – це соціум, де кожний є підмогою іншому, й інший є необхідною передумовою для інших. Ми всі – суспільство, яке мереживом своїх зв'язків створює умови для розвитку кожного, хто потрапляє в це середовище» [100, с. 52].

Людина в соціумі через діяльність, приймаючи соціальні, зокрема, й правові норми, набуває необхідних для життєдіяльності знань, професійних та інших навичок, а оволодівши певним соціально-правовим статусом, як правило, виконує власні функції, відведені їй суспільством.

Особистістю стає людський індивід, який у ході соціалізації, виховання та персоналізації вибудовує з привласнених цінностей власну ієрархію смислів та породжує відповідні цим смислам життєві акти [124, с. 19].

Особистість в юриспруденції, як визначають українські правознавці А. Письменицький, Д. Слинко й А. Спаський, розглядається як носій певних індивідуальних характеристик, як соціальна цінність, яка наділяється системою юридичних прав, свобод, правомочностей, захищених законом інтересів, обов'язків [216, с. 112]. Такі характеристики відображають психологічну, біологічну, культурно-соціальну неповторність, своєрідність саме цієї людини у взаєминах із іншими представниками суспільства. Тут відображаються специфічні особливості індивідуального світогляду, відношення до об'єктивної реальності [216, с. 111].

Поняття «особистість» вказує на особливу соціальну якість його носія. Таке поняття характеризує особу, яка є творчим діячем, здатним на перетворення у світі та в собі відповідно до власних індивідуальних нахилів і здібностей, переконань та уподобань, виконує суспільну роль [29, с. 10–11]. Особистістю людина стає у зв'язку з адаптованістю в конкретній соціальній сфері – системі соціальних зв'язків і взаємодії [18, с. 126].

Система суспільних відносин – середовище становлення особистості, активного учасника різноманітних соціальних видів діяльності. Особистість певним чином характеризує соціальний порядок, що вказує на біопсихологічний людський індивід, впроваджений у наявну систему суспільних, зокрема й правових відносин.

На думку Т. Гарасиміва, «дослідження проблеми становлення особистості – складова у контексті наукових пошуків, пов'язаних з оптимізацією її життєдіяльності» [43, с. 131]. Тенденції сучасного суспільного розвитку, за словами науковця, зумовили необхідність подальшої розробки категорій і понять, які розкривають сутність та механізми взаємодії у системі «індивід – суспільство», а становлення особистості як вузловий елемент цієї взаємодії вимагає визначення відповідного його статусу в теорії [29, с. 13].

Однією з загальносоціальних функцій правової ідентичності є самозбереження соціуму через включення до правового життя нових генерацій.

Наслідком невдач правової ідентифікації, прорахунків чи відхилень у процесі її перебігу стають масові та грубі порушення прав людини.

В аспекті взаємодії розробка рекомендацій щодо покращення життєдіяльності людина становить особливий інтерес для теорії права. Це не означає, що такий соціальний контекст відкидатиме психологічні й біологічні компоненти, або ж того, що біологічна та психологічна природа людини стає у такому випадку незначущою. Це свідчить про те, що в сучасних умовах людина і суспільство не можуть розглядатися поза межами їхньої постійної взаємодії. Соціальне, визначає І. Вдовичин, має в індивідуальному конкретне вираження, що наповнюється новими сенсом і змістом, оснований на індивідуальному досвіді [29, с. 13]. У природі людини біологічні й соціальні субстанції не є автономними. Неможливо повністю відокремити соціальні якості людини від психічних, що є біологічними від природи. Право у розумінні основного нормативного соціального регулятора орієнтується і на впорядкування біопсихологічних аспектів взаємин, щоправда, переважно в тих випадках і межах, де це необхідно для захисту інтересів окремої особи чи суспільства.

Досліджуючи теоретично-правові аспекти взаємодії людини і права, людини і держави через феномен правової ідентичності, звертаємося до класичнішої у теорії держави і права категорії суб'єкта права.

Зміна соціокультурної парадигми, зазначає Н. Ісаєва, вимагає зміни парадигми сприйняття і права, і суб'єкта права. Ця потреба відчувається в теоретико-правових дослідженнях із акцентуванням уваги на категорії особистості [106, с. 109]. Теорія правової ідентичності змушує замислитися про проблеми цілісності особи як суб'єкта права у світі, який швидко змінюється і породжує нові для людини правовідносини. Нові соціально-правові умови вимагають від суб'єкта права правильного сприйняття, що впливає на адаптацію особи в нових соціокультурних умовах, на її активність, правопорядок загалом.

Правову ідентичність часто визначають як форму буття соціального суб'єкта. Під таким соціальним суб'єктом розуміємо індивідуальну особу, що є суб'єктом права, активну в правовому житті суспільства особистість із достатньо

розвиненим правовим мисленням, яке дозволяє їй осмислити сутність права, зрозуміти його призначення, спостерігати та аналізувати зміни у правовому житті суспільства, а також адаптуватися до таких змін. Своєю чергою, суб'єкт права – особлива юридична конструкція, центр будь-якої правової системи. На наш погляд, це ще й динамічний, мінливий учасник правового життя, який володіє певною сукупністю якісних характеристик.

Правова ідентичність як соціальна якість особи відображає її включення у суспільні зв'язки і стосунки, а також стан самопізнання, сприйняття своєї індивідуальності й схожості, тотожності іншим однойменним суб'єктам. Це гарантує відчуття соціального комфорту, безпеки, відчуття власної гідності, забезпечує неконфліктну взаємодію (комунікацію, діалог із іншими суб'єктами права), солідарність і взаємну відповідальність.

Людина з точки зору правової ідентифікації, будучи суб'єктом права – учасником правовідносин, виступає і як своєрідний творець права, і як суб'єкт, який здійснює практично всі форми реалізації правових норм, і як творець своєї правової індивідуальності (суб'єкт правової ідентичності). Тому в основу концепції правової ідентичності, тісно пов'язаної з важливою юридичною категорією «суб'єкт права», покладено ще й вчення про людину як особистість.

В умовах соціальної, політичної, економічної дестабілізації теоретична розробка окремих характеристик суб'єкта права не лише актуальна, але і необхідна. Концепція правової ідентичності, вчення про суб'єкт правової ідентичності, яке є одним із фундаментальних положень цієї концепції, сприяють формуванню єдиного цілісного знання про суб'єкт права як центральний елемент правової системи.

Юридично категорія суб'єкта права є постійно включеною у теоретично-правовий дискурс. У юридичній літературі спостерігаємо два найпоширеніших підходи до розуміння поняття «суб'єкт права».

Розуміння особи, яка володіє правосуб'єктністю, як суб'єкта права є звичним для теорії права пострадянських держав. Безперечно, виступати суб'єктом права означає бути елементом правовідносин, мати суб'єктивні права

та нести юридичні обов'язки, і у передбачених законом випадках – нести юридичну відповідальність.

Необхідно також відзначити, що в українській правовій науці наведене формально-юридичне розуміння суб'єкта права до сьогодні використовують найчастіше. Відповідно до нього суб'єкт права – особа чи організація, за якими держава визнає здатність бути носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [288, с. 438]. О. Скакун зазначає: «Суб'єкти правовідносин – це суб'єкти права, тобто особи, що мають правосуб'єктність» [261, с. 354]. С. Алексєєв виводить схожу дефініцію: «суб'єкти права – це індивіди, організації, соціальні спільноти, які в силу юридичних норм можуть виступати в якості носіїв суб'єктивних юридичних прав і обов'язків». Згідно з формально-юридичним підходом (О. Зайчук, А. Заєць, В. Журавський, О. Копиленко, Н. Оніщенко, А. Олійник, С. Гусарєв та ін.) поняття «суб'єкт права» практично ототожнюють з поняттям «суб'єкт (учасник) правовідносин», хоча «суб'єкт права» є ширшим поняттям за «суб'єкта правових відносин» (М. Цвік, О. Петришин).

Другий, загальносоціальний підхід характеризує поняття «суб'єкт права» по-іншому. Формально-юридичні компоненти при цьому нівелюються і розглядаються лише як основа, на яку нашаровують значну кількість ознак, властивостей та соціальних характеристик особи як суб'єкта права.

Вчення про правову ідентичність виходить за межі правового відношення і розкриває у суб'єкта права якісно нові соціальні характеристики. Це вчення поєднує формально-юридичний і загальносоціальний підходи, доповнює їх і дозволяє розглядати людину як індивідуального суб'єкта права, з усіма притаманними їй психіко-біологічними і соціальними властивостями.

Концепції правової ідентичності сьогодні належить важлива роль серед актуальних для сучасної правової науки знань про суб'єкт права.

Характеризуючи суб'єкт правової ідентифікації, недоцільно застосовувати вузький, формально-юридичний підхід. Відповідно до цього можна сформулювати основні ознаки суб'єкта правової ідентифікації:

1. Суб'єкт правової ідентичності є соціальним суб'єктом. Людина – соціальна істота, основний елемент структури суспільства, яка живе у сфері дії права як безумовної соціальної цінності сьогодення; їй належить значна кількість якісних характеристик, серед яких правові. У суб'єктивному розумінні право не існує поза людиною.

Людина – єдина з усіх живих істот наділена властивістю бути юридичною істотою. Мова йде не про конкретні норми, а про найфундаментальніші та найуніверсальніші, не про конкретні рішення, а про абстрактну здатність створювати і сприймати юридичне. Народжуючись людина не знає про існування права, право існує поза її свідомістю. Водночас особа не опиняється поза дією права, а навпаки, наділяється правовим статусом незалежно від її волі і правових знань.

Бути суб'єктом правової ідентичності означає свідомо окреслити, чітко визначити для себе низку аспектів своєї соціально-правової позиції.

2. Суб'єктом правової ідентичності є фізична особа – суб'єкт права. Фізична особа, як її характеризують О. Зайчук та Н. Оніщенко, аналізуючи наукові погляди Г. Шершеневича, «це суб'єкт права, який співпадає з людиною» [288, с. 440]. Правова ідентичність – соціально-правова характеристика людини, яка завдяки своїй свідомості, розуму, волі ідентифікує себе, оцінює своє правове становище, оцінює роль права у своєму житті та житті суспільства, до якого належить.

3. Суб'єкт правової ідентичності є учасником процесу правової соціалізації. Суб'єктом правової ідентичності виступає фізична особа, яка в силу державно-правового впливу проходить правову соціалізацію. Соціалізація – процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою введення його як дієздатного суб'єкта у систему суспільних відносин. Правова соціалізація в її реальному прояві виступає як здатність особистості адаптуватися до конкретної державної й правової системи. Відомо, що правова соціалізація особистості відбувається під впливом агентів та інститутів соціалізації, що формують, стимулюють чи обмежують формування особистості. Такими агентами правової

соціалізації є особи, які навчають людину правовим нормам і допомагають засвоювати соціально-правові ролі [185, с. 70]. Серед них батьки, родичі, друзі, вчителі (агенти первинної правової соціалізації), представники вищих навчальних закладів, армія, засоби масової інформації, правоохоронні органи, зокрема, поліція тощо).

4. Суб'єктом правової ідентичності є особа, яка має достатній теоретичний і практичний юридичний досвід. Є. Резніков зазначає: «Основною властивістю суб'єкта правової ідентифікації є наявність у нього юридичного досвіду. Юридичний досвід розуміється як актуалізована і осмислена правова інформація, яка зберігається в індивідуальній пам'яті і обумовлена особистісною участю суб'єкта в правовому житті суспільства» [249, с. 65]. Досвідом є відображення у людській свідомості законів об'єктивного світу і суспільної практики, одержане в результаті активного практичного пізнання. Це знання, навички, уявлення про життя, базовані на пережитих чи знайомих суб'єкту права аспектах. Досвідом стає все, що відбувається з людиною в її житті, і все, що вона усвідомлює. Суб'єкт правової ідентифікації накопичує знання про самого себе, свої можливості, здібності у сфері права, свої переваги і недоліки.

Становлення особистісного «Я» – справа досить складна. Особистість формується все наше свідоме життя. Людина, яка народжується, вже є суб'єктом права, проте усвідомити свою правову сутність може лише досягнувши відповідного віку. Вона здобуває практичний досвід, активно реалізуючи свої права та виконуючи юридичні обов'язки, стає учасником правовідносин, де має можливість краще пізнати сутність правових норм. Варто при цьому зазначити, що коли говоримо про юридичний досвід, ми не маємо на увазі виключно юридичну практику як професійну діяльність особи юриста. Юридична освіта та професійна юридична діяльність визначають формування особливого виду – професійної правової ідентичності.

5. Вік особи. Мова йде не про чітке, передбачене законом досягнення особою певного віку, з яким з'являється можливість мати юридичні права та обов'язки чи здійснювати їх (повноліття). Правова ідентичність – якісна

характеристика, що відповідає досить високому рівню індивідуальної зрілості, накопичення особою особистого правового досвіду. Все ж інтелектуальні характеристики особи, а отже, і правовий досвід варто пов'язувати з достатньо зрілим віком особи.

Встановити точні вікові параметри, коли суб'єкт права може стати суб'єктом правової ідентифікації, – неможливо. Перш за все така ситуація пояснюється тим, що не існує єдиних стандартів, відповідно до яких конкретний біологічний вік особи означав би її перебування на певному рівні індивідуальної психіки. Вік (за виключенням малолітнього чи раннього віку особи) не свідчить ні про моральну зрілість, ані про рівень професійної кваліфікації.

6. Правове мислення. Людина – істота мисляча. Духовне життя людини протікає у двох різних напрямках: мислення і світосприйняття. Мислення є пізнавальним процесом, процесом опосередкованого й узагальненого відображення у мозку людини предметів об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях. Сутність правового мислення полягає у філософській і насамперед моральній критиці права та держави. У аксіологічному аспекті під час процесу мислення здійснюється оцінка позитивного права, виходячи з уявлення про його єство. У процесі такої критики відбувається вимір правових і державних відносин на відповідність їхній суті та змісту. Отже, мислення у відношенні до «закону» (правопорядку в цілому) виконує насамперед критичну функцію.

7. Комунікативні властивості. Ця властивість (ознака) особливо чітко проявляється у суб'єктів професійної правової ідентичності, право для яких є повсякденним інструментарієм професійної діяльності. Специфіка спілкування полягає у частому використанні юридичної лексики при здійсненні правової аргументації юридичних фактів. Поняття «право», «обов'язок» і «відповідальність» для суб'єкта правової ідентичності не є простими одиницями риторики, вони асоціюються в особі – суб'єкта правової ідентичності – зі сферою нормативно-правового регулювання суспільних відносин.

8. Психічне здоров'я. Загальновідомим є той факт, що категорії «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» не завжди є тотожними. Правовідносини – не єдина форма реалізації норм права. Крім того, існує категорія осіб, які є суб'єктами права, проте в силу певних обставин не можуть бути суб'єктами правовідносин (зокрема, душевнохворі особи, правосуб'єктність яких обмежена, зокрема щодо дієздатності та деліктоздатності).

Не може бути суб'єктом правової ідентичності особа, психічне здоров'я якої порушене. Крім загальновідомих у юриспруденції питань нездатності психічно хворих осіб осмислювати власні дії та нести за них юридичну відповідальність, такий суб'єкт права (стосовно правової ідентичності) не здатний усвідомлювати, засвоювати правову реальність, а отже, розуміти своє правове становище, планувати свою поведінку в сфері дії права.

9. Правова активність. Як зазначає О. Данильян, право створює умови для реалізації безмежного потенціалу людини, людських можливостей, хоча й не гарантує цю реалізацію без самостійних зусиль самої людини. Активність зумовлена розумінням сутності правових норм (розуміння своїх прав, повноважень, заборон), свідомим плануванням своєї поведінки і, як наслідок, безпосередньою участю у суспільно-правових відносинах.

Зв'язок особи суб'єкта права з соціальним середовищем у правовому аспекті прийнято описувати за допомогою низки традиційних понять теорії права, таких як: «правовий статус», «правова свідомість», «правова культура», «правове виховання» тощо. Водночас цілісного образу людини як носія правових якостей в наявній теорії права не створено, адже правосуб'єктність, правосвідомість, правовий статус, правомірна та неправомірна поведінка досліджуються автономно. Конструкція на сучасному етапі не пов'язує їх в єдине ціле. Поєднати вказані компоненти можна за допомогою концепції ідентичності.

Отже, суб'єктом (лат. «subjectum») правової ідентичності є соціальний суб'єкт, фізична особа як учасник процесу правової соціалізації, особа, яка має достатній теоретичний і практичний юридичний досвід та досягла зрілого віку (з

характерним для нього правовим мисленням), що володіє комунікативними властивостями, психічно здорова та здатна до правової активності.

У процесі правової ідентифікації особа ідентифікує себе як суб'єкт права, внаслідок чого у не з'являється розуміння свого правового становища, формується уявлення про право, роль права у суспільному житті людини. Наукове дослідження суб'єкта правової ідентичності дозволяє виявляти та наголошувати на малодосліджених у наш час соціально-психологічних особливостях суб'єкта права.

Правова ідентифікація як один із елементів механізму правової соціалізації не лише формує, але і забезпечує функціонування ідентичності особи впродовж її свідомого життя. Правова ідентифікація виступає і як процес перевірки істинності самовизначення суб'єкта права у його ціннісно-смісловій спрямованості. Пошук істини, бажаної якості суб'єкта права закладено в основу цього важливого процесу. Правова ідентифікація налаштована на формування індивідуальності, обумовленої інтеріоризацією права як цінності.

2.3 Забезпечувальні елементи механізму формування правової ідентичності особи

Правова ідентичність особи формується поступово і під дією факторів, які сприяють позитивному розвитку чи, навпаки, затримують чи унеможливають його.

Забезпечувальні елементи механізму формування правової ідентичності особи – це явища матеріального та духовного життя, які, впливаючи на хід процесу правової ідентифікації, призводять до кількісних чи якісних змін правової ідентичності, – певні умови, які впливають на формування правової ідентичності особи. Всі забезпечувальні елементи доцільно розділити на дві основні групи: 1) індивідуальні; 2) соціально-правові.

На думку дисертанта, до індивідуальних забезпечувальних елементів механізму формування правової ідентичності особи належать такі компоненти:

- 1) інтелект;
- 2) емоційність особи;
- 3) духовність;
- 4) характер.

Розглянемо кожен із них детальніше.

Правова ідентифікація – внутрішньопсихологічний процес, пов'язаний із правовим мисленням, правовою свідомістю, активністю особи. У процесі дослідження правової ідентичності необхідно підкреслити такі визначники, як інтелектуальна та генетична складова особистості, що перебувають у тісному взаємозв'язку.

Формування правової ідентичності відбувається у результаті взаємодії суб'єкта права з іншими особами, соціальними групами чи державою. В процесі такої взаємодії спостерігається інтелектуальне засвоєння особою отриманих відомостей про правові явища.

Щодо інтелектуальної складової частини, – для усвідомлення ролі у житті людини правових явищ важливими є її інтелектуальні здібності. Правове мислення людини, на думку Є. Єрмоленка, можна визначити як процес активної інтелектуальної діяльності особи, найвищий рівень відображення правової дійсності, пов'язаний із виробленням правових ідей, понять, переконань із використанням правових засобів для вирішення правових ситуацій у житті або формування тієї чи іншої чіткої позиції відносно прийнятого юридично значущого рішення [87, с. 88].

Інтелектуальна складова особистості може мати або позитивний (завдяки розуму особа правильно розуміє сутність права, усвідомлює його цінність, отримує можливість розвивати, подібно до інших законослухняних осіб, власні навички правомірної (суспільно корисної) поведінки), або негативний (особа, внаслідок низького рівня інтелектуального розвитку не здатна усвідомити соціальну роль права) вплив на перебіг правової соціалізації та, відповідно, процес формування позитивної правової ідентичності особи.

Характеризуючи інтелектуальну складову, необхідно зазначити, що вона може бути пов'язана з генетичною складовою, наприклад, у разі наявності вроджених психологічних відхилень особи. У такому разі фактично унеможлиблюється успішна правова соціалізація, а разом з нею і формування будь-яких соціальних якостей.

Під час дослідження правової ідентичності особи необхідно відзначити, що практично в усіх випадках інтелектуальна складова (за винятком психологічних захворювань), яка детермінує процес правової ідентифікації особи, має набутий характер і залежить від її способу життя та ефективності виховних засобів, які до неї застосовувалися.

Особливо важливим у процесі формування правової ідентичності є емоційний компонент, адже емоційність особи впливає на стабільність правової ідентичності. На відміну від правових почуттів, емоції виникають не стосовно певної особи чи явища, а щодо ситуації, в якій опинився суб'єкт права. Емоції можуть мати зовнішній вияв, а можуть бути й непомітними (без зовнішніх проявів), характеризуються короткою тривалістю в часі, швидко змінюються, проте протікають досить інтенсивно, що власне, підштовхує суб'єкта права до певної діяльності.

Розвиток правової ідентичності особи пов'язаний із розвитком її духовності. Духовність є стрижнем внутрішнього світу людини. Вона визначає ставлення людини до суспільства, інших людей, самої себе. Дослідження правової ідентичності включає у себе розуміння людини як духовної істоти. Наша духовність є тим абсолютним, який дає поштовх до самовизначення та самостворення, прямо пов'язана з розвитком в особі почуття суспільної солідарності та відповідальності.

Духовність пробуджує внутрішню дійсність людини, є відображенням нашої душі, віддзеркалює внутрішнє прагнення пізнати свою сутність, відчути й ототожнити себе з власною природою. Саме духовна складова впливає на перетворення людини на якісно нову особистість.

Духовний розвиток особи розпочинається із зовнішнього діалогу з авторитетними особистостями, які є носіями культури, продовжується внутрішнім діалогом зі смислами як субособистостями на предмет їх ієрархізації, стає визначальним у дієпородженні після зупинки внутрішнього діалогу і становленні духовно-поточної мотивації. Діалог особи з іншими суб'єктами права, правовою системою загалом сприяє свідомому вибору нею пріоритетів власного соціально-правового життя і проявляється в окремих актах її соціальної поведінки.

Водночас духовність не може зводитися лише до релігійності чи емоційного піднесення духу особи. Духовність надає людині емоційних, інтуїтивних сил, необхідних для гідного суспільного життя, адже дух людини тісно пов'язаний з її мораллю.

До найважливіших індивідуальних забезпечувальних елементів механізму формування правової ідентичності особи належить характер особи як динамічна, упорядкована сукупність стійких, індивідуально-психологічних особливостей, які формуються в процесі життєдіяльності людини та виявляються в її діяльності та суспільній поведінці.

Характер – це індивідуальне поєднання найстійкіших, найістотніших особливостей особистості, які визначають ставлення до самої себе (як міру вимогливості, критичності та самооцінки), до інших суб'єктів права (через властивий людині індивідуалізм або колективізм, егоїзм або альтруїзм, доброту, ввічливість або жорстокість та грубість тощо), до виконання певної роботи (лінь, безвідповідальність або навпаки, працьовитість, акуратність, відповідальність особи, її організованість).

У характері особи відображаються її вольові якості як готовність долати перешкоди, душевний або фізичний біль, наполегливість, самостійність, рішучість у вчинках, дисциплінованість тощо.

Характер не є простою сумою окремих психічних властивостей людини, надбудовою над інтелектуальними, емоційними та вольовими рисами, – це своєрідний синтез вказаних властивостей, породжений взаємодією людини з навколишнім світом.

Розглядаючи характер як стійку характеристику особистості, знання про характер дає змогу передбачити і тим самим коректувати її очікувану поведінку, зокрема передбачати та впливати на процес формування правової ідентичності особи.

Характер особи необхідно відрізнити від її ситуативних реакцій. Так, людина може бути не досить ввічливою та грубою в стресовій ситуації, але це зовсім не означає, що вона груба та неввічлива. Тобто рисами характеру є не всі особливості людини, а тільки найістотніші та найстійкіші.

Право, відповідне сутності сучасної людини, є найефективнішим засобом врегулювання суспільних відносин, єдино можливим цивілізованим засобом вирішення внутрішньодержавних та міжнародних проблем.

Ускладнені глобальними змінами суспільні відносини потребують їх своєчасного правильного нормативного врегулювання. Право має реагувати на швидкі зміни свідомості людей, зміну їхніх потреб, не лише встигати за соціокультурними змінами життя людини, але і йти на крок попереду. Лише у такому випадку право може бути засобом для розвитку суспільства, елементом прогресу.

У сучасних умовах цінним є право, базоване на моралі й справедливості, узгоджене з усіма наявними у світі релігіями.

Правова ідентифікація у згаданому аспекті є актом совісті людини, процесом перевірки відповідності волі, помислів людини законам моралі, заданих і суспільством, і релігією.

Оскільки віросповідання також впливає на формування особистості, право та релігія не повинні суперечити одне одному. Право, яке не суперечить моралі, уявленням про справедливість, основоположним релігійним догмам, може допомогти вирішити глобальні геополітичні та правові проблеми, що загрожують тяжкими наслідками для людства. Взаємодія права і релігії має бути коректною, а метою такої взаємодії є вільний розвиток особи і підтримка суспільного правопорядку. В центрі взаємодії права і релігії має бути принцип свободи віросповідання. Кожній соціально орієнтованій державі потрібно на

законодавчому рівні створити, а також забезпечити умови для реалізації суб'єктами своїх релігійних прав. Неприпустимими для формування соціальної, зокрема, й правової ідентичності, є насильство над релігійними почуттями чи переконаннями особи, прояви нав'язування релігії тощо.

У формуванні правової ідентичності особи релігія відіграє особливу роль. Так, наприклад, іслам ускладнює правову ідентифікацію жіночої верстви населення у порівнянні з християнством. Жінка, що живе відповідно до законів Корану, як правило, практично не бере участі у суспільному житті, позбавлена потреби встановлення правового зв'язку з державою. Водночас, володіючи певним обсягом суб'єктивних юридичних прав і виступаючи відповідно до норм права суб'єктом, на якого покладено юридичні обов'язки, жінка в мусульманському світі не буде повністю позбавленою правової ідентичності, хоч така її якість не претендуватиме на повноту змісту.

Людина сама творить свій духовний світ, мораль і визначає ціннісні орієнтири свого суспільного життя. Уявлення індивіда про право, правова ідентичність особи, її правосвідомість визначаються також логікою «материнської культури». Саме у межах правової культури, якою характеризується суспільство, людина формує систему цінностей та власних установок. Гідність особи, за словами Е. Дюркгейма, полягає у тому, що для неї існують цінності, з якими вона узгоджує своє життя (див. [190, с. 112]).

Влучними вважаємо слова Арістотеля, який зазначав: до дії людину спонукає інтерес.

Інтерес відображається у ставленні суб'єкта до необхідних засобів задоволення потреби, розуміється як проміжна одиниця в задоволенні потреби, що є характерною лише для людської діяльності.

В основу будь-якої соціальної ідентифікації покладено систему цінностей, інтересів і потреб людини. Як вказує В. Мельник, «природа людини може бути розкрита, а отже і зрозуміла, якщо з'ясовано її корінні інтереси та потреби. Власне вони є рушійною силою цілепокладаючої активності людини» [173, с. 23]. Його думку доповнює В. Чернієнко, зазначаючи, що «історичний процес

складається з діяльності окремих особистостей, а рушійна сила людської діяльності – це їх провідні потреби» [308, с. 29].

Пильну увагу дослідників привертає ієрархічна теорія потреб людини, розроблена А. Маслоу. Він вважав, що людина стає особистістю лише тоді, коли вона не обмежується задоволенням примітивних фізіологічних потреб, а намагається бути соціально активною, розгорнути свій внутрішній потенціал, який призводить до самореалізації та самовизначення у суспільстві. Потреба стає рушійним важелем діяльності людини за умови її усвідомлення.

Право – явище соціально обумовлене, є соціальною цінністю і, будучи тісно пов'язаним із державою, здійснює важливі функції у суспільстві. «Право є одним з елементів соціальної системи, яка впливає на всі її складові елементи», – зазначає І. Настасяк [185, с. 88]. Правова соціалізація залежить не від суми знань, а від того, чи засвоює людина право і його елементи так, щоб воно мало сенс для неї самої. Право повинно увійти в її власну систему норм, цінностей, уявлень про життя [128, с. 19]. Проте таке твердження зовсім не применшує ролі правових знань, інформаційно-емпіричної сторони правової реальності, адже правильне інформаційно-правове забезпечення життя суспільства відіграє дуже важливу роль у процесі правової соціалізації особи, а також формування в неї правової ідентичності. Правові знання є матеріалом для формування якості особи – ідентичності як результату людського самовизначення у праві.

Правові цінності – це нормативно закріплені соціальні уявлення про благо. Вони складають основу мотиву правової поведінки. Прищепити людині через механізми соціалізації правові цінності – обов'язок кожної держави. При цьому правові цінності мають бути засвоєні, введені до складу структури кожної особи, мають формувати усвідомлені мотиви. Правова діяльність, визначена несвідомими мотивами, згідно з дослідженнями О. Атоян, може створювати перешкоди для нормальної правової комунікації.

Правова ідентичність особи, її самовизначення у праві залежать від прийняття нею цінності права як соціального явища.

Особистістю в процесі соціалізації та персоналізації стає людський індивід, який вибірково привласнив певні соціальні цінності, упорядкував їх за ознакою значущості для себе, перетворив на переживання смислів і почав здійснювати відповідні до своєї ієрархії смислів життєві акти [124, с. 20].

Держава рефлексує колективні цінності, вибірково і творчо презентує їх для привласнення своїм громадянам, які засвоюють їх у процесі соціалізації, інкультурації, виховання та персоналізації. Громадяни повинні, ієрархізуючи вибірково привласнені цінності, трансформувати їх у власну діяльність.

Н. Скотна дослідила, що самовизначення особистості базується насамперед на виборі системи цінностей, із якими вона себе ідентифікує, і які намагається втілити в повсякденному житті [266, с. 171]. Автор також зазначає, що людина, маючи певну аксіологічну основу, реалізує себе в акті постійного вибору, де екзистенційне і прагматичне рішення можуть не відповідати одне одному [266, с. 171].

С. Сливка з'ясував, що повнота проявів активності особи визначає сенс життя, в якому духовні цінності мають пріоритет над матеріальними. На думку науковця, згідно з нормами природного права людина повинна спочатку досягти духовних цінностей, які породжуватимуть відповідні матеріальні цінності. В іншому разі, на думку вченого, відбувається конфлікт цінностей (між духовними і матеріальними) у самій людині, а потім цей конфлікт переноситься на відносини людини з суспільством (державою), оскільки порушується природно-правова гармонія [270, с. 181–182].

Неправильним є розуміння правового самовизначення в структурі правової ідентичності особи як такого, у центрі якого матеріальний інтерес або, іншими словами, можливість засвоїти пропонований державою правовий статус лише задля нагромадження матеріальних благ.

Стрижнем становлення спільноти чи особистості є духовний складник, який задає зміст і розвиває форму, творить дух, що оформляє матерію [124, с. 20]. Духовна сила, вважає О. Колісник, йде попереду сили економічної – дух творить культуру та історію. Рушійними силами розвитку світової цивілізації, на думку

автора, є духовні орієнтири, які визначають матеріально-економічні можливості. Дух проявляється у психології особистості й спільноти прагненням до саморозвитку, самоактуалізації, самореалізації, матеріального буття у світі, в його просторі й часі [124, с. 20–21]. Лише для «бездуховних» осіб характерна егоцентрична ієрархія правових смислів. Духовним особам, навпаки, властива світо- й соціоцентрична ієрархія правових цінностей, при чому особа у своїх життєвих актах самовіддано реалізує такі цінності.

Усі демократичні держави сьогодні замислюються над питанням, як виховати законослухняного суб'єкта права, здатного якнайповніше реалізувати надані йому права та свободи. Таким суб'єктом є особа, яка володіє позитивною правовою ідентичністю і високим рівнем правової свідомості.

Для досягнення поставлених цілей людина має насамперед усвідомити себе суб'єктом права, мати достатній для задоволення власних потреб рівень правових знань, оволодіти хоча б елементарним рівнем правових навичок. Усі ці здібності формуються внаслідок процесу правової ідентифікації як одного з найважливіших елементів правової соціалізації особи.

На механізм формування правової ідентичності особи впливає ряд соціально-правових факторів, які прямо не залежать від суб'єкта і складають окрему групу забезпечувальних елементів.

Оскільки формування особи як суб'єкта права, його якостей, включаючи правову ідентичність, яка відбувається у конкретних соціокультурних умовах, виділяємо такі умови, які детермінують правову ідентичність:

1. Наявність, дієвість та забезпеченість державним захистом правових норм, які визначають демократичний правовий статус людини і громадянина, а на практиці фактично залежать від форми державного режиму, політико-правової стабільності, а також характеру діяльності правоохоронних та судових органів.

2. Загальний стан розвитку правової системи. Правова система – складне правове явище, що містить основні конструктивні елементи й підходи, за допомогою яких досягається кінцева мета правового регулювання [287, с. 315]. Під правовою системою розуміють єдність відповідних їй компонентів (частин),

які обумовленим способом об'єднані між собою (за змістовими і формальними критеріями), і які, в залежності від їх природи й характеру зв'язку між ними (об'єктивного, природного або суб'єктивного, довільного) складають відносно стабільну організацію. В. Погорілко до елементів правової системи України відносить систему права, правову політику, правову ідеологію та юридичну практику, а П. Рабінович, розмежовуючи правову систему і систему права, говорить про те, що до правової системи входять усі юридичні явища, які існують у певній державі або групі однотипних держав, до складу якої входять: а) різноманітні правові акти і діяльність відповідних суб'єктів зі створення таких актів; б) різноманітні види і вияви правосвідомості; в) стан законності та його деформації.

3. Доступність права як складне правове явище, що уособлює у собі систему організаційно-правових та інших заходів органів державної влади та інших суспільних відносин щодо створення належних умов користування кожною особою правом, зокрема здатністю розуміти та свідомо пізнавати правові вимоги, використовувати закріплені за нею права та виконувати покладені на неї обов'язки з метою підвищення культурно-правового розвитку особи [90, с. 180].

Правове життя залежить і від ступеня знання суспільством законів і підзаконних нормативно-правових актів, і від рівня розвитку його правосвідомості, і від соціально-правової активності конкретних осіб [90, с. 43]. Від рівня розвитку правосвідомості, характеру правової ідентичності кожної посадової особи, яку держава наділила владою та спеціальним юридичним статусом (депутата, судді, працівника прокуратури, працівника правоохоронних органів: міліції, прокуратури тощо), вважаємо, прямо залежить захист та реалізація основних особистих, соціально-економічних чи політичних прав та законних інтересів людини і громадянина.

4. Правова культура. Існує досить велика кількість наукових досліджень, при чому погляди на сутність правової культури особи у різних вчених є дещо відмінними. Зокрема, вчені виразили думку про те, що правова культура є «властивістю особи, яка характеризується загальною повагою до права, достатнім

знанням змісту його норм і вмінням їх реалізувати, а також активною правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях» [248, с. 140]. Авторський колектив на чолі з С. Гусаревим вказує, що правова культура вимагає глибоких знань і розуміння права, високо свідомого виконання його вимог як усвідомленої необхідності й внутрішньої переконаності [286, с. 187]. Правова ідентичність, на нашу думку, відіграє роль основи усвідомленої необхідності та внутрішньої переконаності.

5. Рівень розвитку та стан забезпечення інституту прав людини. Формою виразу цінності для людини природного права, як справедливо зазначає О. Грищук, є права людини [65, с. 5]. Сутність прав людини полягає у визначенні певного мінімуму загальнолюдських вимог до правового та соціального статусу, необхідного для її нормального існування. Реалізація цього мінімуму має забезпечуватись «завжди і всюди незалежно від соціально-політичних, економічних, культурних і інших особливостей конкретної країни. Цей мінімум основних прав людини, – вважає М. Марченко, – повинен і може бути точкою відрахунку сумарного зростання добровільно визнаних всім світовим співтовариством безумовних цінностей» [166, с. 427].

6. Об'єктивність правосуддя. Юридична захищеність прав людини можлива лише у випадку доступності судового захисту (спрощення процедур звернення особи до судових органів за захистом порушених прав, доступна вартість судових процедур, доступність фахової юридичної підтримки (представництва) для простих громадян тощо). Для формування позитивної правової ідентичності особи важливо також, щоб судочинство здійснювалося виключно у відповідності до закону. Відсутність будь-яких позазаконних чинників у процесі ухвалення судових рішень є запорукою правового розвитку суспільства.

7. Економічні показники розвитку держави. Процес правової ідентифікації є залежним від економічних відносин. Стан правової системи держави визначає діяльність суб'єктів економіки (споживачів, робітників, вкладників капіталу, суб'єктів господарювання, – юридичних осіб), а правильна правова ідентифікація

здатна забезпечити прийняття господарюючими суб'єктами рішень, які не суперечать нормам права.

Кризові явища у сфері економіки руйнують основи правової ідентичності. Особа – суб'єкт правової ідентичності – втрачає віру в дієвість державно-правових механізмів щодо забезпечення економічних прав. Економічні відносини є чутливим організмом, що реагує на будь-які зміни його правової форми [227, с. 33].

8. Ефективність правового виховання. Правове виховання – соціальна, цілеспрямована, організована, послідовна, систематична й системна діяльність з боку держави, її органів, установ та організацій, інших учасників правовиховної діяльності з метою формування в особи належного рівня правової свідомості та правової культури, законслухняності, правомірної поведінки, а також прагнення до соціально-правової активності [287, с. 277]. Правове виховання характеризується об'єктивністю і спланованістю.

Необхідно відзначити, що наведений нами перелік соціально-правових забезпечувальних елементів механізму формування правової ідентичності особи не є вичерпним, адже правова ідентифікація не є ізольованою від інших процесів, які мають місце у соціально-правовому житті суспільства.

Висновки до розділу 2

Проведений у другому розділі аналіз механізму формування правової ідентичності особи можемо підсумувати такими висновками.

1. Визначено правову соціалізацію як процес засвоєння індивідом взірців правової поведінки, норм права та правових цінностей, метою якого є заміна зовнішньої обов'язковості права, базованої на примусі, на внутрішню обов'язковість права, в основу якої закладені нормативні соціально-правові установки людини як визначальне джерело її правової активності.

2. Соціалізуючись у праві через залучення до правового життя суспільства, засвоєння норм права, формування власних правових цінностей, особистість

набуває нових характеристик. Завдяки процесу правової ідентифікації – одного з механізмів правової соціалізації – формується правова ідентичність особи як індивідуальна якісна характеристика, що засвідчена трьома ознаками: наявністю відчуття внутрішньої totoжності та інтегрованості в часі, відчуттям внутрішньої totoжності та інтегрованості у правовому просторі, усвідомленням особою зв'язку між власним внутрішнім імперативом і актами правової поведінки, коли рішення особи не випадкові чи ким-небудь нав'язані, а є внутрішньо обумовленими.

3. Встановлено, що механізмом формування правової ідентичності особи є процес правової ідентифікації. Аргументовано, що правова ідентифікація – це інтелектуальний психіко-пізнавальний процес оцінки і прийняття особою її індивідуального правового статусу, що приводить до формування правової ідентичності як індивідуальної якості особи, – суб'єктивно-об'єктивного процесу зародження та функціонування правової ідентичності особи.

4. Визначено механізм формування професійної правової ідентичності як процес, який призводить до утворення правової ідентичності особи юриста як набутої в процесі базованої на правовій освіті та юридичній практиці правової соціалізації.

5. Поняття «правова ідентифікація» та «правова ідентичність» співвіднесено як процес і результат засвоєння особою правової реальності, де правова ідентифікація є пізнавальним засобом для встановлення totoжності, порівняння, подібності та відмінності правових явищ, процесів, суб'єктів права та одним із основних складових елементів механізму правової соціалізації, що призводить до засвоєння правових норм, цінностей, моделей правової поведінки, які існують на емоційному та свідомому рівнях, відображаються у певних символах і становлять фундамент соціально-психологічної правової інтеграції.

6. Процес правової ідентифікації особи залежний від агентів правової соціалізації. Встановлено, що такими агентами є особи, які прямо чи опосередковано визначають хід загального та правового виховання людини.

Серед них батьки, родичі, друзі, вчителі, представники вищих навчальних закладів, засоби масової інформації, правоохоронні органи.

7. Виокремлено окремі етапи правової ідентифікації: етап ознайомлення з правовою реальністю (первинне ознайомлення особи з правовими нормами, принципами, традиціями, які керують життям спільноти, до якої належить особа, початок поступової інтеграції особи у правове життя суспільства); етап відбору та інтеріоризації елементів правового статусу; діяльнісний етап (формування якості та її утримання, що проявляється через правову інтеракцію як психологічну комунікацію людини та правової дійсності, коли особа сприймає себе в ролі суб'єкта права).

8. Безпосереднім об'єктом ідентифікації особи виступає її індивідуальний правовий статус. Для досягнення мети дослідження правовий статус осмислено в таких проявах: даний від народження і набутий, добровільний і примусовий, реальний і фіктивний, що дало змогу виявити індивідуальні та соціально-правові чинники впливу на правову ідентичність особи. Ядром правового статусу визначаються суб'єктивні права, свободи, законні інтереси особи та її обов'язки. В ідентифікаційному процесі право розуміємо як засіб для самовдосконалення і саморозвитку особи.

9. З'ясовано, що суб'єктом правової ідентичності є фізична особа як учасник процесу правової соціалізації, яка має достатній теоретичний і практичний юридичний досвід та досягла зрілого віку з характерним правовим мисленням, що володіє комунікативними властивостями, психічно здорова особа, здатна до правової активності. Отже, суб'єктом, який формує правову ідентичність, є наділена чуттям та розумом особа, що здатна пізнавати правову реальність.

10. Доведено, що забезпечувальними елементами механізму формування правової ідентичності особи є явища матеріального та духовного життя, які, впливаючи на хід процесу правової ідентифікації, призводять до кількісних чи якісних змін правової ідентичності.

11. Умови, які впливають на механізм формування правової ідентичності особи поділено на дві основні групи: 1) індивідуальні (інтелект, характер, емоційність, духовність); 2) соціально-правові (дієвість правових норм та їх забезпеченість державним захистом, загальний стан розвитку правової системи, доступність права, правова культура, об'єктивність правосуддя, ефективність механізму правового виховання тощо).

У процесі взаємодії особи з іншими суб'єктами права, соціальними групами чи державою відбувається інтелектуальне засвоєння особою отриманих відомостей про правові явища. Емоційність впливає на стабільність правової ідентичності особи. Духовність визначено як абсолют, що дає поштовх правовому самовизначенню та самостановленню особистості, прямо пов'язаний із розвитком почуття суспільної солідарності та відповідальності. Індивідуальні моральні засади людини мають вплив на процес правової ідентифікації, сприяють формуванню відповідного ставлення до правових явищ. Віросповідання впливає на процес прийняття особою правових цінностей суспільства, залежно від характеру взаємодії правових та релігійних правових норм позитивно чи негативно впливає на процес правової ідентифікації.

З'ясовано, що позитивна правова ідентичність залежить не від суми правових знань, а від того, чи засвоює людина право, чи приймає його у власну систему цінностей. Загальний стан правової системи, наявність, дієвість та забезпеченість державним захистом правових норм, які визначають демократичний правовий статус людини і громадянина, доступність права, правова культура суспільства, об'єктивність правосуддя, економічні показники розвитку держави, ефективність правового виховання тощо, – є соціально-правовими факторами, що визначають механізм формування правової ідентичності особи.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОСТІ

3.1 Проблеми правової ідентичності особи у глобалізованому суспільстві

Дискусію навколо феномена ідентичності, на думку С. Акіпова, можна порівняти з лабіринтом, у який потрапляють усі, але з якого мало хто виходить, здобувши певну ясність щодо розуміння феномена, настільки різноманітною і складною є структура, яка забезпечує солідарність людини з національною, расовою, релігійною та іншими спільнотами в сучасному швидкозмінному світі [2, с. 14].

Вирішення проблем формування позитивної правової ідентичності громадян ускладнюється глобальними перетвореннями сучасного суспільного життя, які часто призводять до кризи правової ідентичності. Проблема ідентичності особи у глобалізованому суспільстві потребує детального розгляду і є предметом дослідження цього підрозділу дисертації.

Для з'ясування ролі правової ідентичності на сучасному етапі розвитку суспільства виникає необхідність дослідження правової ідентичності на фоні процесів глобалізації.

На рубежі третього тисячоліття проблема ідентичності перетворилася на одну із засадничих проблем виживання людства в умовах глобалізації. Сучасні реалії підтверджують думку, що неможливо жити у сучасному світі, перебуваючи водночас осторонь тенденцій, що визначають і глобальний, і локальний рівні суспільного поступу. В цьому контексті актуалізується проблема визначення неякісних змін сутнісних і змістовних характеристик багатьох правових механізмів формування ідентичності [68, с. 63].

Глобалізація сьогодні, за словами Р. Войтовича, це «не лише незворотний, але й необхідний процес. Оскільки вона являє собою певну культурну систему, яка дає змогу передавати, взаємообмінюватись знаннями не лише між поколіннями, але й між народами. Це, своєю чергою, стає свідченням того, що глобалізація приводить до своєрідної національної відкритості, основним інструментом якої є вирішення проблем, які уможливають усесторонній зв'язок та всебічну залежність однієї нації від іншої. Безумовно, в таких умовах змінюється все, зокрема й система державного управління, зникають традиційні кордони, з'являються абсолютно нові форми зв'язків між народами» [38, с. 8].

Вагомим сьогодні є питання пошуку механізмів налагодження комунікації української держави та зовнішнього, глобального світу, адже Україна на міжнародному рівні постійно декларує намір якнайшвидшої інтеграції. Залишаючись поза глобалізованим суспільством, Україна позбавлена можливості стати активним суб'єктом світової спільноти.

Глобалізація – це системна, багатоаспектна та різноманітна інтеграція різних існуючих у світі державно-правових, економіко-фінансових і суспільно-політичних інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-політичних, матеріальних та інших цінностей, різноманітних відносин [298, с. 370]. Н. Бортник та І. Хомишин підкреслюють: «Глобалізацію можна уявити загальним вектором розвитку світу, що об'єднує найрізноманітніші сили та тенденції. Вона зовсім не виглядає лінійним і таким, що відбувається рівномірно, процесом. Із феноменом глобалізації пов'язаний цілий комплекс неоднозначних, зокрема й негативних процесів» [50, с. 248].

З одного боку, глобалізацію розглядаємо як форму соціальної інтеграції з усіма позитивними вихідними. У такому розумінні глобалізоване суспільство є стійким щодо питань захисту прав і свобод людини, релігійного, культурного багатоманіття.

З іншого боку, глобалізація – глибоко екзистенціальний процес, який за своєю суттю є своєрідним викликом людській природі. Так, наприклад, глобалізація посилює маргіналізацію економіки. Це явище, яке сприяє

інтернаціоналізації суспільства, призводить до формування глобальної системи зв'язків, що має вплив на основні напрямки діяльності національних держав і дещо їх послаблює, провокуючи зростання транснаціональних утворень, які потребують особливої реакції національної правової системи.

Адаптація до нових глобалізованих умов життя соціуму вимагає володіння потужним інструментарієм, який дозволить захистити власні національні інтереси у швидкозмінних умовах.

До таких інструментів, вважаємо, поряд із політико-економічним розвитком України, належить духовний та інтелектуальний розвиток усього населення через підвищення суспільної свідомості, розвиток соціальних якісних характеристик особи, з-поміж яких і правова ідентичність.

Як свідчить міжнародний досвід, розвиток духовності громадян, особливо осіб, які беруть участь в управлінні державними справами, підвищить спроможність держави чинити опір зовнішнім загрозам та суттєво зменшить руйнівну силу протікаючих усередині держави негативних процесів.

Утворення всіх видів соціальної ідентичності, зокрема й правової ідентичності особи, в умовах загальної глобалізації ускладнене втратою кордонів можливого об'єкта ідентифікації.

Глобалізаційні зміни супроводжуються руйнацією усталених форм людського співіснування, радикальною трансформацією системи цінностей особи, нівелюванням традиційних ідентифікаційних моделей. Модернізація, яка супроводжує сучасні глобалізаційні процеси, впливає на процес соціально-правової ідентифікації й призводить до зміни структури особистості.

Відсутність почуття солідарності з державою загрожує маніпуляціями громадської думки, руйнацією моральних засад суспільства із заміною чужих цінностей, іншими деструктивними процесами.

Проблема ідентичності стає актуальною у транзитивних або перехідних суспільствах, для яких є характерною кризовість у різних сферах суспільного життя. Анемія таких суспільств провокує людей до соціальної мобільності з метою оптимального виживання, що, своєю чергою, призводить до маргінальності

самосвідомості або кризи ідентичності. Транзитивність сучасного історичного моменту породжує кризу ідентичності глобального масштабу [308, с. 3].

«Дослідження ідентичності стають сьогодні незалежною і такою, що швидко розвивається галуззю [знання]; відбувається дещо більше, і можна сказати, що "ідентичність" стає призмою, через яку розглядаються, оцінюються та вивчаються чимало важливих рис сучасного життя», – вказує З. Бауман [14, с. 176]. Розвиток в особи позитивної правової ідентичності сьогодні вбачається як ефективний засіб боротьби з багатьма руйнівними факторами.

Процес глобалізації має глибинний морально-правовий вимір, а у царині соціальної моралі засадниче місце належить справедливості, бо саме її люди мусять дотримуватися, визнати в якості неунікного, інституційного та соціокультурного боргу [260, с. 44].

Вивчення правової ідентичності через призму глобалізації зумовлене необхідністю пошуку мирного і справедливого, вільного співіснування різних людей, соціокультурних просторів та способів (стилів) життя. Глобалізація є наслідком розвитку цивілізації, вона відображає прагнення людини до нових форм її активності. Така активність зумовлює появу нових не лише економічних, але і політико-правових інститутів.

Заразом глобалізація, породжуючи цілий спектр проблем для правового самовизначення особи, одночасно дає можливість формування якісно нової ідентичності за допомогою засобів освіти та виховання.

На межі тисячоліть питання правової ідентичності є однією з тих засадничих проблем, від яких напряду залежить життя суспільства в умовах глобалізації. Сучасна особа не може перебувати поза новими тенденціями, що детермінують і місцевий, і глобальний рівень цивілізаційного поступу.

Вчення про правову, соціальну ідентичність сьогодні виходить за межі виключно національного контексту, переходить до з'ясування можливості правової ідентифікації окремої особи в якості «громадянина світу». Перші дієві кроки у такому напрямку, вважаємо, зроблені завдяки розвитку міжнародного права, зокрема, в частині проголошення основних прав людини. З появою

окремих міжнародних нормативно-правових актів («Загальна декларація прав людини» (1948) [99], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950) [5, с. 266–284], «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» (1966) [178], «Конвенція про права дитини» (1989) [127]) світова спільнота створює ідентифікаційне підґрунтя для усвідомлення себе повноправним членом цивілізації не лише громадянами держав із розвинутою демократією, але і таких, що живуть у межах дії недемократичних режимів, адже правомочним суб'єктом проголошується кожна особа, незалежно від її місця перебування.

XXI ст. характеризується розпадом старих і, відповідно, формуванням нових політико-правових утворень, у яких поступово виокремлюються держави-домінанти.

З утворенням Європейського Союзу громадяни держав-учасників частково розгубили орієнтири для соціально-правової ідентифікації. Зниження цінності націй-держав на прикладі Європейського Союзу ускладнює правову основу для належної правової ідентифікації.

Ускладнилася структура державних органів, розширено поле для релігійного розвитку особистості, утворення мультимовного суспільства, – у наш час ці аспекти прямо впливають на процес соціально-правового самовизначення.

Вважаємо, в умовах глобалізаційних процесів, окрім локального рівня, з'являються регіональний (зумовлений виникненням нових окремих спільнот у межах регіону) та глобальний (цивілізаційний) рівень правової ідентичності особи.

Питання глобалізації викликає занепокоєння у юридичній науці, адже є викликом до швидкої реакції юриспруденції на нові умови життя суспільства шляхом запровадження новітніх правових норм та обов'язкового відсіювання тих, які стали пережитком минулого.

Українська ідентичність, визначає О. Колісник, у незалежній Україні беззахисна [124, с. 166]. Така відносно радикальна позиція автора щодо стану ідентичності, на нашу думку, є закликом до термінового пошуку шляхів її переформування і зміцнення. Вчений вважає, що українська держава є байдужою

до української духовності та українських національних інтересів, і це одна з основних об'єктивних причин багатьох кризових явищ.

Варто погодитися з дослідницею правової глобалістики О. Дякович, яка визначає, що сьогодні для України не варто гіперболізувати глобалізаційні процеси, які домінують впливають на національне право та законодавство. Активно відбуваються і внутрішні процеси трансформації системи права України. Проте змінні чинники в Україні пов'язані з бінарними процесами у суспільних глобалізаційних реаліях, вони зумовлюють зміни у свідомості, формують нові парадигмальні змінні для правосвідомості та правової культури; правова глобалізація вимагає тіснішого взаємозв'язку вітчизняної держави у правовій сфері з міжнародними організаціями, спеціалізованими установами, зарубіжними державами. Однак ця тісна співпраця не має нашкодити ментальним інтересам окремої нації, девальвувати її правові традиції та національні моральні правила поведінки [84, с. 15].

Ю. Пахомов та Ю. Павленко характеризують кризу ідентичності як фактор перевірки її стійкості [211, с. 27]. Праці вчених підштовхують до розгляду кризи правової ідентичності як перехідного явища, яке при правильному врегулюванні може бути не лише керованим, але й мати інноваційну складову, стати поштовхом до соціально-правового розвитку, а післякризові процеси можуть виконати роль локомотиву прогресивних змін, які охоплюють усе суспільство. Приймаючи таке розуміння, не можна випускати з поля зору суспільну небезпеку, яку становить криза ідентичності, адже людина, що перебуває у пригніченому психоемоційному стані, є покірною і керованою негативними зовнішніми впливами. Така інертність і покірність пояснюється втратою ідентифікаційної основи, на яку опирається суб'єкт права у складній політико-правовій ситуації, тимчасовим послабленням зв'язку з державою.

Криза правової ідентичності функціонально схожа до правової соціалізації, оскільки в обох випадках відбувається засвоєння нових соціальних ролей [249, с. 125]. Вона також свідчить про набуття нових знань, адже має місце переосмислення правової реальності, здобувається новий соціально-правовий

досвід. Проте відмінність кризи правової ідентичності від правової соціалізації полягає у тому, що криза правової ідентичності відбувається за наявності вже сформованих мотиваційних і світоглядних схем, які визначають поведінку людини у сфері права, та завжди супроводжується ризиком повернення свідомості особи у бік девіації, в той час, коли до ризиків правової соціалізації (при недостатності чи недієвості її засобів) можемо віднести лише звичайний конформізм.

Криза правової ідентичності – стан правової невизначеності особи, часткової або повної втрати досягнутої раніше правової ідентичності. Іншими словами, під кризою правової ідентичності розуміємо втрату органічної єдності суб'єкта права з його індивідуальним правовим статусом, що призводить до зміни внутрішньої структури особистості. Гостра криза ідентичності, у стані якої український соціум перебуває сьогодні, вимагає від науки пильної уваги та зважених рекомендацій щодо її подолання.

«Для людини простір, у якому вона живе, – це насамперед система локалізованих просторів, у яких людина повинна діяти певним чином. Підкорення цим просторам одержує вираження в культурі, ментальності суспільства, релігійних догмах, моральних настановах, а згодом і в праві. Небажання засвоювати світ як на особистісному рівні, так і на рівні соціуму загалом призводить до стагнації, припинення розвитку, загибелі суспільства», – стверджує Н. Оніщенко [195, с. 69]. Багато залежить від того, яким буде соціокультурний і психологічний напрямок виходу з маргінальної ситуації – низхідна або висхідна соціокультурна мобільність, пригніченість або творчий підйом і активність. У цілому маргінальність необхідно віднести до екстремальних кризових ситуацій, повного використання резервних можливостей людини, які склалися в процесі онто- і філогенезу. Стійка адаптація людини при стабільних соціокультурних зв'язках може змінитися дезадаптацією, яка викликана розривом звичної системи соціокультурних відносин, втратою звичних переконань і цінностей, зміною критеріїв суджень, порушенням старого динамічного стереотипу та складністю встановлення нового.

Н. Нагорна стверджує, що в ідентифікаційному просторі немає нічого раз і назавжди даного, тут тісно переплітаються емоційні й раціональні компоненти. Кризу правової ідентичності слід відрізнити від її оновлення, яке характеризується стабільнішим і прийнятнішим перебігом. Для правової ідентичності не характерна абсолютна сталість. Вона є змінною субстанцією, яка змінюється у зв'язку із зміною соціальної дійсності та зміною самого суб'єкта. Іншими словами, правову ідентифікацію визначають як механізм засвоєння правової дійсності у процесі постійного розвитку суб'єкта права.

У фундаменті кризи ідентичності в українському суспільстві – не тільки невизначеність перспектив соціуму в цілому і протиріччя в його окремих сферах, але й занепад моралі, відсутність сталих і єдиних для всього суспільства принципів життя, коли соціальні суб'єкти існують немовби у різних реальностях із різними нормами й умовами. Відсутні також ідеологічні конструкти, що мають складати основу для консенсусу. В політичному просторі використовується вузький спектр ідентифікаційних практик, серед яких виділяються лише консервативно-ретроспективні моделі (у національно-державницькому та комуністичному варіантах), а також ті, що базуються на орієнтаціях на «інших», на ототожненні себе з «демократичним Заходом». При цьому мало враховується власний досвід і руйнується напрацьоване у минулому, а ідентичності-копії набувають карикатурного вигляду [307, с. 318].

На сучасному етапі розвитку в Україні необхідно усунути все, що суперечить розвитку вітчизняної правової думки та законодавства в напрямку, адекватному до потреб епохи і конкретно-історичної ситуації. Наша держава, яка сьогодні долучена до світового співтовариства, проте гостро переживає політико-правові протиріччя, повинна побороти всі руйнівні впливи і знайти вектор правильного демократичного правового розвитку через виховання і психологічно-правовий розвиток власних громадян. Саме у позитивній правовій ідентичності громадян вбачається відродження України, її національної правової ідеології.

Однак не можна однозначно стверджувати, що в глобалізаційних умовах відбувається виключно руйнація фундаментальних механізмів та засобів

ідентифікації. Очевидним є те, що глобалізація породжує кризу правової ідентичності. Перехідний етап, породжений кризовим станом ідентичності особи, може мати як руйнівну дію, так і навпаки, може стати поштовхом для активнішого розвитку окремих індивідів та суспільства у цілому.

Проблема ідентичності породжується кризою віднесеності до соціальної групи, потребою пов'язати належне і реальне, адже ідентичність як потреба чи інтерес – це уявлення особи про себе у сьогоденні та у бажаному майбутньому. В. Чернієнко підкреслює, що розпад співтовариств при глобалізації призводить до усвідомлення необхідності політико-правової актуалізації ідентифікації соціального суб'єкта, який тривожно переживає кризу ідентичності [308, с. 3]. Сучасну глобалізацію справді можемо розглядати як новий вид акультурації, за якої будь-яка культура у світі не може залишатися незмінною. При цьому необхідно розуміти, що неможливо уникнути взаємопроникнення різних культур, варто прийняти глобальні зміни культурної мапи світу, не втрачаючи при цьому самобутності та впізнаваності.

Кризю правової ідентичності розглядаємо як явище, що має нормативно-психологічне походження. Нормативна криза правової ідентичності виникає як через значні зміни у правовому статусі суб'єкта права, коли особа не може швидко адаптуватися до цих змін, так і через часткову недієвість законодавства (криза правової ідентичності має тривалий характер). Нормативна криза правової ідентичності супроводжується психологічним неприйняттям та ускладненням процесу правової адаптації особи.

Будь-які системні зміни на рівні законодавства зазвичай відображаються в судовій та адміністративній практиці й призводять до новацій у діяльності працівників суддівського та адміністративного корпусу. Проведення правових реформ як посадовими особами, так і суспільством у цілому може сприйматися неоднозначно. Закони мають бути сповненими духом права, а їхня невідповідність соціально-політичній ситуації у державі може посилити вже існуючу нестабільність і поглибити кризу правової ідентичності.

Криза правової ідентичності обов'язково виникає в умовах революційних змін. З точки зору права, революція – це якісний, усесторонній і різкий переворот, повна зміна моделі правової організації суспільства. На відміну від реформ, зміни відбуваються не поступово. Оскільки революція заперечує попередній правовий порядок в усіх його основних принципах, то збереження правової ідентичності неможливе, оскільки вона вступає в протистояння з революційною реальністю [249, с. 128].

Фактична «інфляція» прав людини, про яку свідчать недавні масові злочинні посягання на основні права людини та громадянина і, як наслідок, вимушені радикальні зміни у правовій системі держави посилюють кризу правової ідентичності. Кризу такого характеру ми не розглядаємо виключно як негативне явище. Вона є обов'язковим елементом правових реформ і часто призводить до подолання «хворобливих станів» правосвідомості, до підвищення загального показника рівня правової культури посадових осіб і звичайних громадян держави.

Шукаючи шляхи для зміцнення української держави, неможливо не звернути увагу на проблему становлення відповідального перед суспільством громадянина. Швидкої реакції та вирішення в межах і теоретичної, і практичної юриспруденції потребує криза правової ідентичності українських громадян.

Криза правової ідентичності – явище, яке здатне призвести до девіацій правової свідомості, породжувати маргінальну поведінку, призупинити та навіть унеможливити розвиток держави у цілому.

Існують різні наукові погляди на кризу правової ідентичності, адже і обставини, якими вона може бути зумовлена, різняться, відповідно до чого різняться і ступінь її суспільної небезпеки. Такими обставинами можуть виступати: юридична необізнаність громадян, зміна професійної діяльності, міграція, різка перебудова правової системи, зміна психоемоційного стану тощо.

Криза правової ідентичності послаблює всі сфери суспільного життя. Як правило, вона супроводжується недосконалістю національного законодавства, недовірою до судової системи, корумпованістю влади, низьким рівнем правової

свідомості громадян, відсутністю правової ідеології, недостатнім рівнем правової культури. Ю. Дмитрієнко вважає, що «центром, звідки починається будь-яке становлення і системний розвиток правових рефлексій на типово лінійному позитивному рівні праворозуміння є саме правова ідея як ідея про природні права людини і правовий сенс людини у суспільстві, державі, світі та Всесвіті...» [80, с. 407–417].

Україна потребує ефективної боротьби зі штучно спровокованими міжнаціональними конфліктами, постійним зовнішнім економічним і правовим тиском, економічною злочинністю, які також мають шкідливий вплив на формування і функціонування правової ідентичності.

Потрібно констатувати, що криза правової ідентичності (і професійної, і буденної) залишається питанням, яке потребує подальшого наукового з'ясування. Результати досліджень правової ідентичності мають бути відображені у правовій політиці держави, основним завданням якої є забезпечення широкого спектру прав людини і громадянина.

Перехід від однієї соціокультурної позиції до іншої виявляється для індивіда як криза попередніх уявлень і цінностей. На основі праць вчених, які розробляли маргінальну проблематику (О. Атоян, А. Кузнецова, І. Гордієнко-Мітрофанової, А. Свящюка), робимо висновок, що криза є обов'язковим перехідним періодом будь-яких радикальних змін.

З точки зору правової ідентичності важливим є те, що глобальні процеси, які відбуваються у суспільному житті, сьогодні є наслідком діяльності сучасної людини. Глобалізація є нерозривно пов'язаною з діяльністю людей, які психологічно налаштовані на розширення меж індивідуального пізнання світу. Тому глобалізація характеризується гносеологічною складовою, що ще раз свідчить про її зв'язок із категорією ідентичності.

В умовах міжнародної та внутрішньодержавної дестабілізації проблема захисту основних прав людини і громадянина стає основоположною. Сьогодні спостерігаємо розгортання міжнаціональних, міжетнічних протистоянь, які мають

місце в Україні та інших країнах пострадянського простору. Причинами дестабілізації стали і зовнішні об'єктивні (недостатня напрацьованість національного та міжнародного законодавства, агресія з боку сусідньої держави), і внутрішні суб'єктивні (соціальні, культурні та ментальні) фактори. Останні події у державі вказують на необхідність розробки нових, дієвіших механізмів для захисту прав людини.

Боротися з порушенням прав людини покликане міжнародне право, а саме, положення про права людини – галузь сучасного міжнародного права, центром якого є система принципів і норм, які гарантують кожній людині широкий спектр прав і свобод. Важливими серед міжнародних нормативно-правових актів є «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод» (від 4 листопада 1950 р.), рішення Європейського суду з прав людини та ін. Серед найавторитетніших органів у міжнародному механізмі захисту прав людини – Комісія ООН з прав людини, Комітет з прав людини, Європейський суд з прав людини. Для звернення до кожного з цих органів існує спеціальна процедура. Стаття 55 Конституції України надає право кожному після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Транскультурна, зокрема міжнародно-правова комунікація вимагає від держав поступового приведення національних правових систем у відповідність до міжнародних правових стандартів. Національна законодавча база України (Конституція України від 28 червня 1996 р., Закони України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2012 р. № 3477-IV, «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР, «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII та ін.) в основних положеннях відповідає нормам міжнародного права щодо прав людини, проте дієвість прописаних у них правових норм на теренах України викликає сумнів і занепокоєння.

Сучасний глобалізований світ характеризується двома протилежними тенденціями.

З одного боку, процеси глобалізації загострюють проблеми масової бідності, провокують гуманітарні катастрофи, етнічні, релігійні конфлікти, зростання міжнародного тероризму, а через посилення навантаження на соціальний сектор призводять до кризи у сфері економіки. До глобальних проблем нашого часу вчені відносять запобігання ядерній війні, екологічну, енергетичну, продовольчу та демографічну проблему, проблему статусу людини в сучасному світі, міжнародний тероризм тощо [304]. Шукаючи причини виникнення глобальних проблем, вчені доходять до однозначного висновку – в центрі глобальних проблем – людина (особистість). Могутність, позбавлена мудрості, робить із нас безвідповідальних споживачів.

З іншого боку, глобалізація призводить до великої кількості новітніх можливостей, які можуть стати інструментом для боротьби з деструктивними, небезпечними для суспільства перетвореннями.

Проблема правової ідентичності у глобалізованому суспільстві є проблемою сприйняття особою глобальних і локальних правових стандартів, де суб'єкти права зі стану «спільного буття» прогресують у стан «спільного розвитку». Перехід у стан суспільного розвитку неможливий без теоретичної розробки проблемних питань з метою їх подальшого практичного вирішення.

3.2 Проблеми формування та функціонування правової ідентичності особи в Україні

Питання правової ідентичності в Україні є питанням становлення українського громадянина як активного, юридично обізнаного суб'єкта права, – це питання людини, її правової природи, і, через становлення суспільства «вільних осіб», розбудови якісно нової української держави. Проблема взаємовідносин людини, суспільства та держави, що існують у тісному діалектичному зв'язку, є актуальною для будь-якого історичного періоду.

Особливої значимості вона набуває в періоди трансформації суспільства та держави. Саме такий період переживає зараз Україна, – докорінні зміни в усіх сферах суспільства потребують адекватних змін у механізмі держави, для якої пріоритетом мають стати людина, її права, свободи та гарантії їх дотримання. Звертаючись до аспектів співвідношення суспільства та держави, слід зазначити, що досягнення балансу в цій системі взаємовідносин можливе за наявності такої системи, при якій сама держава є не лише силою, що утримує владу, а й виступає своєрідним інструментом у руках громадянського суспільства, його представницьких органів [156, с. 152].

З першого погляду, зважаючи на відсутність законодавчої регламентації соціальної ідентичності особи, з-поміж яких і правова, в Україні мала б виникати проблема з пошуком нормативних передумов правової ідентифікації. Водночас проблема пошуку таких передумов вирішується через повернення до питання про основні елементи механізму правової ідентифікації. Об'єктом правової ідентичності в Україні виступає право у його найширшому розумінні, а пропонуваній суспільством правовий статус особи – у дещо вужчому. Правильне визначення об'єкта правової ідентифікації дає нам підстави констатувати наявність, а також дозволяє досліджувати нормативні основи правової ідентичності особи в Україні.

Норми права регламентують правові статуси різних категорій громадян України, іноземців, осіб без громадянства та визначають основні гарантії здійснення закріплених за цими особами прав. Важливим також є те, що введення у текст нормативно-правових актів загальних принципів, якими мають керуватися суб'єкти права, дає можливість цим суб'єктам тлумачити діяльність держави, інших суб'єктів права, власні дії з огляду на відповідність таким принципам.

«Стратегічні настанови Конституції України 1996 р., – наголошує О. Петришин, – передбачають нагальну необхідність подолання теорією права традиційних уявлень про право, його соціальне призначення, зумовлених цим стереотипом нормотворчої та правозастосовної діяльності. Основним у цьому складному та суперечливому процесі має стати переосмислення сутності права у

напрямі його розуміння як універсального способу впорядкування суспільних відносин, невід'ємної складової життєдіяльності сучасного суспільства і держави, соціалізації особистості» [213, с. 131].

Другий розділ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» чітко спрямований на особистісний розвиток людини і громадянина. Він визначає такі права людини і громадянина, які становлять основу правового статусу кожної особи. Конституція України виражає основні юридичні ідеї, такі як верховенство права, рівність, справедливість, демократизм, поділ державної влади тощо. Аналізуючи зміст Основного закону держави, також вважаємо, що правова ідентифікація в Україні виходить із принципів пріоритету прав людини, їхньої невідчужуваності, належності основних прав кожній людині у зв'язку з фактом її народження.

Проголошені конституційні цінності покладаються в основу правової ідентичності громадян України.

Невідповідність проголошених в Основному законі цінностей і правової реальності з погляду ідентифікації є суспільно небезпечним явищем і загрожує національній безпеці України. У тому випадку, коли особа отримує законодавчу регламентацію власних прав, але є безсилою в їхній реалізації, відбувається руйнування ідентифікаційних основ. Наслідком такого явища стає несформована чи неправильно сформована правова ідентичність. Дії громадянина, який не відчуває правового зв'язку з державою, можуть становити загрозу правопорядку.

Всебічне дослідження правової ідентичності особи дозволяє з'ясувати, що рівень дотримання громадянами норм Конституції України, інших законів та підзаконних нормативно-правових актів залежить не тільки від суб'єктивного ставлення до них кожного окремого суб'єкта права, але і від відповідності запропонованих державою правових норм тим правовим ідеалам, які були сформовані в суб'єкта права у процесі його становлення, тобто у ході його правової соціалізації.

Якщо спостерігати в історичній ретроспективі співвідношення в Україні людини і права, формування ставлення людини до правових реалій, які її

оточують, крізь призму правової ідентичності, доходимо до висновку, що вирішення проблеми правової ідентифікації є суміжним із проблемою правового виховання та правової культури українських громадян, для вирішення яких наша державна влада не докладає достатньо зусиль.

Проведене нами опитування 200 осіб свідчить, що менше 3% громадян вважають себе обізнаними щодо власних прав (Додаток А, Схема 1.1), що є першопричиною низької правової активності.

У сучасній Україні, зазначає Т. Гарасимів, чимало ознак свідчать про недоліки в правокористуванні [43, с. 86]. Основною причиною наявності цих недоліків, на нашу думку, є недостатня правова обізнаність громадян (обізнаний у розумінні громадянина, який знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось, обізнаний щодо стану речей) [31, с. 663]. Група професійних юристів, які були опитані дисертантом, також констатують низький рівень знань громадян про належні їм права (Додаток Б, Схема 1.1).

Кожна людина має право на свободу пошуку, одержання і поширення інформації будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів, що зазначено у ст. 19 Загальної декларації прав людини, прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [99]. Стаття 57 Конституції України визначає: «Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом» [129].

Факт оприлюднення змісту нормативно-правових актів не гарантує їх належне сприйняття адресатом.

У підсумку проведеного дослідження також встановлено, що громадяни України є досить пасивними щодо співпраці з фахівцями в галузі права. Для прикладу, тільки 28% респондентів вказали, що мають власного консультанта у галузі права (Додаток А, Схеми 1.5; 1.6). При цьому звертаємо увагу на те, що опитування проілюструвало – 76% громадян були змушені звертатися до органів державної влади за захистом своїх прав (Додаток А, Схема 1.4).

Правова обізнаність особи вимагає її активності як суб'єкта права, волі та зусиль, спрямованих на власну правову адаптацію.

Серед причин правової необізнаності – економічні фактори, брак політичної волі, низький рівень соціальної активності громадян, інші фактори суб'єктивного характеру, через які існуючі та доступні в державі практичні виховні заходи не дають бажаних результатів. Помітним є брак ідеології у сфері права, відсутність популяризації правомірної поведінки, недостатніми та часто неефективними виявляються нормативні й практичні заходи з правового виховання населення.

Тривалий процес правової ідентифікації спрямований на засвоєння особою правової інформації, формування законослухняного громадянина, який прийме правові стандарти життя за обов'язкові. Правова ідентифікація відбувається не хаотично і не відокремлено, а сукупно з виховними процесами, які мають місце в державі. Саме під безпосереднім впливом правового виховання як державно керованого процесу формується якість особи – правова ідентичність.

Виховання є процесом систематичного, організованого і цілеспрямованого впливу на свідомість людини, її духовний та фізичний розвиток задля формування повноцінної особистості як невіддільної частини суспільства, зумовлений дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників [287, с. 276]. Такі вчені, як М. Панов, Н. Осипова та Л. Герасіна, досліджуючи правове виховання в процесі правової соціалізації, наголошують на соціальній ролі правового виховання, вказуючи на сам результат: «ключове місце у всьому механізмі правової соціалізації посідає виховання особистості, тобто цілеспрямований вплив на неї з метою формування бажаних діяльнісних, соціокультурних, соціально-психологічних і особистих якостей» [276, с. 141].

Виховна роль права проявляється у тому, що воно покликане розвивати в людей почуття справедливості, правди, добра, гуманності. Істинне право має розвивати в особі позитивну правову ідентичність, а розуміння сутності права, його ролі у суспільному житті повинно гарантувати дотримання особою норм права за власним переконанням та виключати можливість негативного чи байдужого ставлення до правових норм.

Процес правової ідентифікації та процес правового виховання взаємопов'язані, напряду залежать один від одного, проте їх не варто ототожнювати чи нівелювати роль будь-якого з них.

І правова ідентифікація, і правове виховання характеризуються послідовністю перебігу, впливають на характер правової поведінки суб'єкта права, який соціалізується, залежать від віку (фундаментальні основи правового мислення формуються в дитячому віці у зв'язку із зіткненням особи із системою перших, доволі простих заборон і дозволів), характеру (правова ідентифікація та правове виховання мають враховувати темперамент суб'єкта правової ідентичності), уявлень про мораль (духовний розвиток особи закладає основу правової ідентичності й визначає ефективність її правового виховання), розумових здібностей особи (інтелектуальна складова), що потрапляє під вплив правового виховання й одночасно виступає як суб'єкт, що ідентифікує себе з соціально-правовою реальністю.

Процес правової ідентифікації та процес правового виховання мають істотні відмінності. Правове виховання є засобом (інструментом) правової соціалізації, в той час як правова ідентифікація – це ключова частина її механізму.

Від правильності перебігу процесу правової ідентифікації залежить успішність правового виховання, і навпаки, від мудро спланованого та реалізованого державою процесу правового виховання громадян залежить правова ідентичність особи, її правова свідомість та правова культура. Слушно, на нашу думку, висловлюється О. Дзьобань: «Правильне виховання кожної окремої особистості веде до створення культурного, соціально активного й законослухняного суспільства» [78, с. 66].

Усі демократично налаштовані держави світу сьогодні активно працюють над питанням виховання громадянина здатним найповнішою мірою реалізувати на практиці надані йому права та свободи.

Для реалізації власних прав людина повинна усвідомити себе суб'єктом права, мати достатній для задоволення власних потреб рівень правових знань, володіти правовою свідомістю та бути носієм правової культури. Всі ці якості

формується внаслідок процесу правової соціалізації особи та правової ідентифікації як одного з найважливіших її елементів.

Науковці зазначають, – «найбільш розповсюдженими проявами правової несоціалізованості в цьому суспільстві є відсутність знання законів, своїх прав і обов'язків, особливо тих, що виникають, коли члени суспільства вступають у фінансові взаємовідносини, а також правова безтурботність» [276, с. 121].

Небезпечною причиною правової необізнаності громадян в окремих випадках може бути свідоме приховування від загального оприлюднення (поширення змісту) правових актів. Цей негативний феномен має виключно суб'єктивне походження і свідчить про значні недоліки в державному апараті. Така ситуація небезпечна насамперед у сфері соціального забезпечення громадян. Українське суспільство повинно розвиватися у напрямку усунення будь-якої можливості зловживання правовими нормами, а держава має гарантувати власним громадянам рівну можливість використання правових норм з метою забезпечення чи захисту своїх прав.

За наявності перешкод у правокористуванні ще на етапі ознайомлення зі змістом правової норми відома презумпція правової обізнаності, на нашу думку, виглядає неповноцінно. Проблема правової обізнаності громадян потребує державного вирішення, введення жорстких санкцій за приховування державними чиновниками змісту правових норм, проведення належної роз'яснювальної роботи з населенням. Згідно з опрацьованими в процесі дисертаційного дослідження анкетами, 82% громадян визнають потребу в постійному оновленні інформації про належні їм права та обов'язки (Додаток А, Схема 1.9).

Значною перешкодою на шляху формування позитивної правової ідентичності є низький рівень захисту прав людини.

«Головним напрямом правової соціалізації є гарантія реалізації прав особистості, її політичного, економічного і правового статусів. Кожен випадок беззаконня, нехтування правами особистості, зневаги до її морально-правових почуттів є ударом по формуванню правової свідомості, тобто правової соціалізації в цілому, наслідки якого неможливо передбачити. Це може призвести до

становлення асоціальної у правовому аспекті особистості і до виникнення зневаги до закону в цілих соціальних групах, а загалом – до втрати ефективності впливу закону на реальні вчинки і настрої людей» [276, с. 136].

Правовий соціалізуючий вплив держави залежний від дієвості нормативно-правових актів, які визначають окремі аспекти життя та діяльності суб'єктів права, а наявність гарантованих основних прав людини – запорука розвитку позитивної правової ідентичності громадян.

Частина 2 статті 3 Конституції України проголошує: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Вказана норма Конституції є визнанням державою відповідальності за забезпечення, дотримання і захист прав та свобод людини і громадянина.

Отже, забезпечення прав людини і громадянина в Україні гарантується державою. Проте дієвість цілого комплексу гарантій прав людини і громадянина на практиці залежить від індивідуальних суб'єктів права, найчастіше – державних службовців. Власне, ефективність державних заходів, спрямованих на запобігання порушенню суб'єктивних прав, результати роботи з відновлення вже порушених прав, вважаємо, є прямо залежними від особистих та професійних якостей осіб, які несуть державну службу. Діяльні та ефективність роботи працівників правоохоронних органів часто впливає на процесуальне забезпечення норм матеріального права, а отже, і реальним здійсненням формально закріплених прав і свобод громадян, а характер правової ідентичності особи судді, прокурора, працівника міліції, – є визначальним чинником об'єктивності роботи відповідних державних структур та, відповідно, прийнятих ними рішень.

Права і свободи людини та громадянина, згідно зі ст. 55 Конституції України, захищаються судом. Кожному суб'єкту права на конституційному рівні гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Частина 1 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII гарантує кожному захист прав, свобод та інтересів за розумні терміни незалежним, безстороннім і справедливим судом, здійсненим відповідно до закону [245, с. 529]. А. Лужанський зазначає: «Безсторонній розгляд і вирішення судових справ – один із головних обов'язків судді, а також складова його присяги, порушенням якої визнається, зокрема, вчинення суддею дій, що можуть викликати сумнів у його неупередженості» [154, с. 20]. Позитивна правова ідентичність виключає можливість випадків суддівської упередженості при винесенні судових рішень.

Європейський суд з прав людини перед винесенням рішень з'ясовує, чи був при розгляді конкретної справи національний суд безстороннім. При перевірці принципу безсторонності Європейський суд з прав людини враховує два головні критерії: об'єктивний (стосується лише функціонального характеру діяльності суду, тобто коли особиста поведінка судді не оспорується) та суб'єктивний (стосується упередженості судді внаслідок перебування у договірних, грошових, родинних, будь-яких інших відносинах з однією із сторін).

Суб'єктивний критерій має особистісну складову. Він включає оцінку судді у кожному окремому випадку, може враховувати його особисті переконання, інтереси, що дозволяє встановити, чи мав суддя особисту зацікавленість та чи могла мати місце упередженість у процесі вирішення конкретної справи.

Проблема формування позитивної правової ідентичності громадян не може бути вирішена без приведення у відповідність до демократичних стандартів роботи правоохоронних та судових органів держави.

«Система правоохоронних органів в Україні, – вважає І. Паньонко, – практично повністю відтворює за назвами, формою та змістом діяльності радянську модель». Правоохоронні органи, підкреслює автор, за своєю суттю не стали захисниками порушених прав суб'єктів правовідносин – і громадян, і юридичних осіб. Навпаки, – правоохоронну систему більшість громадян сприймають як механізм репресій і тиску держави та її окремих представників на економічних конкурентів і політичних опонентів [203, с. 92].

Обов'язком держави є забезпечити реалізацію особою права на судовий захист та інші способи захисту, які не заборонені законом, для чого в Україні мають на практиці діяти демократичні інститути.

Сьогодні спостерігається невідповідність основних засад, закріплених Конституцією України, спеціальними законами і реальної роботи судових органів, реальному здійсненню судової влади в Україні.

Проблема об'єктивності правосуддя потребує негайного вирішення, адже воно виступає обличчям держави. Українську державу міжнародна спільнота сприймає насамперед за відповідністю роботи судової системи міжнародним стандартам.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про незалежність судової влади»: «При здійсненні правосуддя судді повинні утверджувати гарантовану Конституцією та законами України незалежність та самостійність судів, підвищувати авторитет судової влади, забезпечувати обов'язковість судових рішень шляхом справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду та вирішення судових справ, дотримання присяги судді, належного правового реагування на факти тиску на них, втручання в судову діяльність та інші протиправні посягання на правосуддя» [340]. Верховний Суд роз'яснив, що незалежність суддів є основною передумовою їхньої об'єктивності та неупередженості, а суддя при здійсненні правосуддя зобов'язаний підкорятися лише закону і нікому не може бути підзвітний.

Посада судді у всі часи вимагала від особи, яка її займає, не тільки досконалого знання законів та інших нормативно-правових актів, але й особливих поглядів, уявлень, переконань, оцінок, ґрунтуються на прийнятті й розумінні природного права, основоположних прав та свобод людини і громадянина. Кожен правозастосовний акт, виданий суддею, мав би в ідеалі проходити через призму його високого рівня правосвідомості, що значною мірою сприяло б забезпеченню здійснення справедливого правосуддя [202].

Суддям в Україні забезпечено свободу неупередженого безстороннього вирішення судових справ. І хоч прийняті судові рішення відповідають внутрішнім

переконанням судді, вони повинні ґрунтуватися на всебічному, повному та об'єктивному дослідженні всіх обставин справи. У ході судочинства не може надаватися перевага правовій позиції будь-якого учасника судового процесу, зокрема прокурорів, захисників чи представників юридичних або фізичних осіб.

В. Гришук, зосередившись на дослідженнях соціальної відповідальності, дійшов до висновків, що «безвідповідальність судді, котрий не виявляє належного рівня правосвідомості, не реалізуючи очевидності потреби об'єктивного вивчення обставин злочину, призведе як до негативних наслідків у виголошенні вироку, так і до свавілля у судовій системі, корупції...» [64, с. 59].

О. Терлецький вважає, що «поняття незалежності та об'єктивності судочинства і суддів є багатоаспектним і включає в себе: питання відбору кандидатів на посади суддів, розподіл справ серед служителів феміди, питання відповідальності та моральності суддів тощо» [289, с. 351].

Погоджуємося і з В. Маляренком, який, досліджуючи чинники, що спонукають суддів до негативної поведінки та прийняття неправосудних рішень, визначив такі фактори, як психологію людей, вихованих в умовах тисячолітньої тоталітарної системи влади, несприйняття суспільством і судьями закону як обов'язковості, пропагування в державі споживацької ідеології, залежність суддів від владних осіб та структур, низькі моральні якості окремих суддів, відсутність механізмів, які б забезпечували належну трудову дисципліну суддів, зниження ролі та значення Верховного Суду України як авторитетного генератора ідей, представника та захисника судової системи, спрямовувача судової практики, що забезпечував би законність у державі тощо [162, с. 41].

Законом України від 8 квітня 2014 року № 1188-VII «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» порушено проблему об'єктивності правосуддя в Україні [234]. Вказаний закон визначає правові та організаційні засади проведення спеціальної перевірки суддів судів загальної юрисдикції як тимчасового посиленого заходу з використанням існуючих процедур розгляду питань про притягнення суддів судів загальної юрисдикції до дисциплінарної відповідальності й звільнення з посади у зв'язку з порушенням присяги.

Однак, все ж на сьогодні ми не можемо вважати ефективною проведену судову реформу. Статистичні дані вказують, що за I півріччя 2016 р., на 69% збільшилася кількість справ, нерозглянутих за строк у 6 місяців; їхня частка від кількості тих, що перебували на розгляді, також збільшилася – 12,7%. Із них понад 1 рік у провадженні судів перебувало усього 6,1 тис. справ, що на 96,6% більше, або 6,5%; з них понад 2 роки – 1,6 тис. справ, або 0,8% [34].

Основною метою вказаних у Законі України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» заходів є підвищення авторитету судової влади України та довіри громадян до судової гілки влади, а також відновлення законності й справедливості. Цілями перевірки суддів в Україні законодавство визначає: утвердження верховенства права в суспільстві та законності у діяльності судів; з'ясування фактів, що свідчать про порушення суддями присяги; пошук підстав для притягнення суддів до дисциплінарної або кримінальної відповідальності; утвердження в діяльності суддів принципів незалежності та неупередженості.

Здійснення правосуддя є не лише процесом пошуку істини у конкретній справі. Найважливішим аспектом правосуддя є його вольова сторона, адже з'ясування обставин справи обов'язково продовжується прийняттям відповідного підсумкового рішення. Рішення суду є результатом інтелектуальної діяльності особи судді й має вольовий характер. Існує чимало питань, вирішення яких законодавець виносить на розгляд суду.

Судова система України потребує перевірки та якісних кадрових змін. У процесі підбору суддівського корпусу особливо гостро постає проблема професійної правової ідентичності судді як незалежного, наділеного владою індивідуального суб'єкта права, покликаного здійснювати правосуддя від імені держави.

На нашу думку, роль правової ідентичності, інших соціально-психологічних якісних характеристик особи судді є вирішальною у процесі прийняття судового рішення. Тому основою професійної правової ідентичності судді – одного з найважливіших представників юридичних професій – має бути ідея незалежності

та недоторканності суду, а також необхідність встановлення істини та справедливості у справі.

Досягнення незалежності судді від впливу зовнішніх факторів, принаймні теоретично, в умовах якісно проведених реформ видається досить реальним. У той же час можливість забезпечення судів України не лише кваліфікованими кадрами, але й такими, що працюватимуть неупереджено і враховуватимуть дух права, в умовах сьогодення є доволі проблематичним питанням.

Вирішення наявних у сфері правосуддя проблем, зокрема й проблеми позитивної правової ідентичності судді, вимагає застосування системних правових, організаційних, матеріально-технічних, фінансових та інших заходів, проведених під пильною увагою і завдяки спільним зусиллям суспільства та владних суб'єктів.

Отже, успішні судові реформи потребують правової ідентичності судді, сформованої на основі не лише формальних знань позитивного права. Для формування позитивної професійної правової ідентичності судді ще у процесі здобуття юридичної освіти має відбутися повноцінний процес інтеріоризації права, яке впливатиме на онтологічну сутність такого важливого спеціального суб'єкта права. Саме завдяки інтеріоризації права у процесі правової ідентифікації можливе розуміння природи, призначення та змісту професійної діяльності судді.

Прямо пов'язане з питанням формування позитивної правової ідентичності питання корупції. У вчинках громадян України матеріалізм, на жаль, переважає над духовністю. Як наслідок, маємо державу, яка не справляється зі своїми функціями, внаслідок чого є неефективною.

Порівнюючи індекси корупції двох останніх років, відповідно до яких Україні належить 144 місце з 177 держав у 2013 р., 142 із 175 держав у 2014 р. за результатами Transparency International, маємо підтвердження того, що Україна не лише не пододала межу «корупційної ганьби», але можемо стверджувати, що сьогодні не простежуються тенденції, необхідні для її подолання. Наша держава надалі є в колі тотально корумпованих держав світу.

Відсутність у громадян належної правової культури є сприятливою умовою для корупції в Україні. Корупція сьогодні є основною загрозою української держави, адже вона посягає на політичні, економічні, правові, моральні та культурні засади її розвитку.

Шукаючи шляхи протидії корупції, маємо перш за все відшукати «корені» цього деструктивного явища.

Однією з основних причин процвітання корупції в Україні є корупційна активність громадян. Для належного розвитку України маємо боротися як із окремими проявами корупційної активності конкретних посадових (службових) осіб, так і корупційною активністю самих громадян, що в сучасних умовах є не менш важливим. На думку О. Костенка: «Якщо в Україні не буде створено умов для розвитку соціальної (тобто політичної, економічної, правової, моральної) культури громадян, різновидом якої є антикорупційна культура, то ніякі конституційні, законодавчі, судові, управлінські чи інші реформи не будуть мати антикорупційного ефекту, а значить і будь-якого ефекту взагалі».

Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII [237] серед осіб, на яких поширюється його дія, є особи – державні службовці (уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), особи, які не є державними службовцями чи посадовими особами місцевого самоврядування, проте надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, оцінювачі, експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники, члени трудового арбітражу, третейські судді, які фактично прирівнюються Законом до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування). Законодавець, на нашу думку, включивши досить широке коло осіб (посадовці у сфері публічного права, незалежно від джерела оплати праці), не лише наголосив на існуванні в Україні високого корупційного ризику в сфері здійснення державної влади, але підкреслив необхідність боротися з корупцією на рівні і державних, комунальних підприємств, і всіх підприємств, які функціонують у сфері публічного права.

Питання корупції прямо пов'язане з питанням правової ідентичності особи, адже бути суб'єктом вчинення злочину, передбаченого статтею 368 Кримінального кодексу України (прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою [235]), може лише посадова особа з негативною правовою ідентичністю та низьким рівнем правової свідомості. Сприяння розвитку позитивної соціально-правової якості правової ідентичності – один із шляхів боротьби проти корупції в Україні.

Аналізуючи проблеми формування правової ідентичності особи, особливо торкаючись питання корупції та шукаючи шляхи боротьби з нею, необхідно враховувати недостатній в Україні рівень матеріальної забезпеченості населення.

Крайня бідність населення, гіпертрофовані матеріальні претензії особи, її орієнтація на потреби, які суперечать цінностям чи інтересам суспільства, є самостійними проблемами, які необхідно вирішувати для досягнення мети – формування позитивної правової ідентичності, а разом із нею і високого рівня правової свідомості українських громадян.

У незалежній Україні явище правового нігілізму, вважає В. Плавич, поширилося внаслідок падіння рівня життя людей, соціальної дезінтеграції, девальвації системи суспільних цінностей, ідеалів і моралі, криміналізації та корумпованості суспільства [218, с. 186]. «Відсутність в сучасній Україні середнього класу, тобто основи громадянського суспільства, – наголошує І. Галицький, – зумовлює гальмування процесу побудови цивілізованої держави сучасності та толерантного суспільства» [41, с. 18]. Вважаємо виправданими думки про те, що в Україні через низький рівень матеріальної забезпеченості населення недостатньо ефективними виявляються традиційні механізми, які сприяють формуванню позитивної правової ідентичності, що нівелює можливість необхідного в умовах сьогодення високого рівня правової свідомості та правової культури українських громадян.

Характер правової ідентичності особи залежить від сформованої ієрархії ціннісних уявлень особи та життєвих установок, духовного світу особи та її моральних переконань.

Якщо у свідомості особи домінують потреби, які не сприяють її особистісному розвитку, це врешті призводить до формування у неї негативного ставлення до права, яке не тільки не сприяє задоволенню таких антисуспільних потреб, але і прямо перешкоджає їхньому задоволенню.

Загрозу правильній правовій ідентифікації становить таке антисоціальне явище, як правовий нігілізм.

Правовий нігілізм як «мінлива форма автономії індивідуальної і громадянської волі, спрямована проти волі права» [28, с. 324] в Україні має чітко виражену психологічну природу. Можемо виділити дві основні форми правового нігілізму: 1) активна (коли протиправна поведінка перетворюється у «моду», стиль життя особи); 2) пасивний (в основу якого покладається втрата смислів активного суспільного життя).

Причиною першого виду нігілістичних проявів у поведінці громадян України вважаємо неналежну правову соціалізацію, в той час як пасивний правовий нігілізм часто породжений недовідою права, неналежною роботою судової системи та системи правоохоронних органів.

Тенденції суспільного розвитку, соціальні процеси, які відбуваються сьогодні в Україні та інших пострадянських країнах, зумовлюють необхідність усестороннього теоретичного дослідження проблеми правового нігілізму в цілях виявлення його сутності, визначення механізму зародження і розвитку нігілістичних тенденцій у правосвідомості, факторів, які сприяють посиленню, розробці класифікації видів та рівнів правового нігілізму [39, с. 6]. Проведені нами соціологічні опитування довели, що рівень поваги до права у громадян України є доволі низьким. Так, в середньому 52% опитаних рівень поваги до правових норм визначили чотири бали за десятибальною шкалою оцінювання, а практично третина вказала на відсутність поваги до діючого права взагалі (Додаток А, Схема 1.2).

Нігілізм виражає негативне ставлення суб'єкта до певних норм, цінностей, ідеалів, поглядів, окремих, а іноді й усіх сторін людського буття [141, с. 40]. В основі нігілізму завжди є заперечення соціальних цінностей. Нігілістичному

сприйняттю соціальної реальності властивий гіпертрофований сумнів та категоричне заперечення соціальних феноменів. «Практично усім формам нігілізму, – вважає А. Волошенюк, – властиві ознаки анархічної сваволі та індивідуалізму, оцінка дійсності з позицій атомізованого індивіда, який відкидає об'єктивні закономірності і логіку історії» [39, с. 11].

В основі правового нігілізму, вважаємо, є патерн «заперечення», позбавлений будь-якого конструктивізму. Особа психологічно відкидає значущість і роль права, його соціальну цінність та значення у житті суспільства. Дії такої особи, як правило, спрямовані на аморальне руйнування справжніх правових цінностей, а обрані для досягнення мети способи діяльності є обов'язково антисуспільними.

Правовий нігілізм – це крайній прояв правового невігластва, відкидання або ігнорування права, юридичних норм і загальноприйнятих юридичних цінностей, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій [220, с. 370]. У такому розумінні правовий нігілізм у чистому вигляді спостерігається зрідка. Поширенішим є так званий прихований, або латентний правовий нігілізм.

В основу розуміння правового нігілізму із превалюванням психологічного підходу покладене тлумачення його передусім як властивості психіки, світосприйняття особи чи групи осіб, як певний (зокрема, патологічний) стан правосвідомості [222, с. 167]. Популярною в сучасній юриспруденції є характеристика правового нігілізму як стану правосвідомості особи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, що часто стає причиною правопорушень, зокрема, й кримінальних.

У контексті проблеми сприйняття права цікавими є твердження Т. Мартинюка, який виділяє як основні проблеми сприйняття права та розвитку правосвідомості низький рівень соціальної й правової орієнтації прийнятих управлінських рішень, владоненависництво, так звану інфантильність громадян у ставленні до держави, остаточно не визначене у правосвідомості більшості громадян ставлення до права власності, зумовлене низьким рівнем життя, різко окресленою соціальною та економічною нерівністю [164, с. 18].

До об'єктивних причин правового нігілізму належить порушення основних прав людини. Неправильна законодавча регламентація прав, що стосуються віросповідання, свободи слова, свободи пересування та інших прав людини, також може бути поштовхом до неправильного сприйняття особою права.

Згубним у процесі формування правової ідентичності й правової свідомості видається порушення з боку держави принципу рівності перед законом, адже наявність надмірних привілеїв однієї частини населення з одночасним заниженням прав іншої породжує в привілейованих громадян відчуття вседозволеності.

Сприяє розвитку правового нігілізму громадян порушення принципів взаємної відповідальності громадянина і держави, справедливого покарання за вчинене правопорушення, недотримання презумпції невинуватості тощо.

Внутрішня злагодженість системи права є запорукою правильного сприйняття особою права, його оцінки з позицій моралі й розвитку правосвідомості. Суперечність норм права одна одній, невідповідність норм матеріального та процесуального права, не доступна для населення мова законів, надто велика кількість законів у державі віддаляють громадян від держави, що завдає значної шкоди національній правовій системі та правопорядку загалом.

Окрім об'єктивних причин, які провокують розвиток правового нігілізму і блокують розвиток правосвідомості особи, існують ще й суб'єктивні фактори. До таких належить, зокрема, негативна правова ідентичність особи. Змодельовавши ситуацію, в якій відкидаємо вищезазначені об'єктивні причини деформації правосвідомості, бачимо: сфера психології людини надалі залишиться відкритою, а саме ця сфера виконує роль посередника між нормативними приписами і діяльністю (поведінкою) суб'єктів права.

Серед основних суб'єктивних чинників, які сприяють правовому нігілізму громадян, назвемо такі: 1) неволодіння певною правовою інформацією; 2) фрагментарні знання правових норм; 3) спотворення відомої правової інформації; 4) деформація ціннісних орієнтацій суб'єкта права та розвиток негативної антисупільної за змістом ідентичності особи.

До суб'єктивних факторів, які можуть призвести до формування в особи нігілістичних поглядів, відносимо також переоцінку права, яка супроводжується покладанням на право надмірних сподівань. Можлива ейфорія суб'єкта у такому випадку може змінитися на глибоку недовіру чи апатію. «Розчарування в ефективності права створює у більшості членів суспільства недовіру до формальних приписів держави і як наслідок правовий нігілізм та відчужене (якщо не вороже) ставлення до дій державно-владних осіб», – зазначають науковці [28, с. 403].

Потрібно враховувати фактор активності суб'єкта права. Для реалізації прав і свобод зазвичай самого прийняття законів чи інших нормативно-правових актів недостатньо. Досягнення мети потребує від суб'єкта права дій (звернення до уповноважених органів, подання документації, виконання певних умов тощо).

Вивчаючи питання взаємозв'язку правової ідентичності особи з правовим нігілізмом, не можна оминати питання свідомого порушення норм права фахівцями у сфері юриспруденції.

Згідно зі статтею 36 Закону України «Про державну службу» [236] від 10 грудня 2015 р., громадяни України, які вперше зараховуються на державну службу, приймають присягу про те, що повністю усвідомлюють свою високу відповідальність, будуть вірні даній присязі: «Усвідомлюючи свою високу відповідальність, урочисто присягаю, що буду вірно служити Українському народові, дотримуватися Конституції та законів України, втілювати їх у життя, поважати та охороняти права, свободи і законні інтереси людини і громадянина, честь держави, з гідністю нести високе звання державного службовця та сумлінно виконувати свої обов'язки». Подібні за змістом присяги передбачені Законами України «Про судоустрій і статус суддів» [245] від 2 червня 2016 р. (містить обіцянку об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно, справедливо та кваліфіковано здійснювати правосуддя від імені України, керуючись принципом верховенства права, підкоряючись лише закону, чесно і сумлінно здійснювати повноваження та виконувати обов'язки судді, дотримуватися етичних принципів і правил поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді або підривають

авторитет правосуддя), «Про нотаріат» [241] від 2 вересня 1993 р. (присяга містить обіцянку нотаріуса чесно і сумлінно виконувати обов'язки, діяти згідно з совістю, поважати права та законні інтереси громадян і організацій), «Про прокуратуру» [244] від 14 жовтня 2014 р. (містить обіцянку служити Українському народові й Україні, неухильно додержуватися Конституції та законів України, сумлінно виконувати свої службові обов'язки, сприяти утвердженню верховенства права, законності та правопорядку, захищати права і свободи людини і громадянина, інтереси суспільства і держави, бути принциповим, чесним і неупередженим у виконанні своїх обов'язків тощо). Метою професійної юридичної діяльності має бути упорядкування, узгодження суспільних відносин у відношенні до вимог права, вирішення конкретних життєвих ситуацій та задоволення на цій основі індивідуальних, групових та загальнодержавних потреб та інтересів.

Сьогодні існує необхідність подолання парадоксального явища, неприпустимого для держави, що проголошує себе як правова, демократична та соціально орієнтована. В той час, коли правова ідентичність, правова культура, правосвідомість юриста (судді, прокурора, адвоката тощо) формується під впливом юридичної освіти, яка поряд із наданням належного рівня правових знань і правових навичок покликана прищепити студенту-правнику повагу до права, в Україні велика кількість професійних юристів нехтують присягою, користуються недосконалістю чи можливими прогалинами у чинному законодавстві, працюють з метою власного збагачення, ігноруючи керівні засади юридичної діяльності, не підпорядковуються «духу закону». Опитування, яке ми провели у межах дисертаційного дослідження засвідчило, що не лише громадяни, але й професійні юристи констатують часте порушення прав та свобод людини і громадянина зі сторони органів державної влади: 45% опитаних вказали на часте порушення їхніх прав та обов'язків, більше того, – 37% визнали, що такі порушення мають системний характер (Додаток Б, Схема 1.3).

З одного боку, часта відсутність необхідних технічних засобів, недосконалий розподіл робочого навантаження на слідчого, прокурора чи суддю, а з іншого, –

недостатній рівень їхньої правосвідомості (Додаток Б, Схема 1.6), негативна правова ідентичність і, як наслідок, корупція (на стадії порушення кримінальної справи, слідства, винесення рішення за справою) не лише є перешкодами у боротьбі зі злочинністю, але й посилюють латентність злочинів серед осіб, які представляють у своїй особі державу. Відсутність позитивної професійної правової ідентичності сприяє поширенню латентної злочинності серед працівників правоохоронних та судових органів, причиною якої є не стільки правові, скільки практичні проблеми.

Посадовим обов'язком професійних юристів є забезпечення правопорядку, здійснення за допомогою юридичного інструментарію захисту прав і свобод людини і громадянина.

На фоні правової ідентичності та правової свідомості спробуємо з'ясувати причину діяльності в Україні великої кількості юристів із низьким рівнем правосвідомості.

Зростанню кількості юристів, які мають проблеми з правосвідомістю, вважаємо, сприяли грубі порушення законності у колишньому СРСР. Посилення командного адміністративного тиску, зростання та утвердження недовіри щодо реальності демократичних принципів сприяли вихованню цілих поколінь юристів (і вчених, і практиків), правосвідомість яких є деформованою, а правова ідентичність має антисоціальний характер. Такі особи звикли діяти у відповідності до настанов керівної адміністрації, залишаючи закон, право, правові цінності та принципи поза власною увагою.

«Залежно від рівня, глибини знання права, його особливостей як регулятора суспільних відносин правосвідомість можна класифікувати на буденну та професійну», – пише О. Осауленко [197, с. 273]. Враховуючи професійну підготовку та практичні навички представників юридичних професій, правова ідентичність юристів на зразок професійної правової свідомості потребує її виокремлення та особливого дослідження. Така потреба зумовлена, на нашу думку, тим, що поведінка юриста, пов'язана із здійсненням професійної діяльності, не може бути індиферентною до права, а отже, кожна дія чи

бездіяльність юриста є юридично значимою і залишає в правовому житті суспільства певний слід.

У наш час існує проблема оновлення суддівського, прокурорського корпусу професійними та гідними кадрами, забезпечення якими насамперед залежить від ефективності діяльності закладів, які надають юридичну освіту. В процесі здобуття освіти закладаються підвалини правосвідомості молодої людини, які є необхідною умовою формування професійної правосвідомості майбутнього судді, прокурора чи нотаріуса у перспективі.

Проблеми з правопорядком в Україні є наслідком кризи правової ідентичності, поширеної в юридичній діяльності неповаги до права та низької правової культури юристів.

О. Костенко зазначає: «Ідеологія, яка відриває «букву» закону від «духу» закону, тобто видає правову видимість за правову дійсність, називається юридичним позитивізмом» [132, с. 187]. Ця ідеологія, на думку науковця, відкриває шлях до будь-яких зловживань законодавством. О. Костенко шукає причини появи так званих неправових юристів у неправильно організованій юридичній освіті. На його думку, юридична освіта, базована на ідеології юридичного позитивізму, породжує тип професійних юристів-позитивістів («неправових юристів»), які на практиці забезпечують юридичну підтримку «тіньової економіки», здійснюють юридичний супровід організованої злочинності, економічної злочинності, корупції тощо. Підтримуючи думку науковця вважаємо, що частково вирішити проблему правової освіти справді можна, запровадивши у навчальну програму більшу кількість правових дисциплін, спрямованих на формування не лише професійних, але й особистих якостей майбутнього юриста, таких як професійна правова культура, компетентна правова ідентичність, професійна правосвідомість, духовність, релігійність тощо. Належне роз'яснення цінності права буде покладене в основу правового світогляду майбутнього правника, спрямує його сутність «у бік добра», а його професійну діяльність – у бік відповідності «духу закону».

«В Україні, – зазначає Н. Оніщенко, – сьогодні можемо спостерігати повну «хворобливість» у сферах правового регулювання, правореалізації, правозастосування, яку пояснити важко, якщо враховувати тільки недоліки тих чи інших правозастосувальних механізмів. Пояснення «недієвості» часткової або повної законодавчих норм слід шукати, на нашу думку, і в емоційно-вольовій сфері розвитку та життєдіяльності індивідуума» [195, с. 6]. Дослідник вважає, що «однією з найпріоритетніших сфер людської діяльності у своїй діалектичній єдності з юридичною наукою є правнича освіта як необхідний інструмент запровадження наукових досягнень у життя кожного громадянина» [195, с. 216]. Важливим у поглядах Н. Оніщенко є акцент на необхідності всебічного наукового осмислення системи національної юридичної освіти з урахуванням світового досвіду перед її безпосереднім реформуванням.

Криза українського суспільства – це наслідок кризи соціальної культури, яка включає у себе, зокрема, політичну, економічну, правову, моральну культуру громадян.

Світові тенденції розвитку сучасної правової науки чітко спрямовані на всебічну гуманізацію права. На фоні такої гуманізації за допомогою категорії правової ідентичності шукаємо причини девіантної поведінки і у неправильно проведеному процесі правової соціалізації, і у фізико-психологічних особливостях особи, соціально-економічних, політичних умовах її життя.

Якість правової освіти, часте використання юридичного інструментарію в процесі професійної діяльності юристів, кваліфікація, соціально-економічні умови життя юриста, винагорода за діяльність правника, його особисті якості – чинники, які не одноосібно, а в комплексі впливають на якість професійної правової ідентичності.

Підтримуючи «натуралістичну» юриспруденцію у контексті дослідження правової ідентичності, переконуємося у необхідності глибшого з'ясування суб'єктивних причин зловживання юристами правом. Як зазначають науковці, «з'ясування сутності особи, яка вчиться на правника чи вже здійснює професійну юридичну діяльність через критерії чесності, порядності, відповідальності,

загальної культури є надзвичайно важливим. В системі діючих норм права важливо також враховувати: ціннісні орієнтації, установки, мотиви, інші внутрішньо психологічні механізми індивідуальної поведінки» [274, с. 111].

Формування особи як суб'єкта права, його правової ідентичності відбувається у конкретних соціокультурних умовах. Серед соціально-економічних детермінантів, які визначають професійну правову ідентичність, є і рівень оплати роботи юристів, які працюють у державних органах чи установах.

Неналежний рівень оплати праці професійних юристів, які обіймають державні посади, є державними службовцями у системі правоохоронних органів, руйнує основи правової ідентичності юриста, впливає на почуття власної гідності через втрату почуття цінності правничої діяльності, що в умовах соціально-економічної нестабільності породжує такі антисоціальні явища, як корупція, зловживання правом, що загрожує правам та законним інтересам громадян, ставить під загрозу правопорядок загалом.

Стабільність правової системи залежить від її можливості протистояти суб'єктивним та об'єктивним факторам, що порушують її рівновагу. Серед таких факторів сьогодні – колізії та прогалини в законодавстві України.

Проблема колізій та прогалин у законодавстві України спровокована багатьма причинами і, на перший погляд, є об'єктивною. Водночас основними причинами наявності колізій та прогалин у законодавстві є невміння законодавця правильно відобразити в нормативно-правових актах життєві ситуації, які потребують правового регулювання, відставання нормотворчості від розвитку суспільних відносин та відповідно неналежне прогнозування, наявність порушень (деформацій) у процесі нормотворчості, які мають суб'єктивне походження, лобіювання інтересів певних соціальних груп, часті технічні помилки законодавця, допущені під час розробки нормативних документів.

Наявність колізій (розбіжностей чи суперечностей у юридичних нормах, які регулюють одні і ті ж, або суміжні правовідносини), прогалин в законодавстві (у вигляді неповноти правових норм, або ж повної відсутності правової норми) є наслідком неналежної роботи юристів, залучених до нормотворчого процесу.

Вважаємо, що наявність колізій та прогалин у законодавстві становить особливу небезпеку в процесі застосування кримінального та адміністративного законодавства, де діє відомий із часів існування Древнього Риму принцип «*nulla poena sine lege, nullum*» (немає покарання без закону) [25, с. 92]. Така ситуація потребує особливої уваги юридичної науки та практики, адже неповноцінність національного законодавства дозволяє фахівцям у сфері юриспруденції, «неправовим юристам» уникати покарання за вчинення дій, які завдають шкоди правам та законним інтересам громадян чи держави у цілому.

Для усунення колізій та прогалин у законодавстві необхідне налагодження нормотворчої діяльності, залучення до неї професійних юристів, вихованих у природно-правовому дусі, таких осіб, для яких характерна позитивна правова ідентичність та високий рівень професійної правової свідомості.

«Зміст і обсяг можливостей людини залежать насамперед від можливостей усього суспільства, головним чином від рівня його економічного розвитку» [248, с. 10]. Повага особи до права формується під впливом економічних та політичних чинників і залежить від спроможності держави забезпечити особі умови для реалізації та захистити у разі необхідності її права.

Н. Макіавеллі свого часу зазначав, що основна частина народу прагне до безпеки та стабільності [13, с. 103]. Забезпечення державою безпеки та соціально-економічної стабільності є гарантією міцності держави. Для того, щоб не допускати масових політичних рухів, державі не потрібно вдаватися до «поліцейських» силових прийомів. Достатньо привести до ладу економіку, створити умови, які дозволять побороти тотальну бідність, поступово покращуючи умови соціального забезпечення населення держави.

Усі розвинені індустріальні держави ХХІ ст. з властивим їм інтенсивним типом економічного зростання, поряд із впровадженням досягнень науково-технічного прогресу, чимало зусиль вкладають у підготовку та перепідготовку кваліфікованих кадрів, інвестують у підвищення освітнього, інтелектуального рівня населення, а також професійного рівня осіб, залучених до державної служби та управління державними справами.

3.3 Шляхи вирішення проблем правової ідентичності особи в Україні

Питання правового визначення, з'ясування та вплив на політико-правові пріоритети та цінності громадян є однією з тих основоположних домінант, які визначають напрямки розвитку і майбутнє держави.

Згадуючи відомий афоризм Г. Гегеля «кожен народ має той уряд, на який він заслуговує», припускаємо, що стан правопорядку, правового розвитку України є наслідком якостей (характеристик) українського народу.

Становлення України як демократичної, соціальної, правової держави потребує виховання її громадян соціально активними особистостями, що володіють правовою ідентичністю, високим рівнем правової свідомості та правової культури.

Правова активність може розглядатися як вища форма правомірної поведінки. Правова активність – це обов'язково соціально корисна, ініціативна діяльність особи, яка перевершує звичайні вимоги до можливої і належної поведінки, спрямовується на утвердження усталених в суспільстві соціально-правових цінностей, розвиток демократії, зміцнення законності та правопорядку. Правова активність слугує зовнішнім вираженням правосвідомості і позитивної правової ідентичності, визначає їхній рівень.

Існує відмінність між формою вираження бажаного суб'єкта права у державах з демократичним і тоталітарним режимами. Тоталітаризм отримує підтримку від правового конформізму, бажаною є конформна поведінка. Демократичний режим потребує «громадянина-носія правової енергії», активної особи, яка є інформованою про свої права й обов'язки, здатною їх реалізовувати в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Правова активність громадян проявляється у сумлінному виконанні службової діяльності, предметному обговоренні проектів законів, через участь у передвиборній боротьбі в якості довіреної особи кандидата в депутати та ін. Правова активність може мати постійний (виконання функції присяжного

засідателя у суді) та епізодичний характер (співпраця з правоохоронними органами щодо затримання підозрюваного у вчиненні злочину).

Вважаємо, що рух держави до демократії повинен йти не лише за лінією вдосконалення законодавства, а й налагодження процесу формування позитивної правової ідентичності, відповідного підвищення рівня правосвідомості та правової культури.

Динаміка ідентифікаційних процесів може розглядатися як індикатор соціального самопочуття і показник стану суспільства [211, с. 272]. Правова ідентичність (розуміння особою власної приналежності до загального правового цілого з одночасним усвідомленням своєї автентичності) є детермінантою активності українських громадян у правовому житті суспільства.

У наш час як загальнодержавне постає також завдання формування правової ідентичності осіб, які представляють державу в її органах та установах, адже якість професійної правової ідентичності, правильна правова підготовка посадових осіб прямо впливає на характеристики правової системи та хід правового розвитку української держави.

Як підкреслює І. Жаровська, державна влада, виступаючи невід'ємною стороною соціального життя, розвивається в процесі еволюції людського співтовариства, набуваючи ту чи іншу форму залежності від різних етапів історичної еволюції та суспільних змін [89, с. 243].

Державно-правовий розвиток України залежить від дії багатьох чинників.

Загальнодержавною є й проблема налагодження міжнародних політико-правових відносин із іншими демократичними державами, які відіграють провідну роль у сучасних міжнародних стосунках.

Незважаючи на економічні труднощі, українська держава має вдосконалити систему правового виховання громадян та службовців для захисту суверенітету, політичної та економічної незалежності. Серед чинників, які визначають розвиток української держави, поряд із національно-визвольною боротьбою за власну незалежність, – є соціально-правові та соціально-психологічні фактори, що посилюють таку боротьбу, ведучи до перемог над зовнішніми загрозами.

Головною державотворчою соціально-психологічною детермінантою є правова ідентичність українських громадян.

Правова ідентичність особи прямо пов'язана з розвитком правового життя в Україні – активною діяльністю всіх його суб'єктів (учасників): соціальних спільнот, організацій, посадовців, видатних осіб, простих громадян. Саме на основі правової активності суб'єктів права здійснюються правові відносини, реалізуються та захищаються права громадян.

«Передбачати майбутнє можна у різний спосіб, – вважає М. Бойченко, – але найбільш близький до науки спосіб – це створювати майбутнє, нехай навіть частково. Тією мірою, якою ми конструємо свої вчинки, ми збільшуємо свої шанси впливати на розвиток подій...» [17, с. 276]. Замислюючись над майбутнім розвитком української держави, погоджуємося і з О. Колісником, який стверджує: «сильна нація здатна стати господарем у своїй державі і навести в ній такий порядок, який відповідає національним інтересам» [124, с. 182]. Сильною, вважаємо, є та нація, яка вихована в дусі правильно налаштованої правової ідеології, нація, кожен окремий представник якої на психоемоційному рівні відчуває правовий зв'язок із відповідною державою, через процедуру правової ідентифікації відчуває себе невід'ємною частиною єдиного складного соціально-правового «організму» і головне – діє відповідно до норм права. Через належну правову соціалізацію громадян (правильну правову ідентифікацію, належне правове виховання) ми позитивно впливатимемо на правову поведінку суб'єктів права.

Світовий досвід свідчить про те, що у загальних рисах індивідуальна правова ідентичність громадянина відповідає моральним нормам, правовій ментальності та рівню розвитку правової культури, якою характеризується держава. Драматизм ситуації, яка склалася в українському суспільстві з рівнем загальної правової культури, зумовлений не тільки правовими колізіями перехідного періоду, але й діяльністю державних установ, які далеко не завжди сприяють процесам соціалізації. На жаль, на сучасному етапі розвитку українського суспільства пріоритети державно-правової ідеології не мають

чіткого визначення. Трансформація норм і цінностей у перехідний період сприяла трансформації правових норм, втраті правової ідентичності в суспільстві [170, с. 134].

Процес інтеграції правових цінностей та ідеалів у загальну свідомість реалізується у чотири етапи, серед яких правовий вплив усіма формами і способами на свідомість і поведінку індивідів, сприйняття права (формування у людей внаслідок такого впливу мотивації до правомірної поведінки, пробудження інтересу до використання правових засобів для досягнення фактичних цілей), вчинення правомірних актів поведінки (правові дії), набуття регульованих відносин, дій і вчинків людей властивості правомірності й соціальної корисності, впорядкованості та організованості (результат дії права) [284, с. 65].

Розвиток української держави як соціальної передбачає подальшу демократизацію, зростання відповідальності держави перед громадянином, досягнення компромісів в ім'я загальносоціального блага. Становлення правової української держави вимагає дотримання на практиці всіх принципів права, виховання самостійних, обізнаних у праві суб'єктів із розвиненою та позитивною правовою ідентичністю, які усвідомлюватимуть відповідальність за свої дії. Розвиток соціальної України потребує визнання людини найвищою соціальною цінністю та встановлення додаткових гарантій правопорядку.

Для закріплення на міжнародній арені в ролі повноправного суб'єкта, Україні необхідне вирішення проблем, пов'язаних не лише з удосконаленням національного законодавства, але і дієвістю права, посиленням законності, формуванням позитивної правової ідентичності, розвитком правової свідомості та правової культури громадян.

Безпека України, її правовий розвиток гарантований за умови порядку і дисципліни, верховенства і дієвості права, громадянської сконсолідованості та патріотичності.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. № 964-IV [242] до суб'єктів забезпечення

національної безпеки, поряд із найвищими державними органами, віднесений кожен громадянин України.

Для українського громадянина питання правової ідентичності стосується його становлення як юридично обізнаного, активного суб'єкта права. Сформована у процесі правової соціалізації особи позитивна правова ідентичність свідчить про сформовані уявлення про право та державу як безумовні соціальні цінності, скеровує громадянина до покори діючому в державі закону, поваги до права і, відповідно, стимулює законослухняну поведінку.

До основних характеристик особи, яка володіє позитивною правовою ідентичністю, в демократичному суспільстві можна віднести: відчуття однакового для всіх простору соціальної свободи, що забезпечується рівністю прав і обов'язків кожного і захищається державою; наявність особистої оцінки власних законних прав та розуміння шляхів їхнього можливого використання; розуміння власного правового статусу як формально юридичної рівності всіх перед законом; наявність індивідуальної правосвідомості, яка спрямована на суспільно значимі цінності свободи, справедливості, правопорядку тощо; розуміння можливості вибору в прийнятті правових рішень та можливої відповідальності за них; рефлексія правових норм у індивідуальній поведінці; толерантність як форма взаємодії з іншими суб'єктами права.

Проблема правової ідентичності при конструюванні нових ідеологій належить до основних завдань держав постсоціалістичного простору. Тому ідея правового розвитку особистості, втілена в категорії правової ідентичності, у наш час стає відправною точкою сучасної української юридичної науки.

Останні кілька років спостерігаємо позитивні наукові тенденції – активну теоретичну розробку проблем, пов'язаних із правовою соціалізацією особи та окремими її аспектами.

О. Скакун визначає, що формування правової системи України здійснюється з моменту проголошення незалежності на основі новаційної й традиційної правосвідомості. Новаційна правосвідомість – соціал-реформістська, революційна, а традиційна – орієнтована на відтворення наявних соціальних

форм, політико-правових інститутів, на противагу новим ідеям і принципам [262, с. 35]. У важких умовах державотворення правове виховання в Україні як інструмент правової соціалізації має бути не контролем за свідомістю особи, не формуванням соціально-апологетичного пристосування, а педагогічною й соціально-правовою допомогою людині у розвитку її творчої індивідуальності, почуття людської гідності, розуміння цінності права, його ролі в якості засобу забезпечення її законних інтересів.

Водночас традиційна правосвідомість українських громадян на тлі новаційної не має сприйматися як суто негативне явище, адже вона також містить багато позитивних елементів і, з погляду ідентичності, допомагає нам у боротьбі з кризовими етапами соціального життя.

Драматизм політико-правової ситуації, яку сьогодні переживає українське суспільство, динамічно загострює ідентифікаційні процеси. На тлі незрілості правосвідомості проявляється радикалізм, посилюється правовий нігілізм, який підтримується недовірою до дієвості законів та органів державної влади.

В умовах переходу українського суспільства в якісно новий стан позитивна правова ідентичність допоможе більшості населення, усвідомлюючи необхідність правової активності, залучатися до важливих конституційно-правових перетворень. Навіть відносно радикальні, проте якісно усвідомлені особою зміни у політико-правовому житті, за умов правильного правового виховання та правової соціалізації, будуть прийняті особою без проявів кризи чи індивідуального опору. І навпаки, неналежна правова соціалізація призводитиме до формування негативної правової ідентичності особи, яка постійно протиставлятиметься соціокультурним умовам.

Позитивний чи негативний характер правової ідентичності громадян України проявляється в їхній правовій поведінці через дотримання або порушення норм права.

Важливо також враховувати, що дотримання чи порушення правових норм залежить і від індивідуальних якостей особи, і від особливостей конкретної правової системи. Наприклад, суперечливість чи внутрішня конфліктність

національної правової системи негативно впливає на розвиток правової ідентичності, адже право у цьому випадку втрачає свою ідентифікаційну привабливість.

Правова наука сьогодні має виявляти чинники, які порушують процес належного правового виховання громадян, розробляти рекомендації для вирішення проблем правової соціалізації та правової ідентифікації особи в Україні.

До завдань демократично налаштованої держави належить забезпечення таких соціально-правові умов, в яких правова ідентифікація особи буде максимально ефективною і уможливить належний хід процесу правової соціалізації. Тільки тоді спостерігатиметься підвищення загального рівня правосвідомості громадян, зменшиться рівень злочинності, особливо це стосується молоді. «Чи не найважливішим внутрішнім фактором формування правосвідомості молоді, – вважає Д. Єрмоленко, – є індивідуальні моральні засади кожної молодої людини» [86, с. 8].

Розвиток правосвідомості людей будь-якого віку пов'язаний із розвитком їхньої духовності. В. Іванов зазначає, що «правосвідомість – це не лише правова психологія та правова ідеологія. Правознання людини є актом совісті, що перевіряє відповідність свобідної волі людини, її діянь та помислів законам моральності, даним від Бога. Цей акт містить багато: оцінку справедливості діянь та думок; він викликає страх та радість; породжує сором, стан дискомфорту; надає впевненості та сил; надихає та паралізує» [105, с. 110].

Натомість І. Держко відзначає: «З середини ХІХ століття соціальна та духовна складова нашого «я» ототожнювались, а духовне начало нівелювалось соціальним. Наша соціальна складова завжди прагнула применшити, а то й поглинути духовну складову. Не дивно, бо соціальність вивела як на авансцену історії, так і на сцену нашої біографії наше небіологічне «я». Соціальність робить нас суб'єктом обов'язку, канону, традиції. Вона робить нас схожими, екземплярними, проте, без сумніву, одиничними, одне одному не тотожними» [77, с. 42–43]. Однак завдяки соціальності, як визначив автор, ми долаємо перший

щабель персоніфікації, усвідомлюємо першу фазу своєї самодостатності та неподільності, стаємо індивідами.

Духовність у цьому випадку дає змогу одночасно і стати неповторними, самобутніми, і здійснити нашу соціальну інтеграцію – сформувати наше соціальне, зокрема й правове «Я». Така соціальна інтеграція потребує від особи реалізації творчих ініціатив у вольових вчинках особистості – правовій поведінці. Це означає, що лише «соціально-духовна особа» в сучасних умовах змін здатна на соціально-правову адаптацію.

Суспільство розвиватиметься лише за умови створення реальних можливостей для розвитку особистості, надання особі як суб'єкту права свободи вибору, адже саме особистісна складова проявляється у поняттях і «законодавець», і «виконавець». Ми всіма можливими засобами маємо сприяти процесам індивідуалізації, адже саме індивідуалізація є детермінантою всебічного розвитку особистості. Відсутність належних умов, які дають можливість вільного правового розвитку особистості, неминуче призведе до бюрократії, стагнації, насилля та беззаконня.

В Україні особливу увагу необхідно приділяти освіті та правовому вихованню населення, адже виховання в особи «здорової моралі», відчуття соціальної справедливості, здатності до самоконтролю та саморегуляції, поваги до права, – є запорукою стабільності, безпеки та розвитку держави.

Правова ідентифікація особи в Україні (підготовка громадян до набуття соціально-правових ролей) має спиратися на альтернативність (створення альтернативних структур для отримання освіти), цілісність та неперервність (узгодження роботи навчальних закладів різних рівнів), творчість (творчий розвиток особистості), динамічність (реалізація інноваційного підходу щодо надання освітніх послуг та здатність асимілювати новітні досягнення науки) освіти.

Особлива роль у процесі правової ідентифікації особи в Україні належить самоорганізації. Популяризація самоорганізації та самовиховання, які забезпечують ефективність процесу правової соціалізації, вимагає державно-

організаційних заходів та розвитку відповідної, доступної громадянам інфраструктури.

Самостійно здобуті знання є найефективнішими, адже отримують статус «особистого знання», завдяки затраченим особою зусиллям є більш значущими, змістовними і такими, що мають для особи вищу цінність [304, с. 237].

Вдосконалення правового виховання допоможе сформувати правову ідентичність, впливати на правову свідомість та правову культуру громадян. Правове виховання – дієвий засіб побудови соціально-демократичної, правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Основними вимогами до правовиховної роботи є набуття людиною основ правових знань, необхідність формування у свідомості людини переконань, настанов, мотивів активної правомірної поведінки, формування в людей соціально-комунікативних якостей особистості тощо [30, с. 18].

Важливим чинником в аспекті належного рівня правової ідентичності громадян має слугувати комплексна, виважена, цілеспрямована правова політика держави. У широкому трактуванні правова політика є передусім діяльністю державних і муніципальних органів, громадських об'єднань, окремих осіб, зокрема, система ідей, цілей, заходів і способів, що забезпечують функціонування та відтворення правового механізму, яка спрямована на здійснення інтересів, прав і свобод особи у взаємодії з її обов'язками.

Політика України має бути орієнтована на найвищу конституційну цінність – людину (її життя, гідність, права та свободи). Крім того, серед базових цінностей для державної політики мають бути: демократія, народовладдя, національна, правова держава, верховенство права, гуманність, справедливість, рівність суб'єктів права перед законом, місцеве самоврядування, приватна власність, обов'язок, відповідальність тощо. Правова політика, яка орієнтована на людину з її правами та свободами, честю і гідністю, відповідатиме своїй суті та призначенню, стане достатньо ефективним чинником сучасного демократичного суспільного розвитку.

Для досягнення суспільно корисного результату від правового виховання громадян також необхідно, щоб правова соціалізація була спрямована не тільки на активне засвоєння громадянами правових норм, забезпечення розуміння громадянами суті та цінності права, але й на розвиток їхніх практичних умінь реалізувати власні права. Мова йде не про правовий інструментарій, яким вдається оволодіти професійним юристам, а про розвиток необхідного кожному громадянину мінімуму практичних правових навичок. Громадяни України мають не лише знати право, але і вміти його застосовувати, для чого необхідно переглянути механізми правової соціалізації з метою виявлення серед них недостатньо дієвих для їх подальшої інновації.

Ефективною у процесі сприяння формуванню позитивної правової ідентичності громадян як форма правового виховання, поряд із правовою освітою та правовою агітацією, видається правова пропаганда.

Правова пропаганда – діяльність, що передбачає системне поширення, поглиблене роз'яснення прав, поглядів, теорій та забезпечує формування у суспільстві певних настроїв, закріплення у свідомості громадян тих чи інших правових цінностей, орієнтацій, уявлень про право та правову дійсність [312, с. 712].

Правова пропаганда допоможе покращити правосвідомість та правову культуру громадян, сприятиме формуванню позитивної правової ідентичності, формуватиме мотивацію для правомірної поведінки, сприятиме зниженню злочинності та зменшенню кількості правопорушень, допоможе утвердити режим законності та зміцнити правопорядок.

Підвищуючи загальний рівень знань громадян про право, розвиваючи у них переконання в соціальній необхідності, корисності й обов'язковості права, сприяючи якісному засвоєнню громадянами та іншими особами, які проживають в Україні, особливостей власного правового статусу, суб'єктивних прав та обов'язків, повернувши довіру громадян до судових та правоохоронних органів, держава сприятиме правовій активності індивідуальних суб'єктів права та формуванню у них позитивної правової ідентичності.

Проявляється характер правової ідентичності громадян України через виявлення поваги до права, свідоме виконання положень, норм, принципів Конституції України, норм чинного законодавства, вміння правильно застосовувати знання вищезгаданих правових приписів у повсякденному житті та професійній діяльності. Свідченням правильно сформованої правової ідентичності особи в Україні має бути високий рівень правової свідомості та правової культури її громадян.

«Цінність держави дорівнює цінності індивідів, з яких вона складається, а держава, яка відкладає на потім інтереси розширення та підвищення їхніх розумових здібностей (яке можна здійснити через прищеплення їм певних адміністративних навичок, чи подоби цих навичок, що їх можна набути на практиці при веденні певних справ), держава, яка пригнічує ріст своїх людей, аби перетворити їх на слухняніші інструменти у своїх руках, хай навіть і для досягнення якихось добрих цілей, – скоро переконається, що з маленькими людьми неможливо здійснити нічого насправді великого...» – Дж. Міль [179, с. 129]. Лише за умови створення системи права, що відповідатиме загальносуспільним інтересам, а не інтересам правлячого клану, та яка відображатиме складну сукупність справедливих, взаємоузгоджених інтересів, можна досягти сприйняття суб'єктами права його норм та приписів як внутрішніх переконань.

Особа, приймаючи «правовий регламент», який склався у державі й сформувавши позитивну (суспільно корисну) правову ідентичність, не лише проявлятиме негативне відношення до будь-яких відхилень від діючих соціально-правових установок, але і братиме активну участь у боротьбі з виявленими деструктивними силами.

Дослідивши роль правової ідентичності особи, пропонуємо такі шляхи вирішення проблеми правової ідентичності в Україні:

- 1) подолання корупції та ефективна боротьба з її проявами;
- 2) підвищення престижу права і правоохоронних органів, а також поваги до державних органів;

- 3) ефективного проведення конституційної та судової реформи;
- 4) удосконалення механізму правового виховання; вивчення конкретних потреб у правових знаннях різних груп населення, адресні заходи з усунення недоліків у правових знаннях громадян;
- 5) заохочення громадян до соціально-правової активності;
- 6) приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних правових стандартів;
- 7) формування національної ідеології у сфері права;
- 8) створення умов, при яких громадяни матимуть реальну можливість здійснити їхні права і свободи;
- 9) виховання у своїх громадян почуття власної гідності, відповідальності, солідарності з іншими громадянами, а також соціальної значущості й патріотизму.

Згадані заходи є визначальними для формування позитивної правової ідентичності особи в Україні на сучасному етапі розвитку її державності, а також для розвитку високого рівня правосвідомості й правової культури її громадян.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи проведений у третьому розділі аналіз правової ідентичності особи на сучасному етапі розвитку державності можемо зробити декілька висновків, що полягають у такому.

1. Глобалізоване суспільство сприяє зростанню впливу ірраціональних факторів, які важко зрозуміти окремому індивіду, свідомість якого задля безконфліктного існування має видозмінитися, відповідати суспільній свідомості. Сфера правового життя особи в такій ситуації не є винятком. У глобальному контексті питання правової ідентичності дотичне до питань міжнародних, міжнаціональних відносин, соціальної мобільності тощо, де особа виступає як член багаторівневого суспільства – глобального, національного, регіонального та локального.

2. Глобалізаційні процеси сучасності мають динамічний вплив на феномен правової ідентичності. Трансформація суверенітету держави, зміна правової системи, державної влади, поява наднаціональних утворень, резонанс між національним та глобальним правом і низка інших глобалізаційних проблем негативно впливають на особу.

3. Адаптація особи до нових глобалізованих умов життя вимагає від неї володіння потужним інструментарієм для захисту особистих, колективних чи національних інтересів у швидкозмінних умовах. Вважаємо, що до таких інструментів, поряд із політико-економічним, належить духовний та інтелектуальний розвиток населення України, через підняття рівня всіх форм суспільної свідомості, розвиток соціальних якісних характеристик особи, зокрема, і правової ідентичності. Водночас формування соціальної, зокрема правової, ідентичності особи в умовах загальної глобалізації ускладнене втратою кордонів можливого об'єкта ідентифікації. Тому вчення про правову ідентичність в умовах глобалізованого суспільства переходить від національного контексту до з'ясування можливості правової ідентифікації окремої особи в якості «громадянина світу». Перші дієві кроки у такому напрямку зроблені завдяки розвитку міжнародного права, зокрема, у частині проголошення основних прав людини.

3. Глобалізаційні зміни супроводжуються руйнацією усталених форм людського співіснування, радикальною трансформацією системи цінностей особи, нівелюванням традиційних ідентифікаційних моделей. Модернізація, яка супроводжує сучасні глобалізаційні процеси, впливає на процес правової ідентифікації і призводить до зміни структури особистості. Глобалізація, породжуючи цілий спектр проблем для правового самовизначення особи, провокуючи настання кризи правової ідентичності, одночасно дає можливість формування якісно нової особистості. Перехідний етап, породжений кризовим станом ідентичності особи, може мати руйнівну дію, або ж навпаки, – стати поштовхом для активнішого розвитку окремих індивідів та суспільства у цілому.

4. Констатовано, що кризою правової ідентичності є стан правової невизначеності особи, втрати досягнутої раніше правової ідентичності. Для кризи правової ідентичності характерна втрата органічної єдності суб'єкта права з його індивідуальним правовим статусом, що призводить до зміни внутрішньої структури особистості. Таку кризу посилює занепад моралі, відсутність сталих і єдиних для всього суспільства принципів життя.

5. Правова ідентичність громадян є державотворчою соціально-психологічною детермінантою, яка визначає розвиток правового життя в Україні, активізує діяльність суб'єктів (учасників) правовідносин. Криза правової ідентичності супроводжується недосконалістю національного законодавства, недовірою до судової системи, корумпованістю влади, низьким рівнем правової свідомості громадян, відсутністю правової ідеології, недостатнім рівнем правової культури.

6. Проголошені конституційні цінності закладено в основу самоідентифікації громадян України. Попри те, що конституційні, законодавчі, інституційні засади суспільного життя теоретично є сформованими, в Україні існують суттєві недоліки у сфері правової ідентифікації, які є результатом невідповідності теоретичних положень реальній ситуації.

Дослідження правової ідентичності особи доводять, що рівень дотримання громадянами норм Конституції України, інших законів та підзаконних нормативно-правових актів рівнозначно залежить і від суб'єктивного ставлення особи, і від відповідності запропонованих державою правових норм правовим ідеалам, які були сформовані особою у ході її правової соціалізації.

7. Досліджено зв'язок правової ідентифікації та процесу правового виховання. Встановлено, що і правова ідентифікація, і правове виховання характеризуються послідовністю перебігу, впливають на характер правової поведінки суб'єкта права, залежать від віку, характеру, уявлень особи про мораль, її інтелектуальних здібностей.

Констатовано низький рівень правової обізнаності громадян України, причинами якого вважаємо: брак політичної волі, відсутність належної правової

ідеології, здатної популяризувати правомірну поведінку, низький рівень правової активності громадян, недостатні, часто неефективні практичні заходи правового виховання населення.

Низький рівень охорони та захисту прав людини в Україні є причиною нігілістичних проявів правосвідомості особи, становлення асоціальної у правовому аспекті особистості, яка характеризується негативною правовою ідентичністю.

8. Ефективність державних заходів, спрямованих на запобігання порушенню суб'єктивних прав, результати роботи з їх відновлення напряду залежать від правової ідентичності осіб, які представляють державу на різних рівнях. В цей же час, якість правової освіти, часте використання юридичного інструментарію у процесі професійної діяльності юристів, кваліфікація, соціально-економічні умови життя юриста, винагорода за діяльність правника, – це чинники, які комплексно впливають на якість професійної правової ідентичності.

9. Основною загрозою української держави, яка посягає на політичні, економічні, правові, моральні та культурні засади її розвитку, є корупція. До шляхів протидії корупції в Україні відносимо зменшення корупційної активності громадян через формування позитивної правової ідентичності, високого рівня правосвідомості та правової культури. Самостійними проблемами позитивного перебігу правової ідентифікації визначено водночас і крайню бідність значної частини населення України, і навпаки, гіпертрофовані матеріальні претензії окремих осіб. З'ясовано, що характер правової ідентичності особи залежить від сформованої ієрархії ціннісних уявлень та життєвих установок особи, її духовного світу та переконань.

10. До основних характеристик особи, яка володіє позитивною правовою ідентичністю, у демократичному суспільстві належить відчуття однакового для всіх простору соціальної свободи, що забезпечується рівністю прав і обов'язків кожного і захищається державою, наявність особистої оцінки власних законних прав та розуміння шляхів їх можливого використання, розуміння індивідуального

правового статусу як формально юридичної рівності всіх перед законом, наявність індивідуальної правосвідомості, яка спрямована на суспільно значимі цінності свободи, справедливості, правопорядку тощо, розуміння можливості вибору в прийнятті правових рішень та можливої відповідальності за них, рефлексія правових норм у індивідуальній поведінці, толерантність як форма взаємодії з іншими суб'єктами права.

11. Правова національно-патріотична державна ідеологія формує належний рівень правової ідентичності, де особа на психоемоційному рівні володіє правовим зв'язком із державою, через процедуру правової ідентифікації усвідомлює себе невід'ємною частиною єдиного складного соціально-правового «організму». Своєю чергою, розвиток української держави як соціальної передбачає подальшу демократизацію та зростання відповідальності держави перед громадянином. Необхідне дотримання на практиці основних принципів права, сприяння розвитку обізнаності громадян у праві, з розвиненою правосвідомістю та позитивною правовою ідентичністю.

12. Запропоновано такі шляхи вирішення проблеми правової ідентичності в Україні: проведення демократизації та гуманізації правових норм; забезпечення правової обізнаності населення; створення комплексного підходу щодо організації правового виховання населення; підвищення престижу права та довіри населення до державних органів; ефективність проведення політико-правових реформ; підвищення соціально-правової активності осіб; формування національно-патріотичної правової ідеології.

ВИСНОВКИ

У дисертації комплексно досліджено правову ідентичність особи у площині загальнотеоретичної юриспруденції. Для цього розкрито сутність правової ідентичності особи як юридичної категорії, її функції, компоненти та види, розглянуто механізм її формування, розкрито проблеми функціонування правової ідентичності особи в Україні та запропоновано шляхи їхнього вирішення. Основні наукові і практичні результати роботи є такими:

1. Доведено, що сучасні проблеми в державній та правовій сферах зумовлюють необхідність підвищення уваги наукової спільноти до проблем ролі особи у правовій системі. Констатовано фрагментарність аналізу правової ідентичності в межах юриспруденції.

Проаналізувавши стан дослідження правової ідентичності констатуємо неоднозначність та різноплановість у науковій оцінці правової ідентичності. Основою доктринального аналізу стали класичні праці мислителів. Історіографію політико-правових досліджень проблем ідентичності вивчали в межах різних наук гуманітарного спрямування. Зазначене зумовлює комплексність досліджуваної категорії та відповідні методологічні підходи.

Встановлено плюралізм та взаємодоповненість наукових методів як основоположних ідей, керівних основ пізнавальної діяльності проблем правової ідентичності. Для дослідження правової ідентичності слід використовувати синергетичний підхід, що зумовлено відсутністю сталого розуміння сучасного вияву правової ідентичності особи, тому, приймаючи її за «точку біфуркації», досліджено тенденцію нелінійних змін. Антропологічний підхід, зумовлений загальною гуманізацією юридичної науки, передбачає перманентне розуміння правової ідентичності як індивідуальної якості особи. За допомогою соціолого-юридичного підходу визначені закономірності та динаміка функціонування правової ідентичності, наслідки дії правових норм на процес правової ідентифікації.

2. Узагальнено п'ять історичних етапів генезису вчень про правову ідентичність: (1) первинні зародки ідеї ідентичності в контексті вчення про людську неповторність та необхідність зв'язку громадянина з державою (античні мислителі); (2) дослідження правової сутності людини, розвитку права як ціннісної категорії (Середньовіччя); (3) розвиток доктрини прав людини та ідеї свободної волі особи (Просвітництво); (4) формування доктрини соціальної ідентичності та аналіз вольової сутності людини (XVIII–XX ст.); (5) розширення розуміння правової ідентичності як самостійної юридичної категорії, визначення її ролі для розвитку правової системи глобалізованого суспільства (сучасний етап).

3. Встановлено, що правова ідентичність – це персоналізована якість особи, яка відображає стан психологічного засвоєння власного правового статусу та свідчить про усвідомлення особою своєї ролі у правовій системі.

Виокремлено ознаки правової ідентичності особи, серед яких: індивідуальний характер; соціально-правова природа; формування в процесі правової ідентифікації; результат взаємодії особи та індивідуального правового статусу; внутрішній суб'єктивний імператив для правомірної поведінки; чинник підвищення правової активності особи; здатність до трансформації мислення в процесі правової соціалізації.

4. Виокремлено структурні компоненти правової ідентичності особи, серед яких: нормативний (об'єктивне визначення елементів правового статусу особи), психологічний (інтелектуальна діяльність особи щодо осмислення і психологічного засвоєння індивідуального правового статусу) та поведінковий (обумовленість правової поведінки характером правової ідентичності особи). Функції правової ідентичності розуміємо як основні напрями її впливу на правові відносини. За критерієм суб'єктивного спрямування функції згруповано у дві категорії: індивідуальні (такі функції правової ідентичності, при здійсненні яких суспільно корисний результат спрямований перш за все на суб'єкт правової ідентичності) та соціальні (функції, при яких проявляється суспільно корисна

роль правової ідентичності не лише для її суб'єкта, але і для окремих соціальних груп чи суспільства у цілому).

Запропоновано класифікацію правової ідентичності особи: за сферою діяльності суб'єкта (загальна і професійна правова ідентичність), за характером зв'язку з державою (громадяни та особи, які не пов'язані з державою громадянством), за ступенем суспільної користі (позитивна і негативна правова ідентичність).

5. Встановлено, що механізмом формування правової ідентичності є процес правової ідентифікації. Його визначено як інтелектуальний процес самооцінки і сприйняття особою її індивідуального правового статусу, що формує правову ідентичність як персоналізовану якість особи.

6. Визначено основні елементи механізму формування правової ідентичності: об'єкт (індивідуальний правовий статус особи) та суб'єкт правової ідентифікації (фізична особа, учасник процесу правової соціалізації, яка має достатній рівень теоретичних знань і практичний досвід реалізації правових норм, володіє комунікативними властивостями та характеризується високою правовою активністю).

7. Доведено, що забезпечувальними елементами механізму формування правової ідентичності особи є явища матеріального чи духовного світу, які, впливаючи на процес правової ідентифікації, спричиняють якісні зміни правової ідентичності. Їх розмежовано на дві основні групи: індивідуальні та соціально-правові. До індивідуальних належать інтелектуальні здібності особи, її характер, емоційність (темперамент) і духовність. До соціально-правової групи елементів віднесено: дієвість та забезпеченість державним захистом правових норм, загальний стан розвитку правової системи, доступність права, стан розвитку інституту прав людини, правову культуру суспільства, об'єктивність правосуддя, рівень економічного розвитку держави, ефективність правового виховання тощо.

8. Досліджено, що глобалізаційні зміни супроводжуються руйнацією усталених форм людського співіснування, радикальною трансформацією системи

цінностей суспільства, модернізацією правових явищ та нівелюванням традиційного ідентифікаційного процесу.

Доведено, що глобалізація, породжуючи цілий спектр проблем для правового самовизначення особи, провокує виникнення кризи правової ідентичності, яку потрактовано як стан правової невизначеності особи, часткової або повної втрати раніше досягнутої правової ідентичності.

Встановлено види походження кризи правової ідентичності: нормативне (виникає через істотні зміни в індивідуальному правовому статусі суб'єкта права, що породжується трансформацією правової реальності) або психологічне (сукупність особистісних чинників, які перешкоджають процесу правової адаптації особи).

Акцентовано, що криза правової ідентичності водночас може мати і руйнівні наслідки для особистості, і навпаки, – сприяти формуванню рис, які допоможуть особі в майбутньому зміцнити індивідуальний правовий статус та подолати негативні виклики глобалізації.

9. В Україні виявлено чимало недоліків у сфері правової ідентифікації, що зумовлено: низьким рівнем правової обізнаності громадян, фактичною незахищеністю прав людини, низькою правовою культурою, поширенням правового нігілізму, недостатнім рівнем матеріальної забезпеченості, корупцією, необ'єктивністю судової системи, прогалинами в законодавстві, макроекономічними та політичними факторами.

Констатовано, що через недостатню дієвість правових норм право втрачає своє аксіологічне значення, а індивідуальний правовий статус особи як безпосередній об'єкт правової ідентифікації набуває фіктивних рис.

10. Запропоновано такі шляхи вирішення проблеми правової ідентичності в Україні:

- демократизація та гуманізація правових норм (закріплення принципів і норм, які містять демократичні цінності; розвиток механізмів, які забезпечують становлення, підтримку та розвиток демократичних інститутів у середині держави, закріплюють права людини та сприяють їхньому розвитку);

- забезпечення правової обізнаності населення (підвищення доступності правових норм, належний юридико-технічний механізм та правильне тлумачення, посилення гарантій щодо забезпечення гласності в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, удосконалення процедур оприлюднення нормативно-правових актів);

- удосконалення організаційних заходів правового виховання населення (з'ясування потреби володіння правовими знаннями населення України та вжиття адресних заходів з підвищення рівня знань змісту індивідуального правового статусу; підготовка та перепідготовка фахівців різного рівня, залучених до процесу правового виховання; вироблення комплексу заходів правового виховання для різних вікових груп громадян; активізація діяльності агентів правової соціалізації);

- підвищення престижу права (забезпечення дієвості та ефективності правових норм шляхом реалізації принципу неминучості юридичної відповідальності, приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних правових стандартів);

- підвищення довіри населення до державних органів (завдяки налагодженню роботи судів відповідно до усталених у демократичному суспільстві принципів здійснення правосуддя та правоохоронної діяльності, ефективний розгляд скарг громадян на роботу судових та правоохоронних органів, забезпечення можливості вільного висвітлення проблем роботи судових та правоохоронних органів у засобах масової інформації, усунення корупції та ефективна боротьба з будь-якими її проявами).

- ефективне здійснення політико-правових реформ, викликаних необхідністю комплексного та системного оновлення національного законодавства задля передачі більшої кількості владних повноважень органам місцевого самоврядування, оновлення судової гілки влади в Україні, а також необхідністю посилення гарантій захисту прав та свобод людини;

- підвищення соціально-правової активності осіб (залучення громадян до участі в управлінні державними справами завдяки створенню умов, які сприяють

активній реалізації політичних прав, популяризація серед населення активної співпраці з органами держави для відновлення порушених прав чи законних інтересів);

- формування національно-патріотичної правової ідеології, підпорядкованої завданням утвердження України як соціальної, суверенної, демократичної та правової держави, виховання у громадян почуттів власної гідності, відповідальності, солідарності в умовах верховенства права.

ДОДАТКИ

Додаток А

ОПИТУВАННЯ ГРОМАДЯН

Схема 1.1

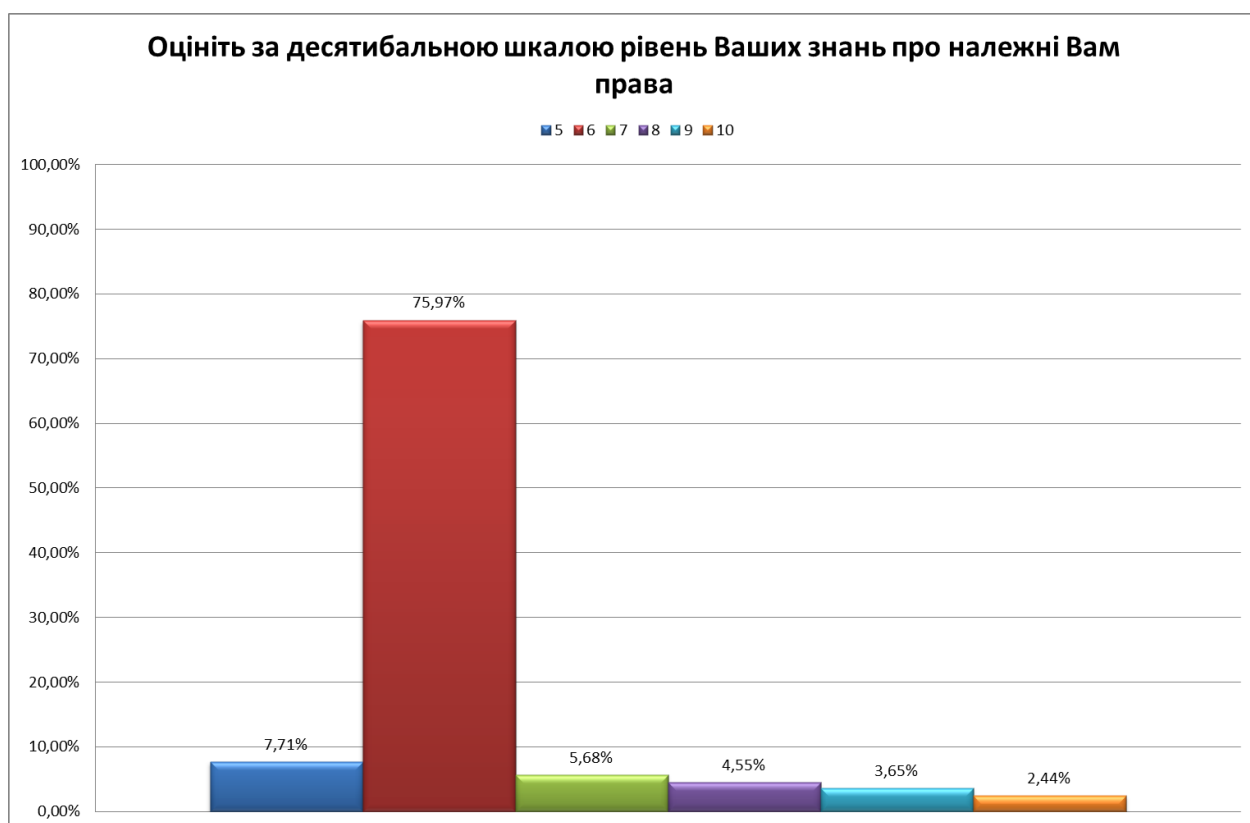

Схема 1.2

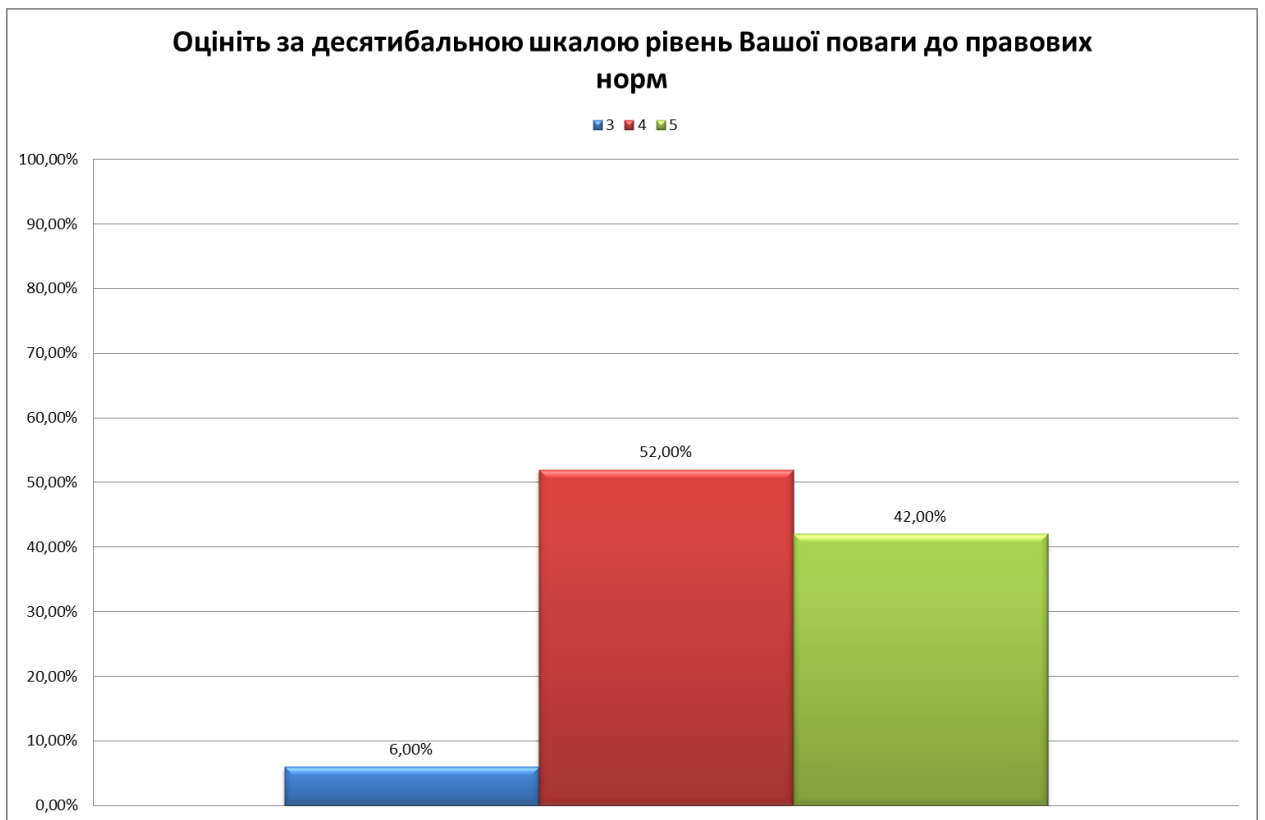

Схема 1.3

Схема 1.4

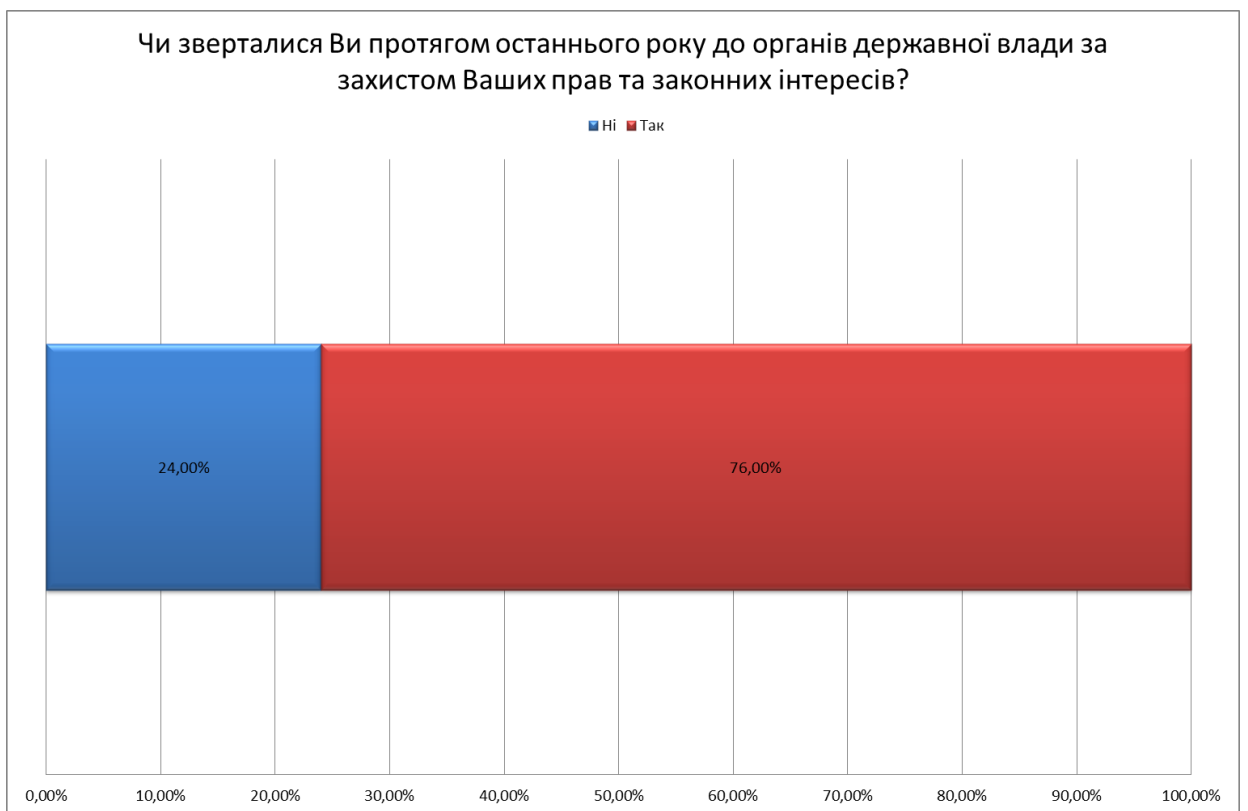

Схема 1.5

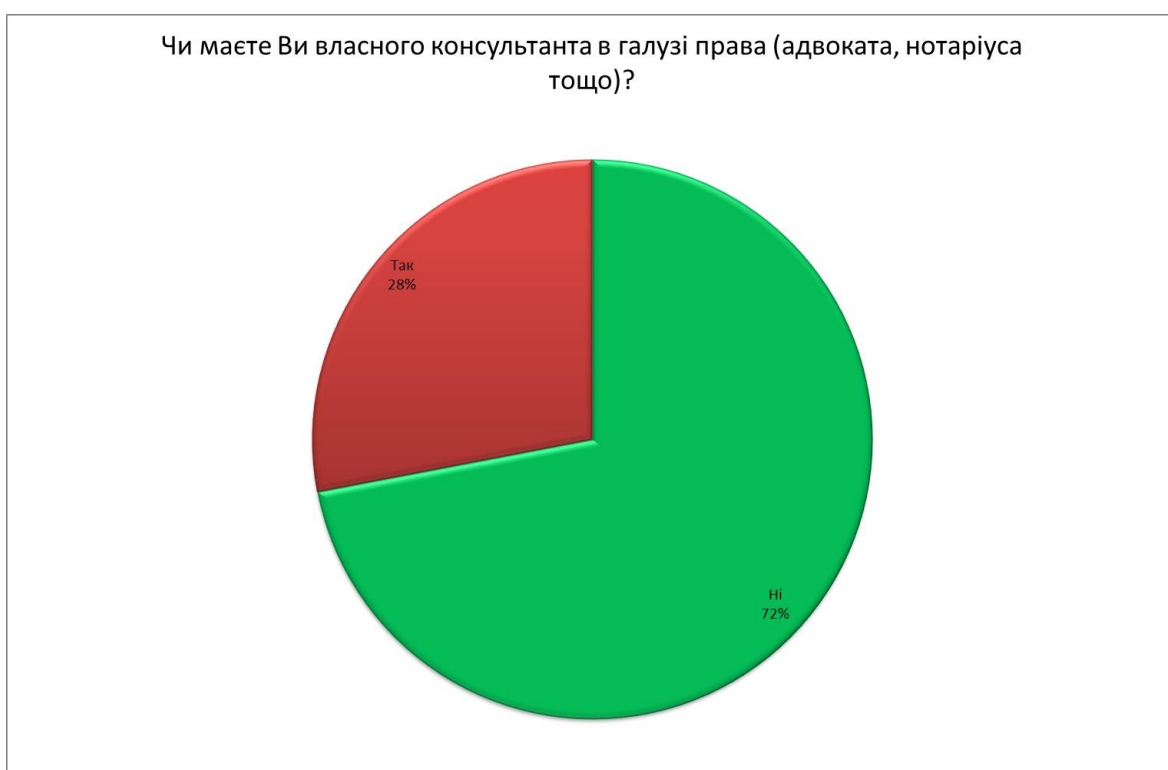

Схема 1.6

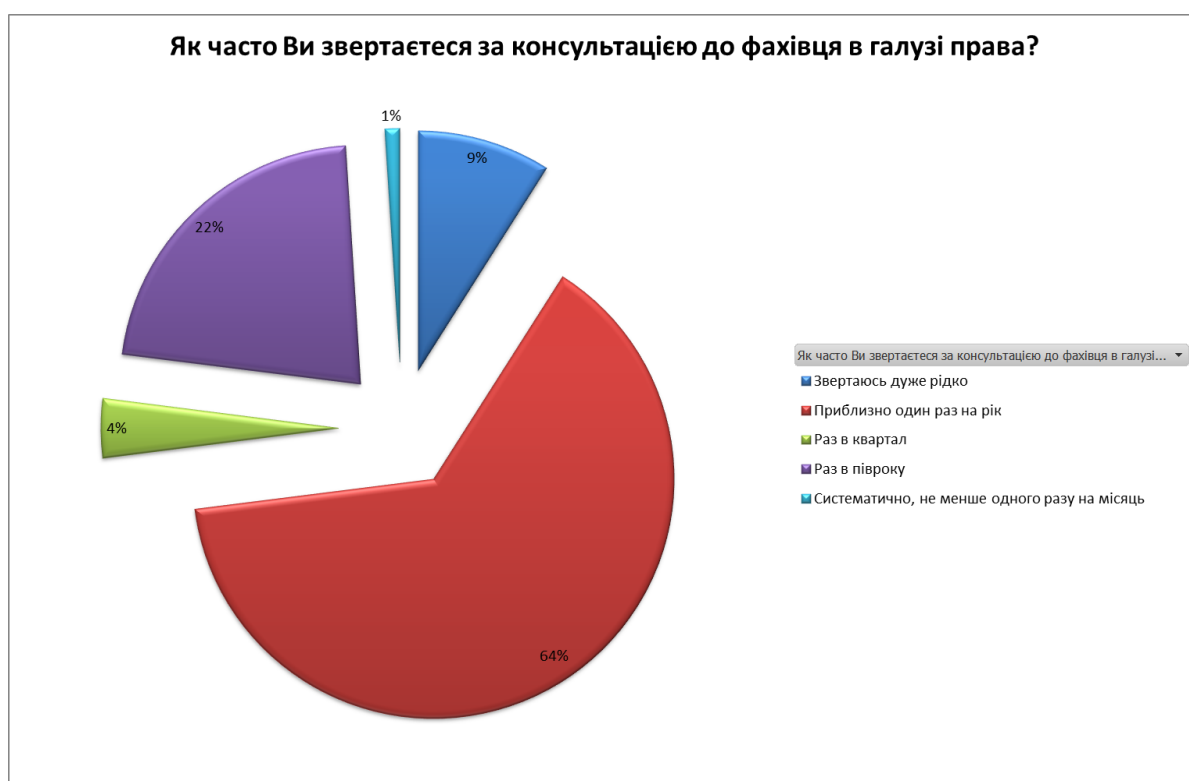

Схема 1.7

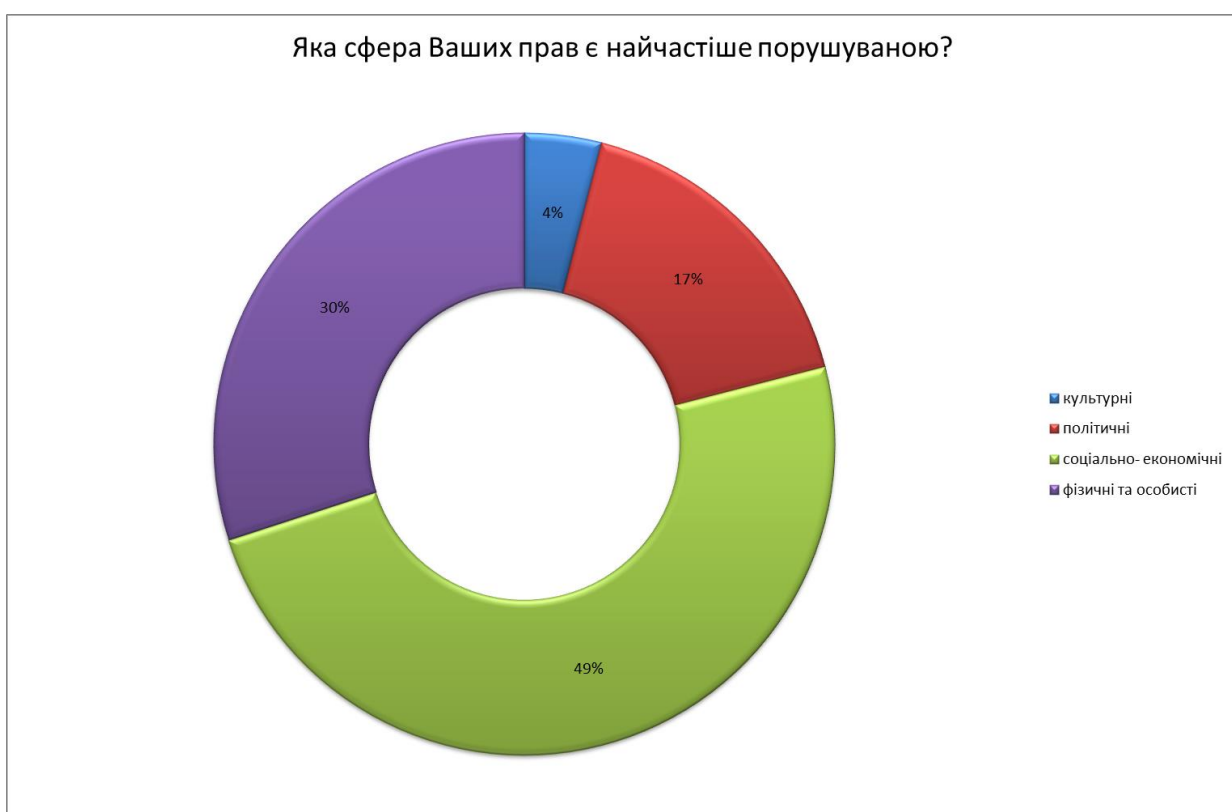

Схема 1.8

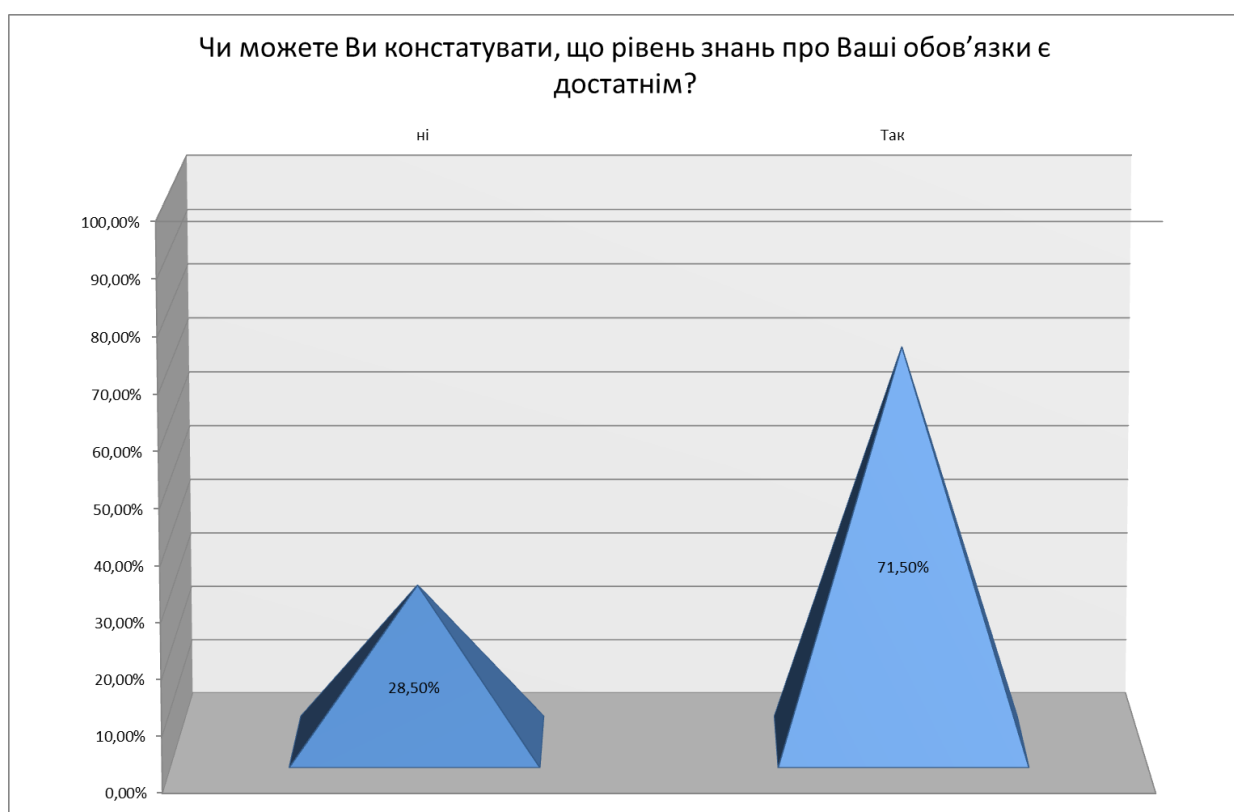

Схема 1.9

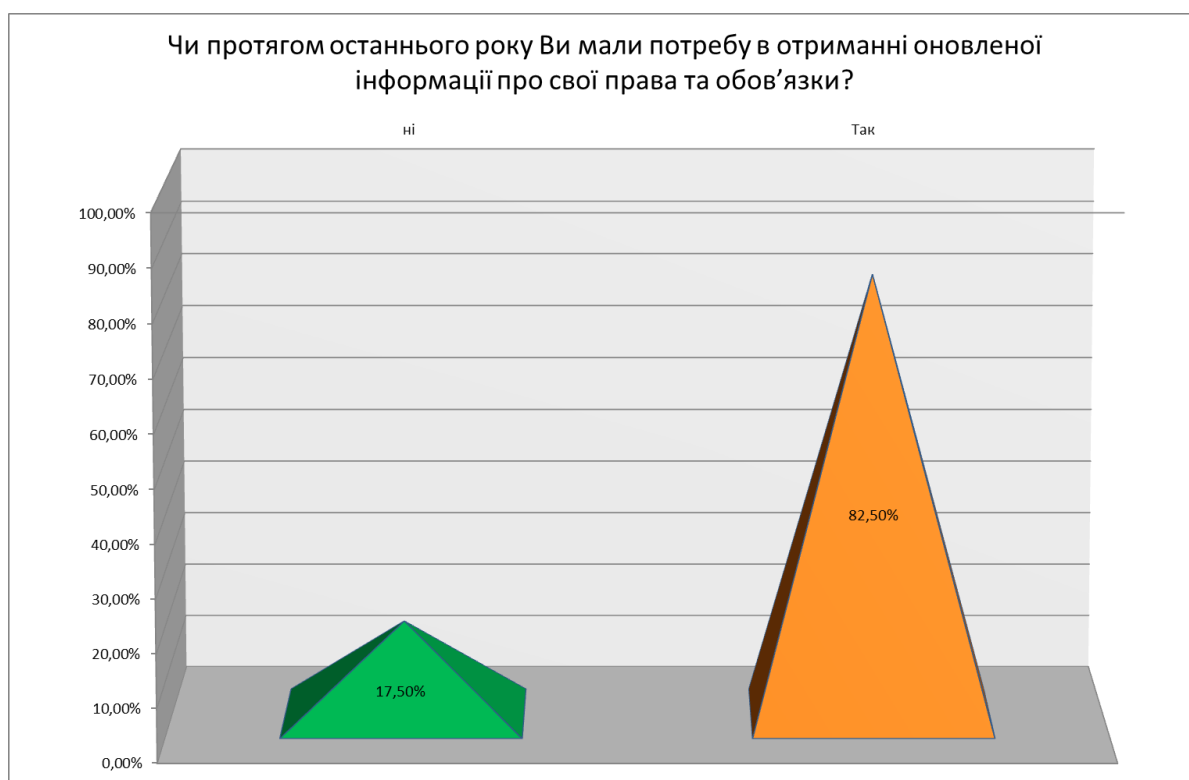
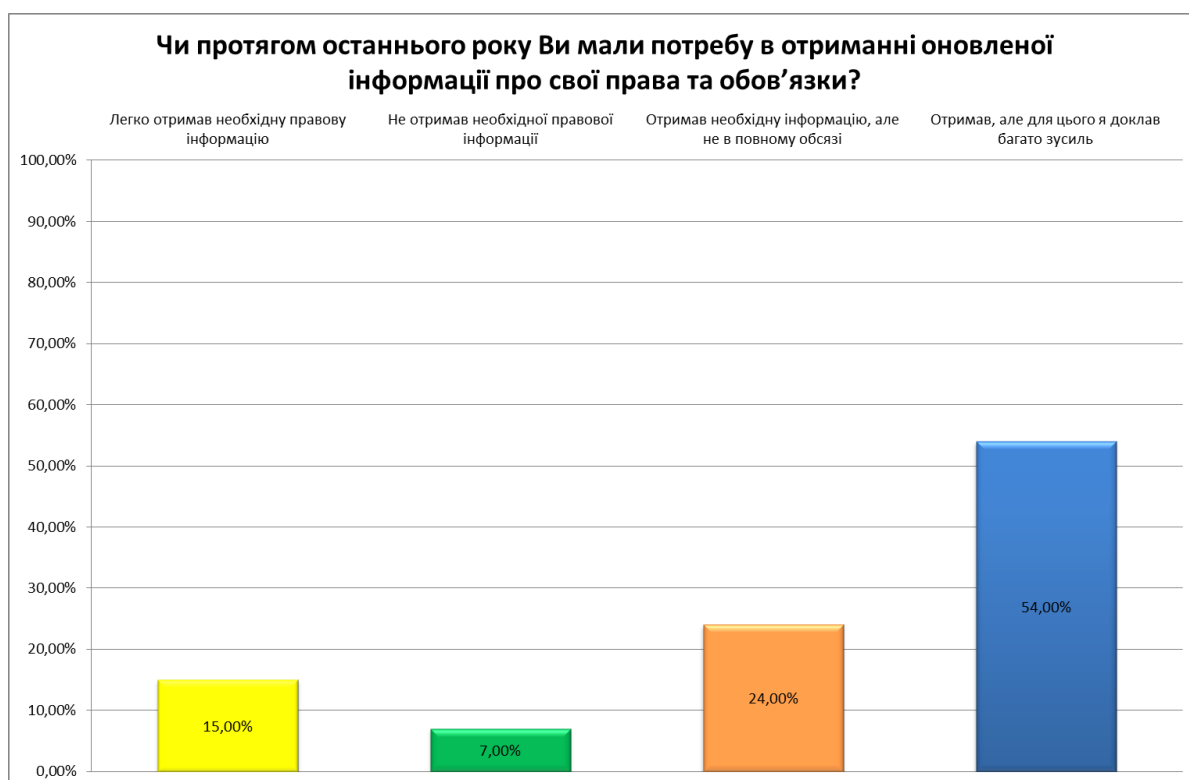

Схема 1.10

ОПИТУВАННЯ ЮРИСТІВ

Схема 1.1

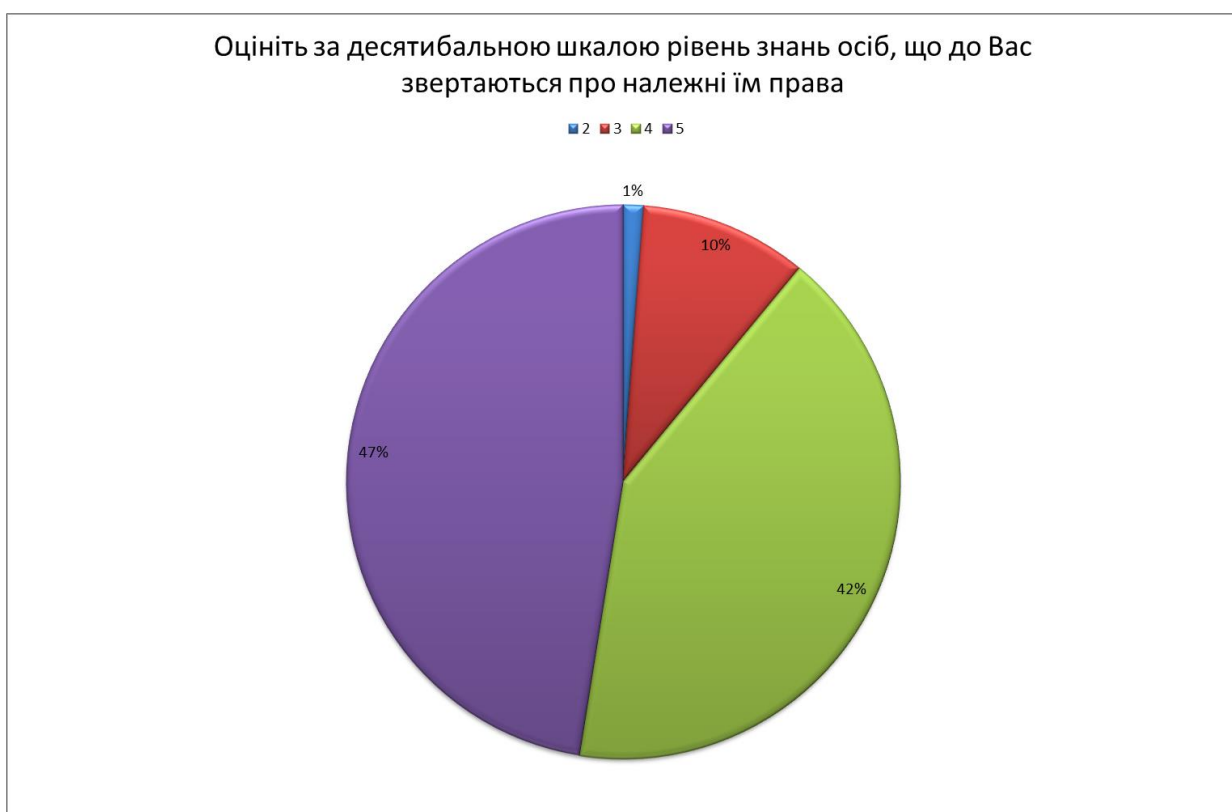

Схема 1.2

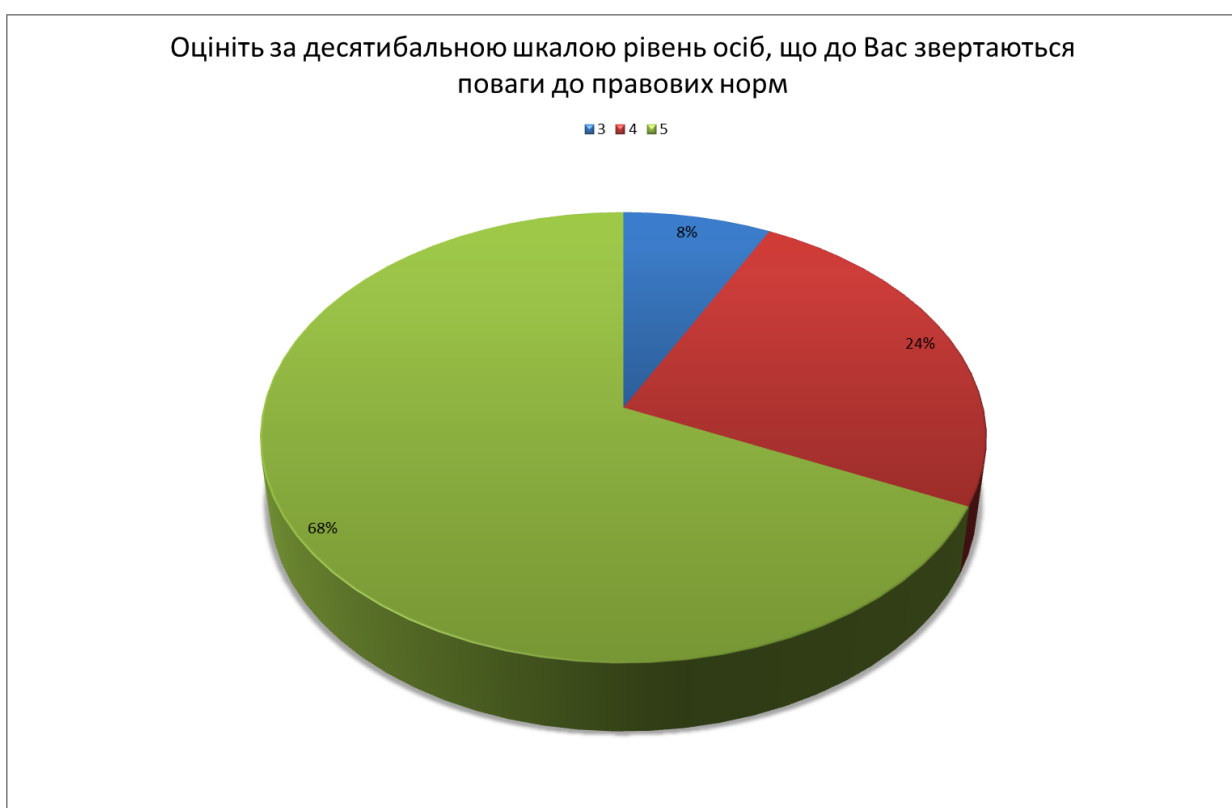

Схема 1.3

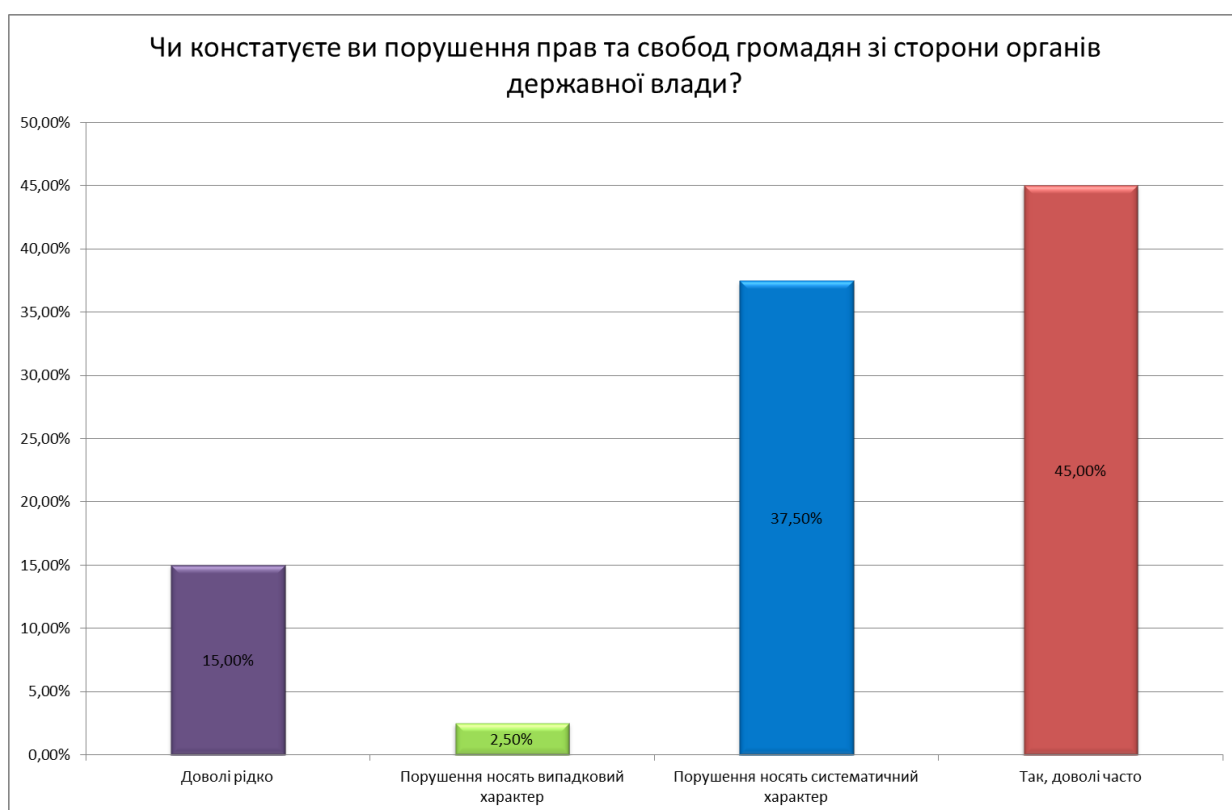

Схема 1.4

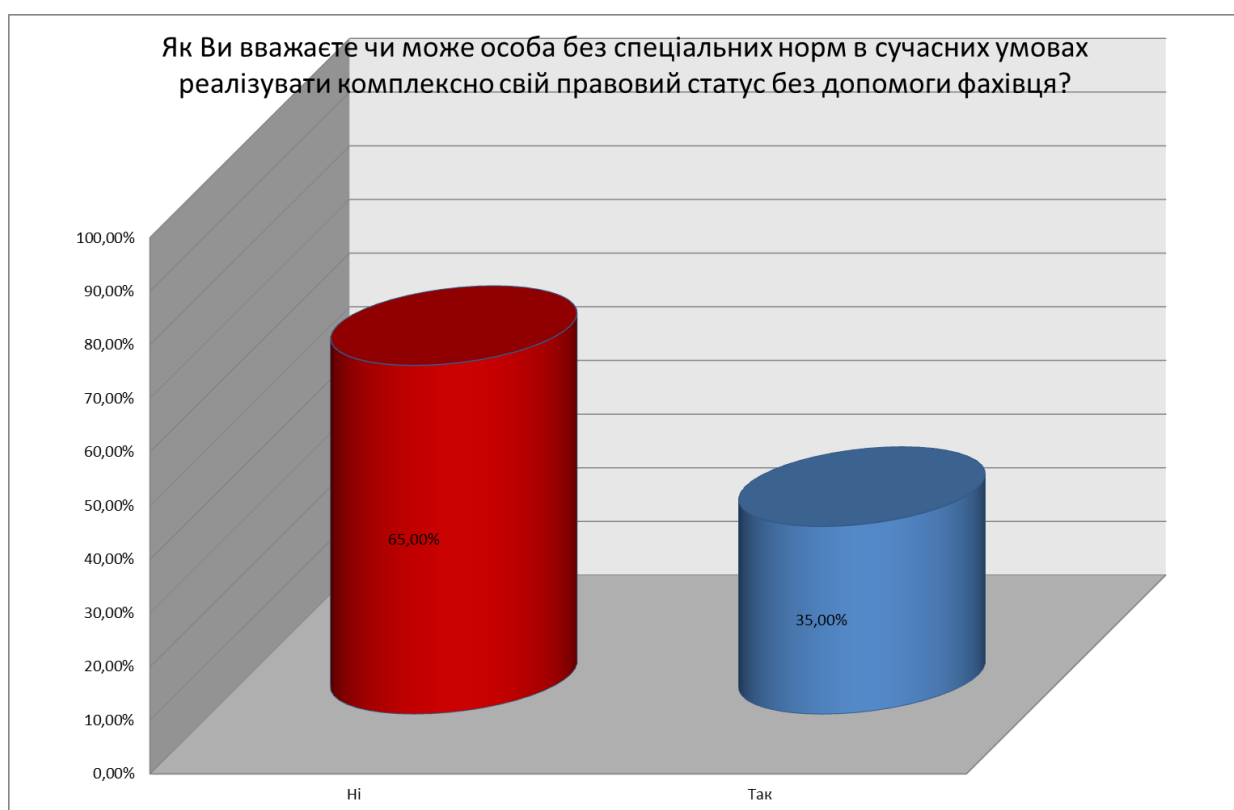

Схема 1.5

Схема 1.6

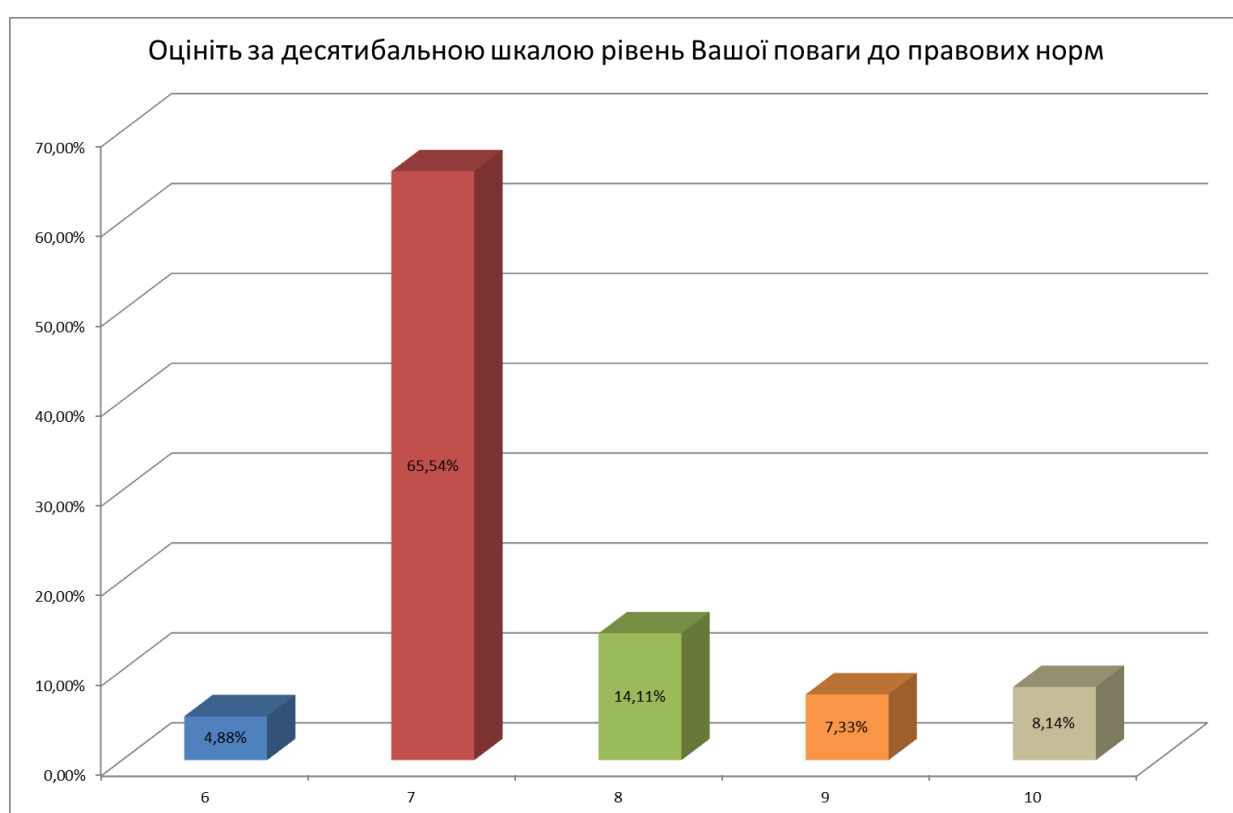

Схема 1.7

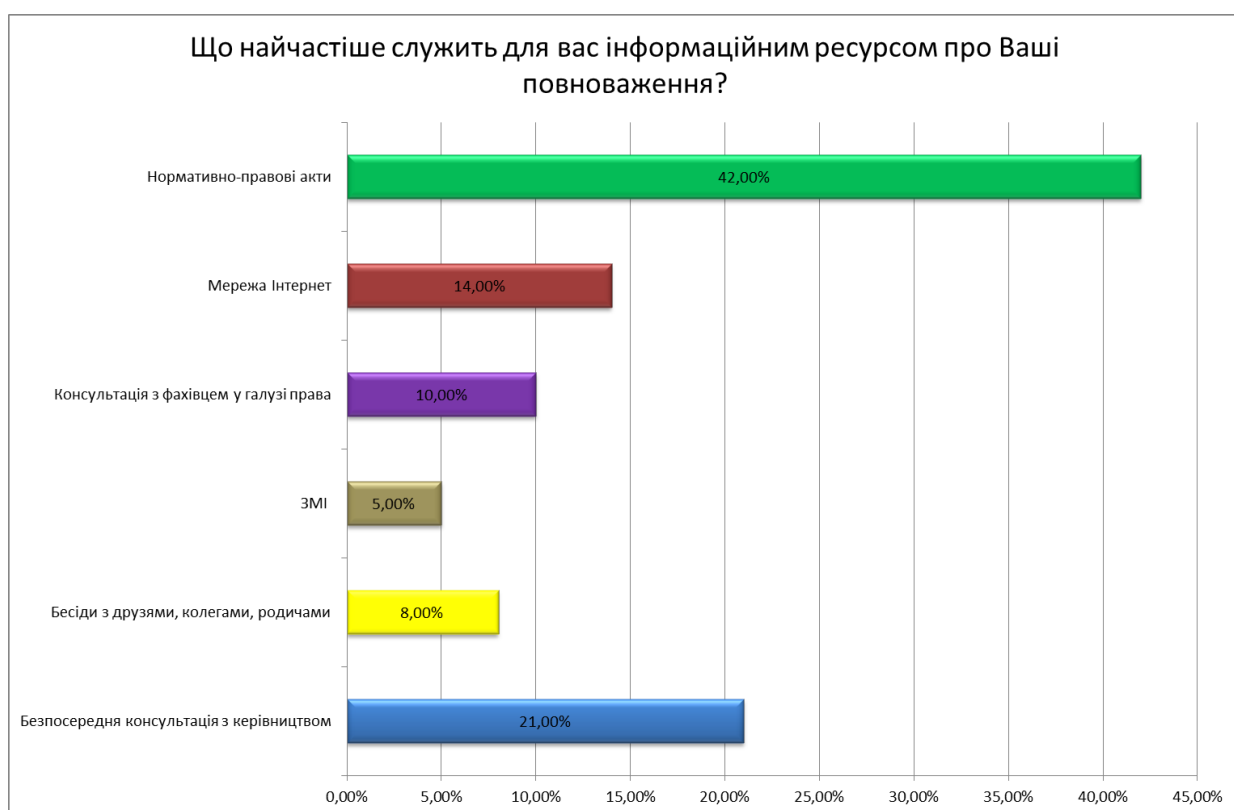

Схема 1.8

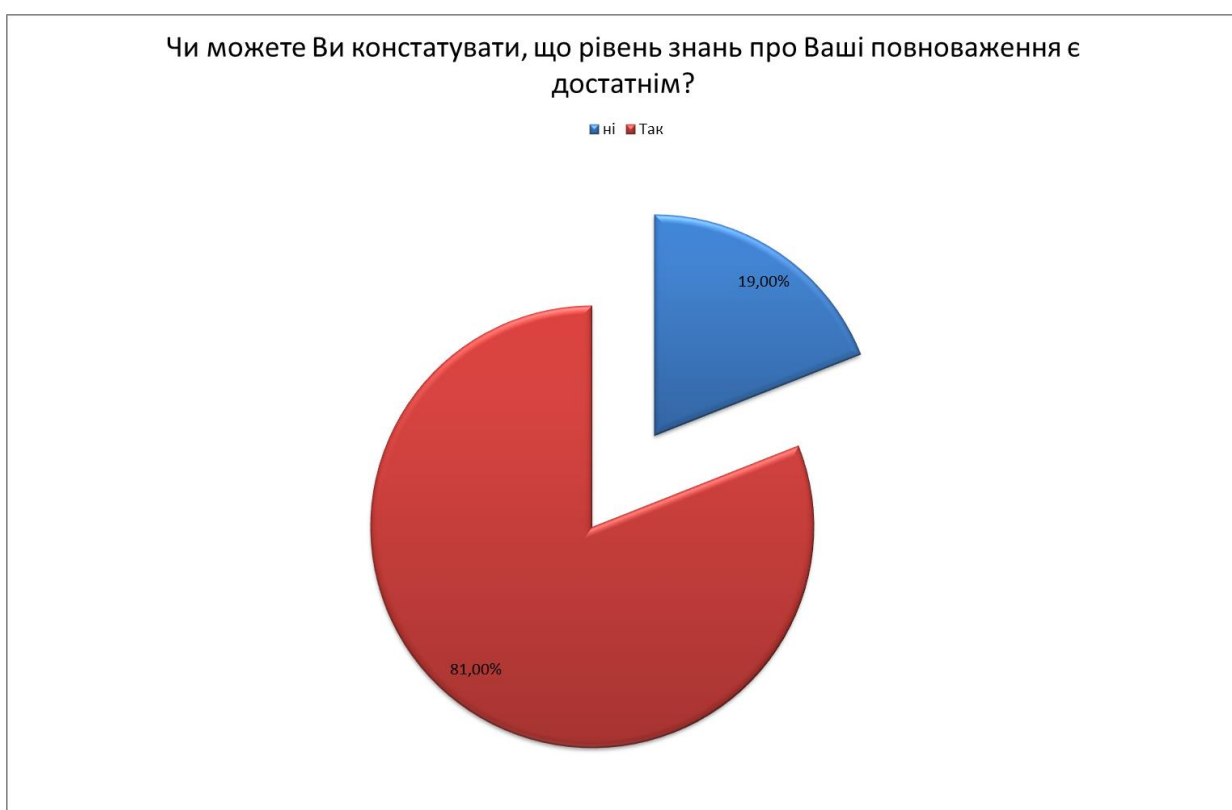

Схема 1.9

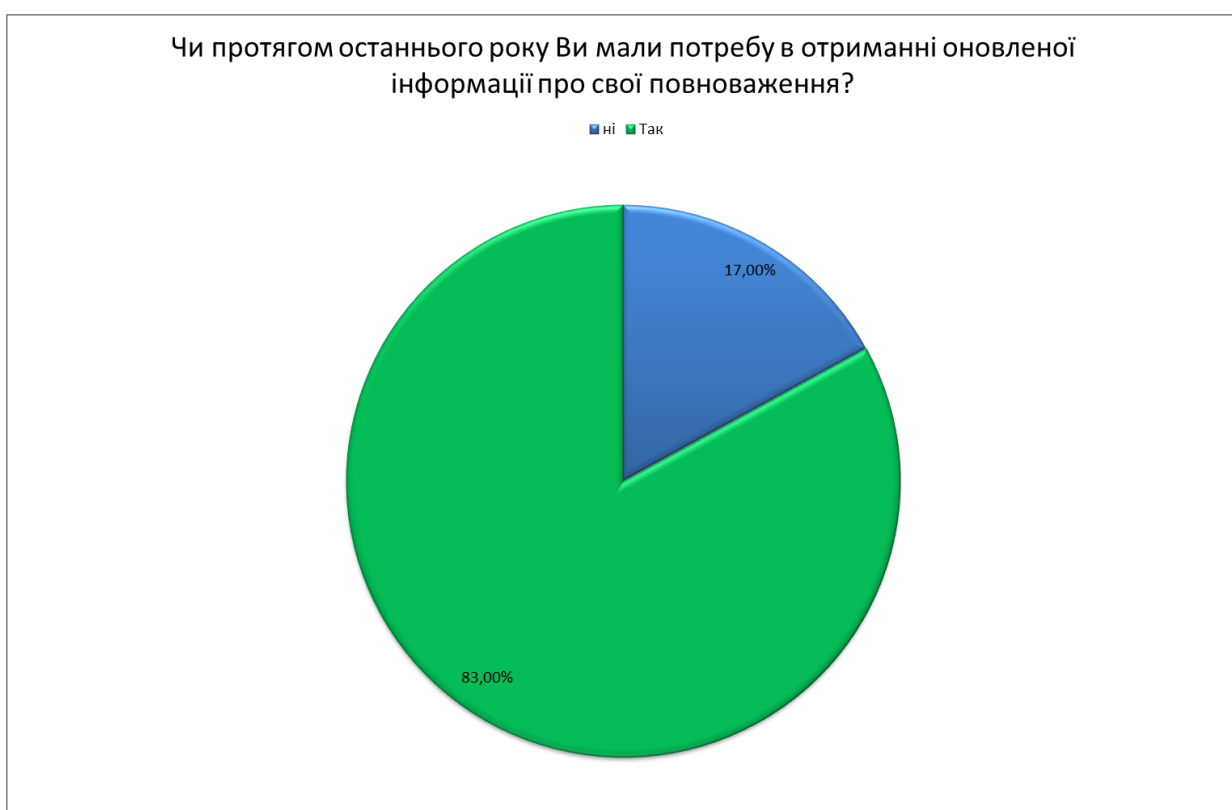
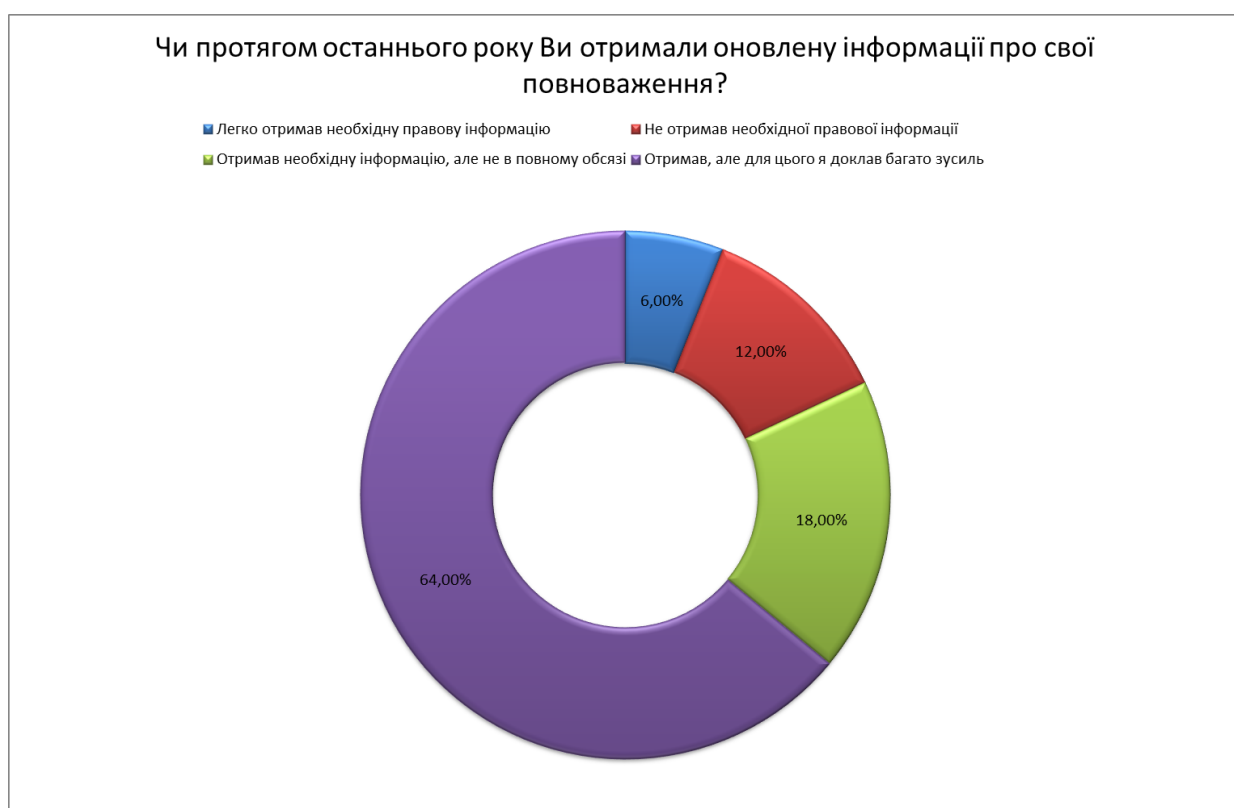

Схема 1.10

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аарніо А. Хто ми? Проблеми соціальної, культурної та правової ідентичності [Електронний ресурс] / А. Аарніо // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 18–24. – Режим доступу : [http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13621/02-Aarnio.pdf?sequence=1.]
2. Акопов С. В. Идентичности в эпоху глобальных миграций / С. В. Акопов, М. С. Розанова. – СПб. : Изд-во ДЕАН, 2010. – 272 с.
3. Алексеев С. С. Восхождение к праву: роиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. – 752 с.
4. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / [упоряд. : С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд ; відп. ред. С. Головатий ; наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко ; вст. сл. С. Головатий]. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – 992 с.
5. Анцелевич Г. О. Міжнародне право : підруч. / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук. – К. : Алерта, 2003. – 410 с.
6. Арістотель. Політика / пер. з давньогрец. та передм. О. Кислюча / Арістотель. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
7. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование / С. И. Архипов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 469 с.
8. Афанов А. П. Социализация индивида как субъективно-объективный процесс : моногр. / А. П. Афанов. – Донецк : ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2001. – 232 с.
9. Бабенко В. М. Проблеми соціальної ідентичності в історії філософської думки: український контекст / В. М. Бабенко // Ідентичність у сучасному вимірі : матер. Міжнар. наук.-теорет. конф. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 402 с.

10. Балинська О. М. Основи соціології права / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Львів : ЛьвДУВС, 2013. – 411 с.
11. Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права : навч.-метод. посіб. / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Львів : Вид-во ЛьвДУВС, 2008. – 320 с.
12. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві : моногр. / О. О. Бандура. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 200 с.
13. Баткин Л. М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л. М. Баткин. – М. : Наука, 1989. – 270 с.
14. Бауман З. Индивидуализированное общество / [пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
15. Бисага Ю. М. Місце та роль порівняльного правознавства у системі підготовки конкурентоздатного працівника / Ю. М. Бисага, Д. М. Белов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [<http://www.pravoznaves.com.ua/period/article/12997/%DE#chapter.>]
16. Боброва К. А. Ідентичність у сучасному соціумі / К. А. Боброва // Матер. Міжнар. наук.- теорет. конф. 14 –15 листопада 2006 р. – Донецьк : Юго-Восток ЛТД, 2006. – С. 19–20.
17. Бойченко М. І. Системний підхід у соціальному пізнанні : ціннісний та функціональний аспекти : моногр. / М. І. Бойченко. – К. : Промінь, 2011. – 320 с.
18. Борисов Г. А. Теория государства и права : учеб. / Г. А. Борисов. – Белгород : Изд-во Бел. ГУ, 2007. – 292 с.
19. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : моногр. / М. Й. Боришевський. – Суми : Вид. буд. «Еллада», 2012. – 608 с.
20. Бортник Н. П. Розуміння особистості у філософській правовій думці / Н. П. Бортник // Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку : матер. учасн. І заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 10 квітня 2014 р.). – Львів : ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2014. – С. 3–5.

21. Братасюк В. М. Людина-особистість як суб'єкт реалізації принципу верховенства права [Електронний ресурс] / В. М. Братасюк // Наше право. – 2012. – № 1, ч. 1. – С. 19–24. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nashp/2012_1_1/Bratasuk.pdf.

22. Братасюк В. М. Людина-особистість як суб'єкт права: методологічні засади дослідження / В. М. Братасюк // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 1(1). – С. 64–70.

23. Братасюк В. М. Правова особистість в умовах правової реальності європейського середньовіччя [Електронний ресурс] / В. М. Братасюк // Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – 2011. – Т. 3, № 20. – С. 24–30. – Режим доступу : [[http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/7366/8399.](http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/7366/8399)]

24. Братасюк М. Г. Філософсько-методологічні засади становлення правової доктрини в сучасній Україні / М. Г. Братасюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – С. 11–15. – (Серія «Юридичні науки»).

25. Вакулик І. І. Римське право в латиномовній термінології : метод. посіб. / І. І. Вакулик. – К. : Вид. центр НУБІП України, 2010. – 140 с.

26. Вальдштайн В. Записано у серці людини: природне право як основа людського суспільства / В. Вальдштайн. – Стрий ; Дрогобич : Коло, 2012. – 152 с.

27. Вдовичин І. Я. Інтеграційний вимір інституту прав людини : моногр. / І. Я. Вдовичин, І. М. Жаровська, Ю. О. Фігель. – Львів : Сполом, 2013. – 186 с.

28. Вдовичин І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. / І. Я. Вдовичин, В. В. Смолей. – Львів : ФОП Кундельський Г. Л., 2012. – 344 с.

29. Вдовичин І. Я. Свобода особи в правовій українській політичній думці (20-30 рр. ХХ ст.) : моногр. / І. Вдовичин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 512 с.

30. Великий сімейний юридичний довідник на всі випадки життя / уклад. : О. М. Сичов, Д. С. Довбій, Д. М. Бірюк. – Х. : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. – 725 с.

31. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту : П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. – К. : Дніпро, 2009. – 1332 с.

32. Верховний Суд України. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
[[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/BC0631CD5091F1D6C2257B7C00453E96](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/BC0631CD5091F1D6C2257B7C00453E96).]

33. Верховний Суд України. Аналіз стану здійснення судочинства у 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
[[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/D7F9F72E78DA88ECC2257F730036F282](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/D7F9F72E78DA88ECC2257F730036F282).]

34. Верховний Суд України. Аналіз стану здійснення судочинства у І півріччі 2016 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
[[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/8CB8A0D97939D5B8C2258041004441BB](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/8CB8A0D97939D5B8C2258041004441BB).]

35. Верховний Суд України. Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
[[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/21D52E3EA231AA0DC2257B7C003825D2](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/21D52E3EA231AA0DC2257B7C003825D2).]

36. Верховний Суд України. Судова практика призначення покарань за хабарництво (ст. 368 Кримінального кодексу України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
[[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/794496FD411578BFC2257B7C004AACF0](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/794496FD411578BFC2257B7C004AACF0).]

37. Верховний Суд України. Судова практика розгляду кримінальних справ про службові злочини з ознаками корупційних діянь (статті 364, 365 та 368 Кримінального кодексу України), а також справ про адміністративну відповідальність за порушення вимог Закону від 5 жовтня 1995 р. «Про боротьбу з корупцією» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/D63ED85C5AE2D6F0C2257B7C0047226A.]

38. Войтович Р. В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз) : моногр. / Р. В. Войтович. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 680 с.

39. Волошенюк А. В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика / А. В. Волошенюк. – Х. : Прометей-Прес, 2005. – 104 с.

40. Воропай Т. С. В пошуках себе. Ідентичність та дискурс / Т. С. Воропай. – Х. : ХДПУ, 1999. – 418 с.

41. Галицький І. В. Формування толерантності у правосвідомості та правовій культурі громадян України / І. В. Галицький // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – Число 2(21). – С. 16–22.

42. Гарасимів Т. З. Антропологія феномену особистості / Т. З. Гарасимів, Б. І. Базарник // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2016. – № 845. – С. 368–373. – (Серія «Юридичні науки»).

43. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір : монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 524 с.

44. Гарасимів Т. З. Індивідуальне в соціалізації: філософсько-правовий вимір / Т. З. Гарасимів, Н. В. Мартинюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2016. – № 837. – С. 236–240. – (Серія «Юридичні науки»).

45. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : моногр. /

Т. З. Гарасимів. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 420 с.

46. Гарасимів Т. З. Формування особистості: кореляція «соціально-індивідуальне» / Т. З. Гарасимів // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2016. – № 837. – С. 241–246. – (Серія «Юридичні науки»).

47. Гессе Г. Степовий вовк: роман / Г. Гесс; [пер. з нім. Євгена Поповича]. – Х. : Фоліо, 2011. – 280 с.

48. Гетьман А. П. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян. – Х. : Право, 2014. – 242 с.

49. Глобализация и социальные институты: социологический поход / [Н. И. Лапин, И. Ф. Девятко, В. Н. Фомина и др.; отв. ред. И. Ф. Девятко, В. Н. Фомина], Ин-т социологии РАН. – М. : Наука, 2010. – 335 с.

50. Глобалізація як чинник формування міграційних систем / Н. П. Бортник, І. Ю. Хомишин // Митна справа. – 2014. – № 1 (91), ч. 2, кн. 2. – С. 248–254.

51. Глотов Б. Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу : моногр. / Б. Б. Глотов. – Дніпропетровськ : Моноліт, 2002. – 216 с.

52. Гнатенко П. И. Идентичность : философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : Арт-Пресс, 1999. – 466 с.

53. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 622 с.; Т. 2. – 1991. – 735 с.

54. Гобозов И. А. Государство и национальная идентичность : Глобализация или интернационализация? / И. А. Гобозов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 200 с.

55. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания. Понятие, критерии, методика измерения / В. В. Головченко. – К. : Наук. думка, 1985. – 127 с.

56. Головченко В. Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. – 2006. – № 9. – С. 100–103.

57. Головченко В. В. Право в житті людини (статті) / В. В. Головченко. – К. : Оріяни, 2005. – 336 с.

58. Горбунова Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права / Л. Горбунова // Право України. – 2006. – № 4. – С. 154–158.

59. Гордєєв В. В. Фактори, що впливають на реалізацію адміністративних процесуальних норм / В. В. Гордєєв // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2012. – Вип. 618. – С. 94–97. – (Серія «Правознавство»).

60. Гребеньков Г. В. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх : моногр. / Г. В. Гребеньков. – Донецьк : Вид-во ДЮОІ, 2008. – 187 с.

61. Гребеньков Г. В. Человек в правовом бытии: введение в правовую персонологию : моногр. / Г. В. Гребеньков. – Донецк : Дон. юрид. ин-т МВД Украины, 2013. – 539 с.

62. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 358 с.

63. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Ярослав Грицак ; Ін-т істор. дослідж. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка та ін. – К. : Критика, 2006. – 631 с.

64. Гришук В. К. Соціальна відповідальність : навч. посіб. / В. К. Гришук. – Львів. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 152 с.

65. Гришук О. Природне право як форма об'єктивації цінності людини / О. Гришук // Вісник Львівського університету. – 2006. – № 43. – С. 3–8.

66. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми : моногр. / О. В. Гришук. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – 428 с.

67. Грищук О. В. Принципи права: філософсько-правовий вимір / О. В. Грищук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2015. – Вип. 61. – С. 16–23.

68. Громакова Н. Проблеми формування ідентичності в епоху глобалізації / Н. Громакова // Людина та її ідентичність у добу глобалізації : матер. Міжнар. міждисципл. конф., 29–30 червня 2010 р. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. – 302 с.

69. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций ; пер. с лат. А. А. Саккети ; [вст. ст. А. Желудькова. – М. : Госюриздат, 1956. – 868 с.

70. Груздев В. В. Человек и право : исторические, общетеоретические и цивилистические очерки : моногр. / В. В. Груздев. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – 463 с.

71. Грушевський М. На порозі нової України : гадки і мрії / М. С. Грушевський ; [передм. І. Р. Юхновського]. – К. : Наук. думка, 1991. – 120 с.

72. Губарь О. М. Социология права : учеб. пособие / О. М. Губарь, Е. В. Попова. – Донецк : «Вебер» (Донецкое отделение), 2007. – 451 с.

73. Гудима Д. А. Соціально-антропологічний підхід до дослідження прав людини : деякі евристичні можливості / Д. А. Гудима // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 40. – С. 64–69.

74. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія: основи юридичної діяльності : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2006. – 487 с.

75. Данильян О. Г. Суспільство, людина, право : сучасні дослідження актуальних проблем : моногр. / О. Г. Данильян. – Х. : Право, 2014. – 391 с.

76. Данильян О. Г. Проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури у транзитивних умовах / О. Г. Данильян // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – Вип. 4 (55). – С. 57–68.

77. Держко І. Метафізика персоналі стичних вимірів сучасної цивілізації / І. Держко // Людина та її ідентичність у добу глобалізації : матер. Міжнар. міждисципл. конф., 29–30 червня 2010 р. / [відп. за вип. проф. А. Карась]. – Львів, 2010. – С. 40 – 44.

78. Дзьобань О. П. До питання про місце правового виховання в сучасному українському суспільстві / О. П. Дзьобань // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матер. Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 12 жовтня 2007 р.) / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала – Х. : Право, 2007. – С. 66–69.

79. Діденко Н. Г. Правова ідентичність і правовий нігілізм у демократичному суспільстві / Н. Г. Діденко // Ідентичність у сучасному вимірі : матер. Міжнар. наук.-теорет. конф. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 123–125.

80. Дмитрієнко Ю. М. Актуальні перспективи дистанційної світоглядної асиметрії та опозиції права і закону в контексті девіантної правосвідомості / Ю. М. Дмитрієнко // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – Вип. 27. – С. 407–417.

81. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1944. – 272 с.

82. Донцов Д. Хрестом і мечем: твори / Д. Донцов. – 2-ге справл. вид. – Торонто, 1967. – 319 с.

83. Дудченко В. В. До питання про антиномічну природу права / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 40. – С. 11–17.

84. Дякович О. В. Правова глобалістика: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Дякович. – Львів : НУ «Львів. політехніка», 2016. – 20 с.

85. Ерохин С. А. Синергетическая парадигма современной экономической теории / С. А. Ерохин // Актуальні проблеми економіки. – 2001. – № 1-2. – С. 4–17.

86. Єрмоленко Д. О. Основні внутрішні фактори формування правосвідомості молоді / Д. О. Єрмоленко // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – № 3(25). – С. 7–12.

87. Єрмоленко Д. О. Правосвідомість молоді: теоретико-правові засади : моногр. / Д. О. Єрмоленко. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – 292 с.

88. Жадько В. А. Філософія як метод когнітивної педагогіки / В. А. Жадько // Запорозький медичинський журнал. – 2013. – № 1(76). – С. 89–91.

89. Жаровская И. М. Социальная культура народа и концепт государственной власти : проблемы соотношения / И. М. Жаровская // Теория и практика общественного развития : научный журнал. – 2013. – № 7. – С. 243–246.

90. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми : моногр. / І. М. Жаровська. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2007. – 208 с.

91. Жаровська І. М. Державна влада : правові категорії : моногр. / І. М. Жаровська. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад, 2012. – 196 с.

92. Жаровська І. М. Міжнародно-правовий і національний рівень забезпечення права на знання прав і обов'язків / І. М. Жаровська // Підприємництво, господарство і право : щомісячний науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2007. – Вип. 12. – С. 3–7.

93. Жаровська І. М. Право на знання прав і обов'язків: теоретико-правові аспекти / І. М. Жаровська // Підприємництво, господарство і право : щомісячний науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2006. – Вип. 2. – С. 74–78.

94. Жаровська І. М. Правова природа державної влади: теоретико-правове дослідження : моногр. / І. М. Жаровська. – Львів : Сполом, 2013. – 536 с.

95. Жаровська І. М. Проблеми теорії держави і права : державно-владний вимір : навч. посіб. / І. М. Жаровська. – Львів : Ліга-прес, 2015. – 240 с.

96. Жаровська І. М. Роль особистості у державно-владних відносинах / І. М. Жаровська // Юридичний вісник. – 2010. – Вип. 4. – С. 4–8.

97. Жаровська І. М. Теоретико-правові проблеми інформаційної відкритості органів державної влади : стан і перспективи / І. М. Жаровська // Життя і право. – 2004. – № 2. – С. 51–57.

98. Журавський В. С. Правові системи сучасності : глобалізація, демократизм, розвиток / В. С. Журавський. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 294 с.

99. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015.]

100. Загрійчук І. Д. Феномен нації та проблема особистості в комуністичному і ліберальному світоглядах / І. Д. Загрійчук // Мультиверсум : філософ. альм. : зб. наук. пр. – К. : Укр. центр дух. к-ри, 2009. – № 78. – С. 52–56.

101. Захарова О. В. Социальная идентификация и социальная идентичность в изменяющемся обществе : учеб.-метод. пособие / О. В. Захарова. – Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. – 95 с.

102. Захарченко П. П. Історія держави і права України : підруч. / П. П. Захарченко. – К. : Атіка, 2005. – 367 с.

103. Захарченко П. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для дистанц. навч. / П. П. Захарченко, О. О. Ковалевська, О. В. Кузьминець. – К. : Україна, 2006. – 213 с.

104. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Злобіна. – К. : Ін-т соц. НАН України, 2004. – 400 с.

105. Иванов В. Вера – совесть – правосознание – государство / В. Иванов // Право и жизнь. – 1994. – № 6. – С. 98–126.

106. Исаева Н. В. Правовая идентичность (теоретико-правовое исследование) : моногр. / Н. В. Исаева. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 416 с.

107. Івченко О. Г. Людина в структурі громадянського суспільства : філософія ідентичності / О. Г. Івченко. – К. : Знання України, 2013. – 379 с.

108. Ігонін Р. В. Концептуальні проблеми забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції : адміністративно-правовий вимір : моногр. / Р. В. Ігонін. – Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2012. – 387 с.

109. Ідентичність у сучасному вимірі : матер. Міжнар. наук.-теорет. конф. – Донецьк : ТОВ «Юго-восток ЛТД», 2006. – 402 с.

110. Кельман М. С. Об'єкт і предмет юридичної науки / М. С. Кельман // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 8–13.

111. Кельман М. С. Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства : теоретико-правовий аспект : моногр. / М. С. Кельман, Т. В. Наливайко. – Тернопіль: ТЗОВ «Тернограф», 2015. – 160 с.

112. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / М. С. Кельман. – Тернопіль, 1997. – 330 с.

113. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2008. – 477 с.

114. Кельман М. С. Методологія формування юридичних понять і предмета правознавства / М. С. Кельман // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–12.

115. Керимов Д. А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права) / Д. А. Керимов. – М. : Аванта, 2000. – 560 с.

116. Кистяковский Б. А. Право и метод / Б. А. Кистяковский // Русская философия права : философия веры и нравственности Антология / А. П. Альбов, Д. В. Маслеников, А. И. Числов и др. – СПб. : Алетейя, 1999. – С. 336–344.

117. Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – 471 с.

118. Климонтович Н. Ю. Без формул о синергетике / Н. Ю. Климонтович. – Минск : Выш. шк., 1986. – 223 с.

119. Коваленко Н. Ю. Правова природа правосвідомості / Н. Ю. Коваленко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2013. – Вип. 6, № 1(1). – С. 40–43.

120. Ковальчук В. Б. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації / В. Б. Ковальчук, С. І. Іщук. – Острого : Вид-во НУ «Остроз. акад.», 2013. – 268 с.

121. Ковальчук В. Б. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного і суспільного ладу : моногр. / В. Б. Ковальчук, І. О. Панчук. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Остроз. акад.», 2016. – 212 с.

122. Ковлер А. И. Антропология права : учеб. для вуз. / А. И. Ковлер. – М. : Норма, 2002. – 480 с.

123. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: спроба інтегративного осмислення : моногр. / Ю. О. Козенко. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 159 с.

124. Колісник О. П. Духовний саморозвиток української нації / О. П. Колісник. – Ужгород : ТИМРАНИ, 2012. – 296 с.

125. Колодій А. Громадянське суспільство: доктрина та вітчизняна практика / А. Колодій // Право України. – 2013. – С. 270–288.

126. Коломоєць Т. О. Інновації у педагогічній діяльності при викладанні правничих дисциплін у ВНЗ III–IV рівнів акредитації : навч.-метод. посіб. / Т. О. Коломоєць, Ю. В. Пирожкова. – Запоріжжя : Запор. нац. ун-т, 2013. – 103 с.

127. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021.]

128. Конох Н. С. Особенности идентификации в пространстве права / Н. С. Конох, Ю. С. Кравцов // Матер. Міжнар. наук.-теорет. конф., 14–15 листопада 2006 р. – Донецьк : Юго-Восток ЛТД, 2006. – 402 с.

129. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

130. Коробка В. М. Сучасна правосвідомість слідчих: (теоретико-соціологічний аспект) : моногр. / В. М. Коробка, В. В. Пашутін. – Донецьк : [ДІВС МВС України], 2002. – 123 с.

131. Коробка В. Н. Правовое мировоззрение в двух частях. Часть 1 : Становление и развитие : моногр. / В. Н. Коробка. – Донецк : Дон. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та им. Э. А. Дидоренко, 2008. – 152 с.

132. Костенко О. М. Юридична освіта і правове виховання як засоби забезпечення правопорядку (щодо юридичної освіти і правового виховання «соціально-натуралістичного» типу) / О. М. Костенко // Право України. – 2011. – № 8. – С. 187–193.

133. Кострюкова Л. О. П. Д. Юркевич и его философия «сердца» : учеб. пособие / Л. О. Кострюкова. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. Ун-та, 2001. – 81 с.

134. Котюк В. О. Основи держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2001. – 432 с.

135. Краєва О. А. Самість підлітка в контексті подолання кризи його ідентичності / О. А. Краєва // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – № 1. – С. 119–124.

136. Кривцов А. С. Социальная идентификация в контексте социализации личности / А. С. Кривцов // Ідентичність у сучасному вимірі : матер. Міжнар. наук.-теорет. конф. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 355–356.

137. Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія / А. Ф. Крижанівський. – Одеса : Фенікс, 2006. – 193 с.

138. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение : норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.

139. Кузнецов А. Ю. Філософські дискурси маргінальних хронотопів : автореф. дис. ... д-ра філос. наук / А.Ю. Кузнецов ; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2008. – 30 с.

140. Кузьміна І. П. Професійна ідентичність майбутніх фахівців / І. П. Кузьміна // Вісник Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. – № 1. – С. 102–106.

141. Куренда Л. Дослідження деформації професійної правосвідомості юриста / Л. Куренда // Історико-правовий часопис. – 2013. – № 2. – С. 37–42.

142. Куціпак О. В. Шляхи підвищення рівня правового життя в сучасному українському суспільстві / О. В. Куціпак // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 66–69.

143. Кучерявий А. О. Управління самостійною навчальною діяльністю майбутніх юристів : моногр. / А. О. Кучерявий. – Черкаси : Ю. А. Чабаненко, 2014. – 343 с.

144. Лисенков С. Л. Механізм правового регулювання реалізації суб'єктивних прав і свобод / С. Л. Лисенков // Вісник академії адвокатури України. – 2006. – Вип. 5. – С. 30–37.

145. Литвинов О. Системна криза протидії злочинності : ілюзія чи реальність / О. Литвинов // Протидія злочинності : теорія та практика : зб. матер. V Міжвузів. наук.-практ. конф. студ., курс., аспір. та молодих учених (м. Київ, 18 жовтня 2013 р.). – К. : Нац. акад. прокуратури України, 2013. – С. 21–27.

146. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення / О. М. Литвинов. – Луганськ : Янтар, 2014. – 797 с.

147. Личенко І. О. Захист законних інтересів громадян України у сфері власності: адміністративно-правове дослідження : моногр. / І. О. Личенко. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – 416 с.

148. Личенко І. О. Адміністративна відповідальність посадових осіб органів місцевого самоврядування : навч. посіб. / І. О. Личенко. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 183 с.

149. Лісовий О. В. Ідентифікація та самоідентифікація особистості: підходи та концепції / О. В. Лісовий // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 16. – С. 46–56.

150. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) / Ю. П. Лобода. – Львів : Світ, 2009. – 280 с.

151. Локк Д. Избранные философские произведения : в 2 т. / Джон Локк. – М. : Изд-во соц.-экон. лит. – Т. 1. – 1960. – 734 с., Т. 2. – 1960. – 532 с.

152. Локк Д. Сочинения : в 3 т. [пер. с англ.] / Джон Локк ; [ред. и авт. предисл. И. С. Нарский, А. А. Субботин]. – М. : Мысль, 1985. – Т. 1. – 560 с., Т. 2. – 668 с.

153. Лосев А. Ф. Бытие. Имя. Космос / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль. – 1993. – 958 с.

154. Лужанський А. В. Безсторонній суд як об'єкт доступу в контексті міжнародних зобов'язань України / А. В. Лужанський // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 2 (138). – С. 20–25.

155. Луць Л. А. загальна теорія права : навч.-метод. посіб. / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2013. – 412 с.

156. Людина, суспільство, держава: правовий вимір у сучасному світі [Електронний ресурс] / І. М. Сопілко, В. Б. Череватюк // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – № 1. – С. 151–153. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npnauc_2014_1_32.pdf.]

157. Маєвська А. А. Національні правові системи: особливості та перспективи розвитку в контексті глобалізації / А. А. Маєвська // Правова система України: проблеми і тенденції розвитку : матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 3 червня 2010 р.) / [редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала]. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд., 2010. – С. 3–5.

158. Макарчук В. С. Основи римського приватного права : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2000. – 176 с.

159. Максимов С. І. Правова культура як інтегральна характеристика розвитку правової системи / С. І. Максимов // Правова система України: проблеми і тенденції розвитку : матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 3 червня

2010 р.) / [редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала]. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд., 2010. – С. 7–9.

160. Макиавеллі Н. Флорентійська хроніка. Державець / Н.Макиавеллі ; пер. з італ. А. Перепадя. – К. : Основи, 1998. – 495 с.

161. Малінін В. В. Процес формування політичної ідентичності в умовах глобалізації: особливості та складові / В. В. Малінін // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 49. – С. 194–199.

162. Маляренко В. Щодо головних проблем судової влади в Україні / В. Маляренко // Слово національної школи суддів України. – 2013. – № 1. – С. 39–49.

163. Мамченко Н. В. Суспільна правосвідомість як чинник політико-правових рішень / Н. В. Мамченко // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 4. – С. 19–22.

164. Мартинюк Т. М. Деякі особливості розвитку понять правосвідомості, правової культури і праворозуміння в українському суспільстві / Т. М. Мартинюк // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2008. – Вип. 20. – С. 12–21.

165. Марутян Х. Правова культура та правосвідомість громадян України у сфері забезпечення інтелектуальної безпеки / Х. Марутян // Гілея : науковий вісник. – 2013. – № 75. – С. 505–506.

166. Марченко М. Н. Общая теория государства и права. Академический курс в 3 т. / М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – Т. 1. – 528 с.

167. Марченко М. Н. Теория государства и права / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби, Проспект, 2006. – 640 с.

168. Марчук В. М. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. М. Марчук, О. В. Корольков. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 416 с.

169. Марчук М. І. Право Європейського союзу : навч. посіб. / М. І. Марчук. – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2012. – 235 с.

170. Матвеева Л. Г. Правова соціалізація в умовах транзитивного суспільства / Л. Г. Матвеева // Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук. конф. професор.-виклад. складу (м. Одеса, 20–21 травня 2011 р.). – Одеса : Фенікс, 2011. – Т. 1. – С. 133–134.

171. Меліхова Ю. Морально-професійна культура судді як предмет філософсько-правової рефлексії / Ю. Меліхова // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – Вип. 4 (55). – С. 238–247.

172. Мельник В. Європейська цивілізація у вимірах науково-технічної раціональності / В. Мельник // Людина та її ідентичність у добу глобалізації : матер. Міжнар. міждисципл. конф., 29–30 червня 2010 р. / [відп. за вип. проф. А. Карась]. – Львів, 2010. – С. 29–30.

173. Мельник В. П. Філософія. Наука. Техніка : методолого-світоглядний аналіз : моногр. / В. П. Мельник. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 592 с.

174. Мережко А. Соціологія права Н. С. Тимашева : моногр. / А. Мережко. – Одеса : Фенікс, 2012. – 240 с.

175. Мерник А. М. Державно-правові явища – об'єкт розгляду теорії держави та права й політології права як міждисциплінарного напрямку юридичного дослідження / А. М. Мерник // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – С. 37–40. – (Серія «Юридичні науки»).

176. Методологічні аспекти аналізу фахової правосвідомості юриста / Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2013. – № 4. – С. 171–174. – (Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»).

177. Минникес И. В. Социально-правовая идентификация: сравнительно-правовой анализ / И. В. Минникес // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. пр. / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. П. Тихого, М. М. Цимбалюка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін, І. М. Ситар]. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – С. 285.

178. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.]

179. Міль Д. С. Про свободу : есе / Д. С. Міль ; [пер. з англ.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.

180. Міхайліна Т. В. Соціально-правовий феномен тіньової правотворчості та причини її появи / Т. В. Міхайліна // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – С. 41–44. – (Серія «Юридичні науки»).

181. Монтескьє Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескьє ; общ. ред. и вст. ст. М. П. Баскин. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1955. – 798 с.

182. Моросанова В. И. Саморегуляция и индивидуальность человека / В. И. Моросанова. – М. : Наука, 2010. – 518 с.

183. Моца А. А. Теоретико-правові засади європейської інтеграції України : моногр. / А. А. Моца, Д. М. Белов, Ю. М. Бисага. – Ужгород : Ліра, 2015. – 278 с.

184. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

185. Настасяк І. Ю. Соціологія права : навч. посіб. / І. Ю. Настасяк. – Львів : ПАІС, 2008. – 196 с.

186. Нерсесян Г. Пошук контурів соціальної ідентичності в епоху маргіналізації соціального життя суспільства споживацтва / Г. Нерсесян // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2011. – № 3. – С. 60–64.

187. Нерсесянц В. С. Філософія права : учеб. для вуз. / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 1997. – 848 с.

188. Никифорак М. В. Методика викладання юридичних дисциплін у вищій школі : навч. посіб. / М. В. Никифорак. – Чернівці : Рута, 2005. – 55 с.

189. Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Ф. Ніцше ; [пер. з нім. А. Онищак, П. Тарашука]. – К. : Дніпро, 1993. – 415 с.

190. Огаренко Т. О. Соціально-правові регулятори українського суспільства : моногр. / Т. О. Огаренко. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – 240 с.

191. Омельчук О. М. Вплив правосвідомості на поведінку людини / О. М. Омельчук // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 702–705.

192. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір : моногр. / О. М. Омельчук. – Хмельницький : Хмельн. ун-т управл. та права, 2012. – 384 с.

193. Омельчук О. М. Регулювання поведінки людини у співвідношенні природного і позитивного права / О. М. Омельчук // Наше право. – 2012. – № 5. – С. 22–27.

194. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 349 с.

195. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : моногр. / Н. М. Оніщенко. – К. : Юрид. думка, 2008. – 320 с.

196. Ортинський В. Л. Філософські проблеми правового виховання курсантів у вищих навчальних закладах МВС України / В. Л. Ортинський, В. С. Бліхар, М. Й. Штангрет. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 287 с.

197. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – 336 с.

198. Основи правознавства : навч. посіб. / Ю. М. Бисага, Д. М. Белов, Я. І. Ленгер, Я. В. Митровка. – Ужгород : Ліра, 2008. – Ч. I, II. – 304 с.

199. Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах : моногр. / [В. П. Андрущенко, Н. О. Дівінська, Б. І. Корольов та ін.]. – К. : Пед. думка, 2008. – 254 с.

200. Остапенко О. І. Про предмет адміністративної реформи в Україні / О. І. Остапенко // Митна справа. – 2011. – № 2 (74). – Ч. 2. – С. 277–281.

201. Панина Н. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Н. Панина, Е. Головаха // Социологический журнал. – 2006. – № 3, 4. – С. 102–126.

202. Панчук І. О. Загальні риси професійної правосвідомості суддів [Електронний ресурс] / І. О. Панчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». – 2013. – № 1 (7). – (Серія «Право»). – Режим доступу : [http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13piopps.pdf.]

203. Паньонко І. М. Необхідність реформ у правоохоронній системі України / І. М. Паньонко // Державотворення та правотворення в Україні : проблеми та перспективи розвитку : матер. учасн. І заоч. наук.-практ конф. (м. Львів, 11 квітня 2013 р.). – Львів : ННПП НУ «Львівська політехніка», 2013. – С. 92–95.

204. Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / Т. Парсонс ; [пер. з англ. В. Верлоки і В. Кебуладзе]. – К. : Дух і літера, 2011. – 338 с.

205. Парута О. В. Концепція правової ідентичності в дискурсі теорії держави і права / О. В. Парута // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2013. – Вип. 23, ч. 1. – С. 76–80.

206. Парута О. В. Генеза вчення про правову ідентичність / О. В. Парута // Європейські перспективи. – 2015. – № 3. – С. 18–25.

207. Парута О. В. Окремі питання взаємодії правової ідентичності та правової соціалізації / О. В. Парута // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – № 2. – С. 54–57. – (Серія «Юридичні науки»).

208. Парута О. В. Суб'єкт правової ідентичності : загальнотеоретичні аспекти / О. В. Парута // Європейські перспективи. – 2013. – № 13. – С. 12–16.

209. Патей-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права / М. Г. Патей-Братасюк. – К. : Вид-во Європей. ун-ту, 2010. – 396 с.

210. Патей-Братасюк М. Г. Філософія права : курс лекцій / М. Г. Патей-Братасюк. – Тернопіль, 2002. – Ч. 1. – 131 с.

211. Пахомов Ю. Н. Ідентичності і цінності в епоху глобалізації / Ю. Н. Пахомов, Ю. В. Павленко. – К. : Наук. думка, 2013. – 602 с.

212. Передрієнко В. О. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Передрієнко, Г. М. Санагурська. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2015. – 199 с.

213. Петришин О. Проблеми соціалізації права та соціологізації правової науки / О. Петришин // Право України. – 2011. – № 8. – С. 131–141.

214. Петришин О. В. Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин. – Х. : Право, 2014. – 366 с.

215. Петрович З. З. Вплив моралі на правосвідомість особи: філософсько-правовий вимір / З. З. Петрович // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – Вип. 4. – С. 496–505. – (Серія юридична).

216. Письменицький А. А. Теорія держави і права / А. А. Письменицький, Д. В. Слинко, А. С. Спаський. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – 244 с.

217. Підчасов Є. В. Правосвідомість як форма соціалізації особистості / Є. В. Підчасов // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2012. – Вип. 42 (2). – С. 114–126.

218. Плавич В. Проблеми сучасного праворозуміння: теоретико-методологічний та філософсько-правовий аналіз : моногр. / В. Плавич. – Одеса : Астропринт, 2011. – 232 с.

219. Попов В. Ю. Антична ідентологія та патристична екзема тотожності / В. Ю. Попов. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 321 с.

220. Популярна юридична енциклопедія / В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.

221. Порядок из хаоса : новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.

222. Посисень І. Р. Правовий нігілізм : негативний та позитивний аспекти / І. Р. Посисень // Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та

перспективи розвитку : матер. учасн. І заоч. наук.-практ. конф. (м. Львів, 11 квітня 2013 р.). – Львів : ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2013. – С. 165–169.

223. Права людини в Україні : перше півріччя 2015 р. / за ред. : А. Б. Благої, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., 2015. – 184 с.

224. Право Європейського Союзу / Д. М. Белов, Ю. М. Бисага, І. В. Решетар, Я. І. Ленгер. – Ужгород : Ліра, 2009. – 220 с.

225. Правова соціалізація : моногр. / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. – Львів : Ліга-прес, 2015. – 252 с.

226. Правове виховання в сучасній Україні : моногр. / [А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна]. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – Х. : Право, 2013. – 440 с.

227. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко ; [за заг. ред. В. С. Журавського]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 296 с.

228. Правовое воспитание и социальная активность населения / [редкол. : Б. М. Бабий, Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный]. – К. : Наук. думка, 1979. – 325 с.

229. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : моногр. / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.

230. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.

231. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

232. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Ст. 2004.

233. Про вищу раду юстиції : Закон України від 15 січня 1998 р. № 22/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 25. – Ст. 146.

234. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1188-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 23. – Ст. 870.

235. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 квітня 2013 р. № 221-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 10. – Ст. 119.

236. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2016. – № 4. – Ст. 43.

237. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.

238. Про звернення громадян : Закон від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

239. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утворення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – 24 трав. – № 19. – Ст. 23.

240. Про незалежність судової влади : постанова Пленуму Верховного Суду України від 13 червня 2007 р. № 8 // Вісник господарського судочинства. – 2007. – № 4. – С. 6.

241. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

242. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

243. Про Програму правової освіти населення України : постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 [Електронний ресурс] / Режим доступу : [<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF>.]

244. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2-3. – Ст. 12.

245. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.

246. Прохоров А. М. Большая российская энциклопедия / А. М. Прохоров. – М., 2000. – 1632 с.

247. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – Т. 1. – С. 22–26.

248. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Львів : Край, 2007. – 192 с.

249. Резников Е. В. Теоретические проблемы правовой идентичности : моногр. / Е. В. Резников. – М. : ЮНИТИ – ДАНА : Закон и право, 2014. – 199 с.

250. Романова А. С. Позитивна правова активність людини природно-правовому просторі / А. С. Романова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2016. – № 837. – С. 321–326. – (Серія «Юридичні науки»).

251. Романова А. С. Сутнісні властивості людини: природно-правовий підхід / А. С. Романова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2015. – № 824. – С. 307–312. – (Серія «Юридичні науки»).

252. Рулан Н. Юридическая антропология : навч. посіб. / Н. Рулан ; пер. з франц. ; відп. ред. – член-кор. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсисянц. – М. : Норма, 1999. – 310 с.

253. Савенко В. В. Імплементация закону у правосвідомість громадянина / В. В. Савенко // Публічне право. – 2016. – № 3 (23). – С. 241 – 246.

254. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук / С. В. Савчук. – Чернівці : Рута, 2003. – 238 с.

255. Свящук А. Л. Феномен маргінальності у генезисі сітьового суспільства: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук / А. Л. Свящук ; Харк. ун-т повітр. сил ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – 20 с.

256. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права : моногр. / О. В. Сердюк. – Х. : Яшма, 2007. – 320 с.

257. Сидоренко С. А. Правова освіта та правове виховання : науково-методичний посібник для навчальних закладів та викладачів правознавчих дисциплін / С. А. Сидоренко, Т. М. Ткачова, О. В. Карпушина. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2010. – 375 с.

258. Синергетике 30 лет. Интервью с профессором Г. Хакеном. Проведено Е. Н. Князевой // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 53–61.

259. Ситар І. М. Онтологічні функції права : моногр. / І. М. Ситар. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 240 с.

260. Ситніченко Л. Сучасні комунікативно-діалогічні концепції ідентичності в контексті проблем справедливості / Л. Ситніченко // Людина та її ідентичність у добу глобалізації : матер. Міжнар. міждисципл. конф., 29–30 червня 2010 р. / [відп. за вип. проф. А. Карась]. – Львів, 2010. – С. 44 – 47.

261. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

262. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.

263. Скакун О. Ф. Чи є правосвідомість компонентом правової системи (щодо точки зору російського вченого) / О. Ф. Скакун // Правова система України : проблеми і тенденції розвитку : матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 3 червня 2010 р.) / [редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала]. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд., 2010. – С. 18–20.

264. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Г. Сковорода ; [пер. М. Кашуби ; пер. поезії В. Войтович]. – Львів : Світ, 1995. – 528 с.

265. Скок Н. С. Час як чинник соціальної ідентичності людини / Н. С. Скок // Ідентичність у сучасному вимірі : матер. Міжнар. наук.-теор. конф. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 168–169.

266. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Н. Скотна. – Львів : Укр. технології, 2005. – 384 с.

267. Скригонюк М. І. Плебсологія: правова сутність, теорія і практика : моногр. / М. І. Скригонюк. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2005. – Ч. 2. – 357 с.

268. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 598 с.

269. Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. / С. С. Сливка. – Львів : ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.

270. Сливка С. С. Природне та надприродне право : у 3 ч. Ч. 1 : Природне право: історико-філософський погляд / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2005. – 224 с.

271. Сливка С. С. Проблеми правосвідомості особи : навчальний посібник / С. С. Сливка. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 507 с.

272. Сліпенчук В. О. Стан правосвідомості та правової культури як показники формування правової особистості в Україні / В. О. Сліпенчук // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2013. – № 4. – С. 248–251. – (Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»).

273. Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук : [учеб. для асп. и соиск. уч. степени канд. наук] / [под общ. ред. В. В. Миронова]. – М. : Гардарики, 2006. – 639 с.

274. Социология права : учеб. пособие / [В. В. Глазырин, Ю. И. Гревцов, В. В. Зенков и др. ; под ред. проф. В. М. Сырых] ; Ин-т законод. и сравн. правовед. при Правительстве РФ. – М. : Юстицинформ, 2001. – 480 с.

275. Соціологія особистісної ідентичності в просторі права : моногр. / [К. Ю. Богомаз, М. С. Конох, Ю. С. Кравцов та ін.]. – Дніпродзержинськ : Вид. ДДТУ, 2009. – 184 с.

276. Соціологія права : [підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.] / [М. І. Панов, Н. П. Осипова, Л. М. Тerasіна та ін. ; за ред. Н. П. Осипової]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 276 с.

277. Соціологія права : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. М. Вовк, І. Г. Кириченко та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи]. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 287 с.

278. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації : моногр. / В. М. Співак. – К. : Логос, 2011. – 415 с.

279. Стефанов Н. Теория и метод в общественных науках / Н. Стефанов. – М. : Прогресс, 1967. – 272 с.

280. Стецюк Б. Р. Судові реформи П. Полуботка і Д. Апостола [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/32126/1/47-281-288.pdf.]

281. Суббот А. І. Правові основи забезпечення безпеки працівників правоохоронних органів : моногр. / А. І. Суббот. – Ірпінь : Вид-во Нац. ун-ту ДПС України, 2012. – 330 с.

282. Сурилов А. В. Теория государства и права : учеб. пособие / А. В. Сурилов. – Киев : Выща шк., 1989. – 439 с.

283. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : моногр. / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна]. – Х. : Право, 2014. – 392 с.

284. Тарабукін О. Ю. Правова соціалізація як форма соціального впливу права [Електронний ресурс] / О. Ю. Тарабукін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 64–66. – Режим доступу : [http://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_1/ууууу/64.pdf.]

285. Темченко В. І. Формування професійної самосвідомості співробітників міліції: (проблеми теорії і практики) : моногр. / В. І. Темченко. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2001. – 187 с.

286. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко та ін. – К. : Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. – 270 с.

287. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. – К. : ВЦ «Академія», 2013. – 348 с.

288. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

289. Терлецький О. М. Окремі проблеми забезпечення об'єктивності та незалежності судочинства в Україні / О. М. Терлецький // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 351–355.

290. Ткач Т. В. Освітній простір особистості : психологічний аспект : моногр. / Т. В. Ткач. – К.; Запоріжжя : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2008. – 272 с.

291. Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : моногр. / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Райдер, 2001. – 160 с.

292. Токарська А. С. Засоби масової комунікації як фактор удосконалення правової комунікативної діяльності / А. С. Токарська // Збірник наукових праць «Теле- та радіожурналістика». – 2010. – Вип. 9, ч. 2. – С. 158–164.

293. Токарська А. С. Комунікативна сфера права в мета антропологічному зрізі / А. С. Токарська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». – 2015. – № 827. – С. 252–257.

294. Токарська А. С. Філософсько-правовий підхід до формування майбутнього спеціаліста / А. С. Токарська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». – 2015. – № 825. – С. 237–240.

295. Третьякова О. Д. Методология конвергенции права / О. Д. Третьякова // Вестник Владимир. юрид. ин-та. – 2009. – № 4 (13). – С. 143–150.
296. Туз Н. Д. Вплив соціального середовища на формування особистості неповнолітнього злочинця / Н. Д. Туз // Митна справа – 2013. – № 5 (89), Ч. 2, Кн. 2. – С. 41–76.
297. Фатхутдінова О. В. Правова освіта у дискурсі формування свідомості особистості / О. В. Фатхутдінова. – К. : ВІР УАН ; Макарів : Софія, 2012. – 37 с.
298. Философия права : курс лекций : учеб. пособие : в 2 т. / [С. Н. Бабурин, А. Г. Бережнов, Е. А. Воротилин и др. ; отв. ред. М. Н. Марченко]. – М. : Проспект, 2011. – Т. 1. – 552 с.
299. Фігель Ю. О. Проблеми обмеження права на доступ до інформації / Ю. О. Фігель // Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія юридична. – Львів : Камула, 2015. – Вип. 1. – С. 132–139.
300. Фізична картина Всесвіту : пошук нової репрезентації реальності / Науковий світогляд на зламі століть : моногр. / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська та ін. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
301. Філософія права : навч. посіб. / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля]. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
302. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; [пер. с нем. Э. М. Телятникова]. – М. : АСТ, 1998. – 670 с.
303. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева. – М. : АСТ, 2007. – 571 с.
304. Цикин В. О. Глобалізація: ноосферний підхід : моногр. / В. О. Цикин. – Суми : СумДПУ ім. Макаренка, 2007. – 284 с.
305. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : моногр. / М. М. Цимбалюк – К. : Атіка, 2008. – 288 с.

306. Чайковський С. В. Філософські проблеми співвідношення феноменів правосвідомості та поваги до права / С. В. Чайковський // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 939–943.

307. Чаплигін О. К. Криза соціальної ідентичності в Україні : безнадійний діагноз чи шлях до одужання? / О. К. Чаплигін // Ідентичність у сучасному вимірі : матер. Міжнар. наук.-теорет. конф. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 318–319.

308. Чернієнко В. О. Природа засад ідентичності соціального суб'єкта : моногр. / В. О. Чернієнко. – Х. : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2010. – 304 с.

309. Черняк В. А. Человеческий фактор: (мировоззренческий аспект) / В. А. Черняк. – Алма-Ата : Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1989. – 320 с.

310. Честнов И. Л. Посткласическая теория права : моногр. / И. Л. Честнов. – СПб. : Изд. Дом «Алеф-Пресс», 2012. – 650 с.

311. Чорнобай О. Л. Основи комунікативної культури юриста : навч. посіб. / О. Л. Чорнобай. – Львів : ТОВ «Ліга-прес», 2014. – 364 с.

312. Шемшученко Ю. С. Великий енциклопедичний юридичний словник / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2012. – 1020 с.

313. Шемшученко Ю. С. Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юрид. думка, 2011. – 322 с.

314. Erikson E. Identity. Youth and Crisis / E. Erikson. – New York : W. W. Norton & Company, 1968. – 336 с.

315. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior. Psychology of Intergroup relations / H. Tajfel, S. Worshel, W. Austin. – Chicago : Nelson – Hall, 1986. – 506 p.

316. Vining J. Legal identity : the coming of age of public law / J. Vining. – New Haven : Yale University Press, 1978. – 214 p.